
Η ελληνική οικονομία
και η απασχόληση

Ετήσια Έκθεση 2019

***Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση
Ετήσια Έκθεση 2019***

Μάιος 2019

ISBN: 978-960-7402-60-8

Copyright © INE ΓΣΕΕ

Ιουλιανού 24, Αθήνα 10434

Τηλ. 210 8202247, 210 8202249

e-mail: f.athousaki@inegsee.gr, www.inegsee.gr

Γλωσσική επιμέλεια – Διορθώσεις: Στέλλα Ζούπα

*Απαγορεύεται η με οποιονδήποτε τρόπο ανατύπωση ή
μετάφραση όλου ή μέρους του κειμένου χωρίς την άδεια του εκδότη.
Επίσης, η αναδημοσίευση (όλου ή μέρους του) χωρίς αναφορά της πηγής.*

Η παρούσα έκθεση αναρτήθηκε στο site του INE ΓΣΕΕ στις 14/05/2019.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	9
Εισαγωγή	11
Βασικά συμπεράσματα και εμπειρικά ευρήματα της Έκθεσης	16
Κεφάλαιο 1	21
Δημοσιονομικές και μακροοικονομικές εξελίξεις	21
1.1 Εισαγωγή.....	21
1.2 Δημοσιονομική προσαρμογή και κρίση χρέους	22
1.3 Μακροοικονομικές εξελίξεις και μετασχηματισμοί	40
Κεφάλαιο 2	56
Η κατάσταση στην αγορά εργασίας	56
2.1 Η εξέλιξη της απασχόλησης και της ανεργίας.....	56
2.2 Κόστος απώλειας εργασίας	58
2.3 Μισθοί και κατώτατος μισθός στην ελληνική οικονομία.....	64
2.4. Τεχνολογική εξειδίκευση των κλάδων και ανθρώπινο δυναμικό	68
2.4.1 Τεχνολογική εξειδίκευση, μορφές απασχόλησης και επαγγέλματα	69
2.4.2 Τεχνολογική εξειδίκευση και εκπαιδευτικό επίπεδο του ανθρώπινου δυναμικού.....	74
2.5. Οι Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (ΣΣΕ) και η ευελιξία της απασχόλησης κατά το 2018	81
2.5.1 Επεκτασιμότητα κλαδικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας (ΣΣΕ)	82
2.5.2 Μεσολάβηση και Διαιτησία (ΟΜΕΔ)	83
2.5.3 Η πορεία των ΣΣΕ και των Διαιτητικών Αποφάσεων κατά το 2018	84
2.5.4 Η εικόνα των ΣΣΕ το 2018.....	86
2.5.5 Η εικόνα των ατομικών συμβάσεων εργασίας το 2018.....	89
Κεφάλαιο 3	94
Φτώχεια και ανισότητα	94
3.1 Εισαγωγή.....	94

3.2 Η εξέλιξη της φτώχειας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης και της σταθεροποίησης της οικονομίας.....	94
3.3. Οικονομική στενότητα και υλική αποστέρηση των ελληνικών νοικοκυριών	100
3.4. Η εξέλιξη της οικονομικής ανισότητας στην Ελλάδα.....	104
3.5. Συνθήκες διαβίωσης και κοινωνικός αποκλεισμός σε ειδικές ομάδες του πληθυσμού	107
Κεφάλαιο 4	117
Διαρθρωτικές και τεχνολογικές μεταβολές της ελληνικής οικονομίας κατά την περίοδο της κρίσης	117
4.1 Εισαγωγή.....	117
4.2. Παραγωγική και τεχνολογική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας	118
4.3. Επενδύσεις, τεχνολογικός μετασχηματισμός και παραγωγικές δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας	125
4.4. Τεχνολογική διάρθρωση στις εξαγωγές μεταποιητικών αγαθών.....	129
4.5. Επένδυση στην τεχνολογία και στο ανθρώπινο κεφάλαιο	133
Βιβλιογραφία.....	139

Σε ορισμένα διαγράμματα της Έκθεσης –όπου ήταν αναγκαίο– οι ονομασίες των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης συντομογραφούνται κατά τον ακόλουθο τρόπο:

Σύντομη ονομασία στα ελληνικά	Επίσημη ονομασία στα ελληνικά	Κωδικός χώρας
Βέλγιο	Βασίλειο του Βελγίου	BE
Βουλγαρία	Δημοκρατία της Βουλγαρίας	BG
Τσεχική Δημοκρατία	Τσεχική Δημοκρατία	CZ
Δανία	Βασίλειο της Δανίας	DK
Γερμανία	Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας	DE
Εσθονία	Δημοκρατία της Εσθονίας	EE
Ιρλανδία	Ιρλανδία	IE
Ελλάδα	Ελληνική Δημοκρατία	EL
Ισπανία	Βασίλειο της Ισπανίας	ES
Γαλλία	Γαλλική Δημοκρατία	FR
Κροατία	Δημοκρατία της Κροατίας	HR
Ιταλία	Ιταλική Δημοκρατία	IT
Κύπρος	Κυπριακή Δημοκρατία	CY
Λετονία	Δημοκρατία της Λετονίας	LV
Λιθουανία	Δημοκρατία της Λιθουανίας	LT
Λουξεμβούργο	Μεγάλο Δουκάτο του Λουξεμβούργου	LU
Ουγγαρία	Ουγγαρία	HU
Μάλτα	Δημοκρατία της Μάλτας	MT
Κάτω Χώρες	Βασίλειο των Κάτω Χωρών	NL
Αυστρία	Δημοκρατία της Αυστρίας	AT
Πολωνία	Δημοκρατία της Πολωνίας	PL
Πορτογαλία	Πορτογαλική Δημοκρατία	PT
Ρουμανία	Ρουμανία	RO
Σλοβενία	Δημοκρατία της Σλοβενίας	SI
Σλοβακία	Σλοβακική Δημοκρατία	SK
Φινλανδία	Δημοκρατία της Φινλανδίας	FI
Σουηδία	Βασίλειο της Σουηδίας	SE
Ηνωμένο Βασίλειο	Ηνωμένο Βασίλειο της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας	UK

Ευρετήριο Πινάκων

Πίνακας 2.1: Αριθμός ασφαλισμένων, αποδοχές και ημερομίσθιο στον ιδιωτικό τομέα (2018, 2010)	66
Πίνακας 2.2: Αριθμός εργαζομένων ανά εύρος μηνιαίων αποδοχών (2010, 2015, 2018)	67
Πίνακας 2.3: Απασχόληση κατά κλάδο ως προς την τεχνολογική του εξειδίκευση	69
Πίνακας 2.4: Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας ΣΣΕ κλαδικές/τοπικές/ομοιοεπαγγελματικές που κηρύχτηκαν υποχρεωτικές το 2018	87
Πίνακας 2.5: Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (ΣΣΕ) (2010-2018)	88
Πίνακας 2.6: Νέες προσλήψεις ανά μορφή σύμβασης/απασχόλησης (2009-2018)	90
Πίνακας 2.7: Μετατροπές συμβάσεων πλήρους εργασίας σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης (2009-2018)	92
Πίνακας 4.1: Μεταβολή (%) στην κλαδική διάρθρωση της παραγωγής (2008-2018)	119
Πίνακας 4.2: Μεταβολή της παραγωγικότητας σε βασικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας (2008-2018)	121
Πίνακας 4.3: Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου ανά τύπο κεφαλαιουχικού αγαθού (2008-2018, σταθερές τιμές 2010)	126
Πίνακας 4.4: Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (2008-2017, σταθερές τιμές 2010)	128

Ευρετήριο Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1.1: Πρωτογενές και συνολικό ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης (2009-2018, εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)	23
Διάγραμμα 1.2: Έσοδα, πρωτογενείς δαπάνες και πρωτογενές ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA (2009-2018, εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)	24
Διάγραμμα 1.3: Δείκτης έμμεσων προς άμεσους φόρους στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (Γενική Κυβέρνηση)	25
Διάγραμμα 1.4: Δημόσιες επενδύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (Γενική Κυβέρνηση, 2009-2018, τρέχουσες τιμές σε ευρώ)	27
Διάγραμμα 1.5: Μεταβολή δημόσιων επενδύσεων ανά τομέα λειτουργίας Γενικής Κυβέρνησης (2009-2017, εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)	28
Διάγραμμα 1.6: Κοινωνικές παροχές στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (Γενική Κυβέρνηση, 2009-2018, τρέχουσες τιμές σε ευρώ)	29
Διάγραμμα 1.7: Μεταβολή προσαρμοσμένου ακαθάριστου διαθέσιμου εισοδήματος νοικοκυριών (2008-2017, σε εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)	30
Διάγραμμα 1.8: Προσαρμοσμένο ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών και τελική καταναλωτική δαπάνη στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (2009-2017)	33
Διάγραμμα 1.9: Προσαρμοσμένο ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών και επενδύσεις μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (2009-2017)	34
Διάγραμμα 1.10: Προσαρμοσμένο ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών και μη-εξυπηρετούμενα δάνεια στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (2009-2017)	35
Διάγραμμα 1.11: Εξέλιξη του χρέους της Γενικής Κυβέρνησης (2009:1-2018:4)	37
Διάγραμμα 1.12: Δείκτης φερεγγυότητας ελληνικού δημόσιου τομέα (1995-2019)	39
Διάγραμμα 1.13: Ρυθμός μεταβολής πραγματικού ΑΕΠ Ελλάδας και Ευρωζώνης (2014:1-2018:4, σταθερές τιμές 2010)	42
Διάγραμμα 1.14: Εξέλιξη του πραγματικού ΑΕΠ επιλεγμένων κρατών-μελών της Ευρωζώνης (2014:1-2018:4, σταθερές τιμές 2010, 2014:1=100)	43
Διάγραμμα 1.15: Βασικές συνιστώσες της ενεργού ζήτησης ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2014:1-2018:4)	44
Διάγραμμα 1.16: Λόγος πραγματικών εξαγωγών προς πραγματικές εισαγωγές προϊόντων και υπηρεσιών (Ελλάδα, 2014:1-2018:4, σταθερές τιμές 2010)	46
Διάγραμμα 1.17: Μερίδιο μισθών στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων για επιλεγμένες χώρες-μέλη της Ευρωζώνης (2014:1-2018:4)	47
Διάγραμμα 1.18: Μερίδιο κερδών μετά φόρων στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων για επιλεγμένες χώρες-μέλη της Ευρωζώνης (2014:1-2018:4)	48
Διάγραμμα 1.19: Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ για επιλεγμένες χώρες-μέλη της Ευρωζώνης (2014:1-2018:4)	49
Διάγραμμα 1.20: Πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα και κατανάλωση των	

νοικοκυριών σε δισ. ευρώ (Ελλάδα, 2014:1-2018:4, σταθερές τιμές 2010)	51
Διάγραμμα 1.21: Καταθέσεις των νοικοκυριών σε εκατ. ευρώ (Ελλάδα, 2014:1-2018:4)	52
Διάγραμμα 1.22: Χρέος νοικοκυριών και μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2014:1-2018:4)	53
Διάγραμμα 1.23: Δείκτης χρηματοοικονομικής αξιοπιστίας νοικοκυριών και μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων (Ελλάδα, 2014:1-2018:4)	55
Διάγραμμα 2.1: Ισοζύγιο ροών μισθωτής απασχόλησης ιδιωτικού τομέα (2001-2018, χιλιάδες θέσεις εργασίας)	56
Διάγραμμα 2.2: Εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας (2008:1-2018:3)	57
Διάγραμμα 2.3: Κόστος απώλειας εργασίας κατά το πρώτο έτος (διμελές νοικοκυριό, 40 ετών, δύο ανήλικα τέκνα, 2001-2018)	59
Διάγραμμα 2.4: Καθαρό εισόδημα ανέργων (Ελλάδα, 2001-2018, διμελές νοικοκυριό, 40 ετών, δύο ανήλικα τέκνα, % μέσου μισθού)	60
Διάγραμμα 2.5: Καθαρό εισόδημα ανέργων στη διάρκεια της ανεργίας (Ελλάδα, 2018, διμελές νοικοκυριό, 40 ετών, δύο ανήλικα τέκνα, % μέσου μισθού)	62
Διάγραμμα 2.6: Καθαρό εισόδημα ανέργων ανά χώρα (2018, διμελές νοικοκυριό, 40 ετών, δύο ανήλικα τέκνα, % μέσου μισθού)	63
Διάγραμμα 2.7: Κατώτατος μισθός ανά χώρα (2008, 2019, δωδεκάμηνη βάση)	65
Διάγραμμα 2.8: Ποσοστά ανδρών, γυναικών, μισθωτής, μερικής και προσωρινής απασχόλησης στους κλάδους ως προς την τεχνολογική τους εξειδίκευση (2018)	70
Διάγραμμα 2.9: Κλάδοι τεχνολογικής εξειδίκευσης και εκπαιδευτικό επίπεδο ανθρώπινου δυναμικού (2018)	75
Διάγραμμα 2.10: Διακυμάνσεις απασχόλησης κλάδων υψηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης κατά επίπεδο εκπαίδευσης (2008-2018)	76
Διάγραμμα 2.11: Διακυμάνσεις απασχόλησης κλάδων μέσης προς υψηλή τεχνολογικής εξειδίκευσης κατά επίπεδο εκπαίδευσης (2008-2018)	78
Διάγραμμα 2.12: Διακυμάνσεις απασχόλησης κλάδων μέσης προς χαμηλή τεχνολογική εξειδίκευση κατά επίπεδο εκπαίδευσης (2008-2018)	79
Διάγραμμα 2.13: Διακυμάνσεις απασχόλησης κλάδων χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης κατά επίπεδο εκπαίδευσης (2008-2018)	80
Διάγραμμα 3.1: Εξέλιξη βασικών δεικτών ποσοστού (%) φτώχειας στην Ελλάδα (2009-2017)	96
Διάγραμμα 3.2: Ποσοστό φτώχειας με και χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις για την Ελλάδα και την ΕΕ (2009-2017)	98
Διάγραμμα 3.3: Πληθυσμός (%) στο όριο της φτώχειας στην Ελλάδα ως προς την επαγγελματική κατάσταση (2009-2017)	99
Διάγραμμα 3.4: Ποσοστό (%) του πληθυσμού στην Ελλάδα και στην ΕΕ (27) που αδυνατεί να καλύψει συγκεκριμένες ανάγκες (2009, 2016-2018)	102
Διάγραμμα 3.5: Δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης στο σύνολο του πληθυσμού και κατά καθεστώς απασχόλησης στην Ελλάδα (ηλικία άνω των 18, 2009 και 2016-2017)	104
Διάγραμμα 3.6: Δείκτες ανισότητας S10/S6 και S6/S1 σε Ελλάδα και ΕΕ (2009, 2016-2017)	105
Διάγραμμα 3.7: Δείκτες Gini (%) με και χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις για την Ελλάδα (2009-2017)	107

Διάγραμμα 3.8: Ποσοστό φτώχειας (%) και εργασιακή ένταση των νοικοκυριών (2009-2017)	108
Διάγραμμα 3.9: Χάσμα εισοδημάτων (%) ως προς το επίπεδο εργασιακής έντασης (2009-2017)	110
Διάγραμμα 3.10: Το χάσμα μισθών μεταξύ αντρών και γυναικών στις χώρες του ΟΟΣΑ (2010 και 2016)	111
Διάγραμμα 3.11: Χάσμα ποσοστού ανεργίας (%) μεταξύ γυναικών και ανδρών (Ελλάδα, Ευρωζώνη και ΕΕ, 2009-2017)	112
Διάγραμμα 3.12: Δείκτης κοινωνικών θεσμών και ισότητας φύλου στις χώρες του ΟΟΣΑ (2019)	113
Διάγραμμα 3.13: Δείκτης υλικής και κοινωνικής αποστέρησης ανά φύλο (2014-2017)	114
Διάγραμμα 3.14: Ποσοστό φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού κατοίκων με ελληνική και μη ελληνική ιθαγένεια (2009-2017)	115
Διάγραμμα 3.15: Δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης κατοίκων με ελληνική και μη ελληνική ιθαγένεια (2009-2017)	116
Διάγραμμα 4.1: Κατανομή της προστιθέμενης αξίας στους κλάδους της μεταποίησης και των υπηρεσιών ως προς το τεχνολογικό επίπεδο και το επίπεδο γνώσεων (2008-2017)	124
Διάγραμμα 4.2: Κατανομή των επενδύσεων στους κλάδους της μεταποίησης και των υπηρεσιών σε σχέση με το τεχνολογικό επίπεδο και το επίπεδο γνώσης (2008-2017)	129
Διάγραμμα 4.3: Κατανομή των ελληνικών εξαγωγών και εισαγωγών μεταποιητικών προϊόντων ανά τεχνολογικό επίπεδο (2008-2017)	132
Διάγραμμα 4.4: Διεθνής κατάταξη της Ελλάδας ως προς το επίπεδο οικονομικής συνθετότητας (2008-2016)	133
Διάγραμμα 4.5: Κατανομή των δαπανών σε Ε&Α στην Ελλάδα και στην ΕΕ ως ποσοστό του ΑΕΠ ανά τομέα (2008-2017)	135
Διάγραμμα 4.6: Ποσοστό εργαζομένων που συμμετείχαν σε προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης (2008-2018)	137
Διάγραμμα 4.7: Ποσοστό συμμετοχής επιχειρήσεων και εργαζομένων σε προγράμματα συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και κατάρτισης (2005-2015)	138

Πρόλογος

Η Ετήσια Έκθεση 2019 του ΙΝΕ ΓΣΕΕ υποβάλλεται στον δημόσιο διάλογο σε μια περίοδο όπου ο εκλογικός κύκλος προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό τις οικονομικές εξελίξεις και τις επιπτώσεις αυτών στην ελληνική κοινωνία. Ταυτόχρονα, η τρέχουσα περίοδος χαρακτηρίζεται από μεγάλη αβεβαιότητα ως προς την προοπτική της περαιτέρω θεσμικής ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ), καθώς στις επικείμενες ευρωεκλογές θα διαμορφωθούν οι νέες πολιτικές ισορροπίες που θα καθορίσουν τη μελλοντική της πορεία. Τα συνδικάτα δίνουν καθημερινή μάχη σε όλα τα επίπεδα ενάντια στις ιδέες, τις πολιτικές και τις πρακτικές του νεοφιλελευθερισμού και του συντηρητισμού στην Ελλάδα και την ΕΕ.

Έπειτα από σχεδόν εννέα χρόνια λιτότητας και οικονομικής προσαρμογής, η ελληνική οικονομία δεν εμφανίζει ακόμη ισχυρές ενδείξεις μετάβασης σε μια διατηρήσιμη επεκτατική δυναμική. Η αξιολόγηση της τρέχουσας κατάστασης της οικονομίας και των προοπτικών της θα πρέπει να γίνει με ρεαλισμό και βάσει των οικονομικών και των κοινωνικών δεδομένων. Η καλλιέργεια πολύ αισιόδοξων προσδοκιών σχετικά με το τέλος της κρίσης μπορεί να οδηγήσει σε εφησυχασμό ως προς τις αναγκαίες θεσμικές παρεμβάσεις και πολιτικές. Η ανησυχία του κόσμου της εργασίας είναι μεγάλη για το εάν έχουμε αφήσει οριστικά πίσω μας τη λιτότητα και την υποβάθμιση του βιοτικού μας επίπεδου. Η ποιότητα των εργασιακών σχέσεων, οι αμοιβές και το καθεστώς προστασίας των εργαζομένων και των ανέργων δεν αποτυπώνουν συνθήκες μιας αναπτυγμένης οικονομίας και κυρίως δεν αποπνέουν σεβασμό σε θεμελιώδη εργασιακά δικαιώματα.

Είναι εθνική ανάγκη να γίνει με ρεαλισμό και υπευθυνότητα ουσιαστική δημόσια συζήτηση για το μέλλον της χώρας και τη μετάβασή της σε ένα νέο μοντέλο βιώσιμης ανάπτυξης. Η ψηφιοποίηση και η ενίσχυση της παραγωγικής διάρθρωσης της οικονομίας, η απασχόληση, οι αμοιβές και η ποιότητα των εργασιακών σχέσεων, η επιστροφή του ανθρώπινου κεφαλαίου που έφυγε από τη χώρα μέσα στην κρίση και η ενίσχυση του κοινωνικού διαλόγου και των

δημοκρατικών θεσμών αποτελούν μείζονες προκλήσεις για την Ελλάδα τα αμέσως επόμενα χρόνια.

Η εκτίμηση της Γενικής Συνομοσπονδίας, όπως αυτή τεκμηριώνεται από την εμπειρική ανάλυση της παρούσας Έκθεσης, είναι ότι υπάρχουν δυνατότητες αλλά και πολλές αδυναμίες. Οι ενδείξεις οδηγούν στη διαπίστωση ότι πρέπει να γίνουν πολλά και γρήγορα για να δρομολογηθούν οι απαραίτητοι παραγωγικοί και μακροοικονομικοί μετασχηματισμοί που θα διαμορφώσουν συνθήκες σταθεροποίησης και δυναμικής μεγέθυνσης. Μπροστά μας έχουμε επίσης ένα αβέβαιο διεθνές περιβάλλον που πιθανά να περιορίσει τους βαθμούς ελευθερίας τους οποίους η Ελλάδα άρχισε να δημιουργεί με την έξοδό της από τα Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ).

Για τη Συνομοσπονδία η περαιτέρω ενίσχυση της προστασίας της εργασίας, των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των εισοδημάτων, καθώς επίσης και η δημιουργία νέων, ποιοτικών θέσεων εργασίας αποτελούν παρεμβάσεις που δημιουργούν νέο πλούτο και θωρακίζουν τη δημοκρατία στη χώρα μας. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να αποτελούν τους θεμέλιους λίθους του αναπτυξιακού σχεδιασμού της οικονομίας. Η προβληματική αυτή θεμελιώνει τις καθημερινές παρεμβάσεις, θέσεις, προτάσεις, καθώς και τις διεθνείς πρωτοβουλίες της Συνομοσπονδίας.

Γιάννης Παναγόπουλος
Πρόεδρος ΙΝΕ ΓΣΕΕ

Εισαγωγή

Μετά την ολοκλήρωση και του τρίτου ΠΟΠ τον Αύγουστο του 2018 και την αποσαφήνιση των βασικών χαρακτηριστικών του καθεστώτος ενισχυμένης εποπτείας που προσδιορίζουν το θεσμικό πλαίσιο της οικονομικής διακυβέρνησης της Ελλάδας στην Ευρωζώνη, η ελληνική οικονομία βρίσκεται σε μια κατάσταση αναζήτησης αναπτυξιακής δυναμικής και διατηρήσιμης βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου των πολιτών.

Η ελληνική οικονομία το 2018 κατέγραψε ρυθμό μεγέθυνσης 1,9%. Το γεγονός ότι ο ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ είναι θετικός για αρκετά τρίμηνα δημιουργεί αισιοδοξία ως προς την ανοδική σταθεροποίηση της οικονομίας. Ωστόσο, ο ρυθμός αυτός δεν δημιουργεί προοπτική διατηρήσιμης αύξησης του βιοτικού επιπέδου των πολιτών, σημαντικής αύξησης της απασχόλησης και διατηρήσιμης εξόδου της οικονομίας από την κρίση. Επίσης, δεν δημιουργούνται προϋποθέσεις πραγματικής σύγκλισης με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ. Το πιο σημαντικό είναι ωστόσο ότι η δυναμική αυτή δεν συμβάλλει καθοριστικά στη μεσο-μακροχρόνια ανάκτηση της φερεγγυότητας της χώρας. Οι παρεμβάσεις που έγιναν από το 2012 και ύστερα στη διαχείριση του δημόσιου χρέους σε συνδυασμό με την αυξημένη εκταμίευση από τον Ευρωπαϊκό Μηχανισμό Σταθερότητας για τον σχηματισμό του ταμειακού αποθέματος ασφαλείας έχουν εξομαλύνει βραχυ-μεσοπρόθεσμα τις δανειακές υποχρεώσεις της Ελλάδας, μειώνοντας το πιστωτικό της ρίσκο στις αγορές. Η προοπτική αυτή δημιουργεί ευκαιρίες παρεμβάσεων και μετάβασης της χώρας σε αναπτυξιακή δυναμική.

Όμως αυτό προϋποθέτει πραγματισμό στην ανάλυση της τρέχουσας κατάστασης, των δυνατοτήτων και των προοπτικών της οικονομίας, καθώς επίσης και των αναγκαίων παρεμβάσεων για τον διαρθρωτικό, τον παραγωγικό και τον μακροοικονομικό μετασχηματισμό της. Ωστόσο, η αναγκαιότητα αυτή δεν είναι αντικείμενο της τρέχουσας πολιτικής αντιπαράθεσης. Δεδομένου ότι το 2019 είναι έτος εκλογικό, δεν δημιουργεί αισιοδοξία το γεγονός ότι δεν γίνεται καμία σοβαρή δημόσια πολιτική συζήτηση για τα διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας και τις θεσμικές της αδυναμίες και δυσλειτουργίες. Την ίδια στιγμή

καλλιεργείται ένα κλίμα ευφορίας ως προς τις προοπτικές της οικονομίας ως αποτέλεσμα είτε μιας μη διατηρήσιμης επιδοματικής ευημερίας είτε της μείωσης της φορολογίας. Η οικονομική πολιτική πρέπει με πραγματισμό να αντιμετωπίσει τις χρόνιες διαρθρωτικές, παραγωγικές και μακροοικονομικές ανισορροπίες και να δημιουργήσει ισχυρούς, επεκτατικούς και διατηρήσιμους αναπτυξιακούς πυλώνες

Το 2018 οι κυριότεροι παράγοντες που συνέβαλαν στη σταθεροποίηση της οικονομίας ήταν οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών, και κυρίως η ιδιωτική κατανάλωση. Ωστόσο, η άνοδος των εξαγωγών δεν αντανakλά κάποιον ουσιαστικό παραγωγικό μετασχηματισμό και μια διατηρήσιμη βελτίωση της εξωστρέφειας της οικονομίας. Η καλή πορεία του τουρισμού στα χρόνια της κρίσης έκρυψε το διαρθρωτικό-παραγωγικό πρόβλημα και την αναπτυξιακή ανεπάρκεια της ελληνικής οικονομίας. Η διόρθωση του εξωτερικού ισοζυγίου ήταν αποτέλεσμα κυρίως της συμπίεσης της εγχώριας δαπάνης. Η αύξηση της ιδιωτικής κατανάλωσης υποστηρίχθηκε κυρίως από την αύξηση των εισοδημάτων ως αποτέλεσμα της αύξησης της απασχόλησης. Το ΙΝΕ ΓΣΕΕ έχει πρώτο αναδείξει τον σημαντικό ρόλο της αύξησης του διαθέσιμου εισοδήματος στη σταθεροποίηση και την αναπτυξιακή δυναμική της οικονομίας. Η αύξηση του κατώτατου μισθού θα συμβάλει πολύ θετικά σε αυτήν την κατεύθυνση. Το ίδιο και η κατάργηση της δέσμευσης για τη μείωση του αφορολόγητου εισοδήματος.

Το 2019 αποτελεί έτος υψηλής αβεβαιότητας και πολλαπλών εξωτερικών και εσωτερικών προκλήσεων για την ελληνική οικονομία. Στο εγχώριο περιβάλλον, το τεράστιο μέγεθος της αποεπένδυσης, το υψηλό απόθεμα των μη εξυπηρετούμενων δανείων, η σημαντική απώλεια ανθρώπινου κεφαλαίου, η εύθραυστη δημοσιονομική, μακροοικονομική και κοινωνική σταθερότητα είναι οι μείζονες συνέπειες του τρόπου διαχείρισης της κρίσης που δημιουργούν πολλαπλούς πολιτικοοικονομικούς περιορισμούς. Η αποδόμηση ενδογενών μηχανισμών δημιουργίας εισοδημάτων και ρευστότητας που έχει λάβει χώρα στη διάρκεια της κρίσης καθιστά τις προοπτικές της οικονομίας εξαρτημένες σε μεγάλο βαθμό από τις αβέβαιες ξένες επενδύσεις. Η εξάρτηση αυτή, αν δεν

αντιμετωπιστεί άμεσα με στοχευμένες ενδογενείς επεκτατικές παρεμβάσεις, δημιουργεί σοβαρούς αναπτυξιακούς κινδύνους και αβεβαιότητα. Για την αποτροπή αυτών των κινδύνων είναι αναγκαία η μετάβαση της χώρας σε ένα νέο μοντέλο βιώσιμης και ισορροπημένης ανάπτυξης χωρίς αποκλεισμούς με άξονα την απασχόληση. Η πρόκληση αυτή είναι σημαντική, καθώς η χώρα πρέπει να επιτύχει υψηλούς και διατηρήσιμους ρυθμούς μεγέθυνσης, έτσι ώστε αφενός να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο ευρύτερων κοινωνικών ομάδων και αφετέρου να δημιουργήσει βιώσιμα πρωτογενή πλεονάσματα για την ενίσχυση της πιστοληπτικής της φερεγγυότητας.

Η Ετήσια Έκθεση 2019 του ΙΝΕ ΓΣΕΕ για την ελληνική οικονομία και την απασχόληση έχει ως βασική της επιδίωξη να καταθέσει στον δημόσιο διάλογο ιδέες και προτάσεις μιας διαφορετικής μεθοδολογίας και προσέγγισης για την αξιολόγηση της κατάστασης και των προοπτικών της οικονομίας. Η παρούσα Έκθεση χωρίζεται σε 4 κεφάλαια.¹

Στο Κεφάλαιο 1 καταγράφονται οι βασικές δημοσιονομικές και μακροοικονομικές εξελίξεις το 2018 και αξιολογούνται οι μεσοπρόθεσμες προοπτικές της ελληνικής οικονομίας. Υποστηρίζουμε ότι, παρά την έξοδο της χώρας από τα προγράμματα χρηματοδοτικής στήριξης, η ελληνική οικονομία συνέχισε και πέρυσι την πορεία δημοσιονομικής προσαρμογής της με αποδυναμωμένο το μακροοικονομικό, το χρηματοπιστωτικό και το παραγωγικό της σύστημα. Η υπερφορολόγηση και η περιστολή σημαντικών κατηγοριών δημόσιας δαπάνης, σε συνδυασμό με το χαμηλό διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών και την παραγωγική ανεπάρκεια της χώρας εξακολούθησαν να δρουν αποσταθεροποιητικά στο μακρο-χρηματοπιστωτικό σύστημα της οικονομίας, συμπιέζοντας τις ροές ρευστότητας, τη φερεγγυότητα και τη δαπάνη του ιδιωτικού τομέα. Στο πλαίσιο αυτό, και με δεδομένη την αύξηση του κατώτατου μισθού το 2019, η ανάλυσή μας τονίζει την ανάγκη δημοσιονομικών

---

¹ Στην εκπόνηση της Ετήσιας Έκθεσης 2019 για την ελληνική οικονομία και την απασχόληση, εκτός από τον Επιστημονικό Διευθυντή του Ινστιτούτου Εργασίας της ΓΣΕΕ Γιώργο Αργείτη, ο οποίος είχε τον συντονισμό, την επιμέλεια και την ευθύνη, συμμετείχαν και οι Π. Γεωργιάδου, Α. Ευστράτογλου, Ν. Κορατζάνης, Δ. Παϊταρίδης, Κ. Πασσάς και Χ. Πιέρρος.

παρεμβάσεων περαιτέρω ενίσχυσης του διαθέσιμου εισοδήματος των εργαζομένων ως μέσου σταθεροποίησης της οικονομίας.

Στο Κεφάλαιο 2 παρουσιάζουμε τις βασικές εξελίξεις στην αγορά εργασίας. Οι ανησυχητικές εξελίξεις στα ποσοστά και στη διάρθρωση της ανεργίας και της απασχόλησης συνεχίζονται, καθώς επίσης και στις σχέσεις εργασίας με τα υψηλά ποσοστά της μερικής απασχόλησης. Το ΙΝΕ ΓΣΕΕ δημοσιεύει για πρώτη φορά μια σειρά από νέους και σημαντικούς δείκτες που αποτυπώνουν την εξέλιξη του βιοτικού επιπέδου αλλά και της ισχύος της εργασίας. Η αύξηση του κατώτατου μισθού και η βελτίωση της εικόνας των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ δεν έχουν καταφέρει ακόμη να παγιώσουν τα θεμελιώδη δικαιώματα του κόσμου της εργασίας.

Στο Κεφάλαιο 3 εξετάζουμε τη μεταβολή της φτώχειας και της εισοδηματικής ανισότητας στην Ελλάδα την περίοδο 2009-2016. Τα εμπειρικά ευρήματα αναδεικνύουν πως η εξασθένηση της υφεσιακής δυναμικής μετά την περίοδο 2013-2014 και η αύξηση της απασχόλησης συνοδεύονται και από μια τάση βελτίωσης των δεικτών φτώχειας και ανισότητας. Ταυτόχρονα όμως, οι πολιτικές απορρύθμισης της αγοράς εργασίας φαίνεται ότι έπληξαν περισσότερο ορισμένες πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως είναι τα νοικοκυριά χαμηλής εργασιακής έντασης, οι εργαζόμενες γυναίκες και οι μετανάστες.

Τέλος, στο Κεφάλαιο 4 ερευνώνται οι διαρθρωτικές και οι τεχνολογικές μεταβολές που υπέστη η ελληνική οικονομία κατά την περίοδο 2008-2018. Τα εμπειρικά ευρήματα αναδεικνύουν το παραγωγικό-τεχνολογικό έλλειμμα της ελληνικής οικονομίας. Χρειάζεται χρόνος και κυρίως να αξιολογηθεί η αποτύπωση των διαρθρωτικών αλλαγών στην ανοδική φάση του οικονομικού κύκλου, έτσι ώστε να διαπιστώσουμε εάν έχουν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση μιας ισορροπημένης παραγωγικής διάρθρωσης με αύξηση της συμμετοχής του αγροτικού τομέα και της βιομηχανίας (πλην κατασκευών)

στη συνολική προστιθέμενη αξία. Σημειώνεται ότι στην κατεύθυνση αυτή ενθαρρυντική κρίνεται η αύξηση του ποσοστού δαπανών σε Έρευνα και Ανάπτυξη καθώς και η διεύρυνση της συμμετοχής των εργαζομένων στην επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση.

Γιώργος Αργείτης

Επιστημονικός Διευθυντής ΙΝΕ ΓΣΕΕ

Βασικά συμπεράσματα και εμπειρικά ευρήματα της Έκθεσης

- Αν και το 2019 είναι έτος εκλογικό, δεν δημιουργεί αισιοδοξία το γεγονός ότι δεν γίνεται καμία σοβαρή δημόσια πολιτική συζήτηση για τα διαρθρωτικά προβλήματα της οικονομίας, τις θεσμικές της αδυναμίες και δυσλειτουργίες και την προοπτική οικοδόμησης ενός νέου, ισόρροπου και βιώσιμου μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης.
- Η δημόσια συζήτηση περιορίζεται κυρίως στην καλλιέργεια κλίματος ευφορίας ως προς την τρέχουσα κατάσταση της οικονομίας και τις προοπτικές της ως αποτέλεσμα είτε μιας –μη διατηρήσιμης– επιδοματικής ευημερίας είτε της επίδρασης της μείωσης της φορολογίας. Η οικονομική πολιτική πρέπει με πραγματισμό να αντιμετωπίσει τις χρόνιες διαρθρωτικές, παραγωγικές και μακροοικονομικές ανισορροπίες και να δημιουργήσει ισχυρούς, επεκτατικούς και διατηρήσιμους αναπτυξιακούς πυλώνες.
- Παρά τη σχετική εξισορρόπηση του μείγματος δημοσιονομικής πολιτικής, η δημοσιονομική προσαρμογή της χώρας στηρίχτηκε το 2018 στην αύξηση των φορολογικών εσόδων. Ο δείκτης έμμεσοι-άμεσοι φόροι, αν και μειωμένος έναντι του 2017, διαμορφώθηκε σε επίπεδο Γενικής Κυβέρνησης στο υψηλό 1,68.
- Σοβαρή υποχώρηση της τάξης των 2.254 εκατ. ευρώ σημείωσε το 2018 ο ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου της Γενικής Κυβέρνησης. Συνολικά, την περίοδο 2009-2018 οι δημόσιες επενδύσεις στην Ελλάδα έχουν σημειώσει πτώση 58,7%, τη μεγαλύτερη μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωζώνης. Η διατήρηση αυτής της επιλογής υπονομεύει την αναπτυξιακή δυναμική της οικονομίας και, συνεπώς, την πιστοληπτική της αξιοπιστία.
- Μείωση κατά 130 εκατ. ευρώ κατέγραψαν το 2018 και οι κοινωνικές παροχές. Συγκριτικά με το 2009 οι κοινωνικές παροχές έχουν υποχωρήσει κατά 21,7%. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την πτώση των δημόσιων επενδύσεων, δημιουργεί σοβαρές αναπτυξιακές εμπλοκές.
- Οι πολιτικές λιτότητας και υπερπλεονασμάτων έχουν επιβαρύνει σημαντικά το προσαρμοσμένο ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών, το οποίο την περίοδο 2009-2017 σημείωσε πτώση 33,7%,

διαταράσσοντας τη μακροοικονομική και τη χρηματοπιστωτική συνοχή της οικονομίας.

- Η δημοσιονομική επέκταση που προβλέπει ο Προϋπολογισμός του 2019 σε συνδυασμό με την πιθανή εφαρμογή των πρόσφατα εξαγγελθέντων επεκτατικών παρεμβάσεων αποτελούν θετικές εξελίξεις, εφόσον δεν χρηματοδοτηθούν με δανειακό κεφάλαιο. Δρώντας σταθεροποιητικά και επεκτατικά στην ιδιωτική δαπάνη, θα επιφέρουν θετικές επιπτώσεις στη δυναμική της οικονομίας, η οποία εξακολουθεί να στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην κατανάλωση, αλλά και στη σταθεροποίηση του τραπεζικού συστήματος ως αποτέλεσμα της ενίσχυσης των ροών ρευστότητας. Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι η ελληνική οικονομία εξακολουθεί να είναι εύθραυστη και υπό τη συνεχή απειλή της εξυπηρέτησης του υπερσυσσωρευμένου δημόσιου χρέους. Το μείγμα κάθε παρέμβασης οικονομικής πολιτικής θα πρέπει να αξιολογείται από το αναπτυξιακό και το κοινωνικό του αποτέλεσμα, ενώ δεν πρέπει να εγείρει ζήτημα πιστωτικού ρίσκου για τη χώρα.
- Τα υπερπλεονάσματα των τελευταίων ετών έχουν συμβάλει στην αναβάθμιση της χρηματοπιστωτικής φερεγγυότητας του δημόσιου τομέα. Δεδομένης όμως της απουσίας ισχυρής επεκτατικής δυναμικής και της εύθραυστης χρηματοπιστωτικής κατάστασης του ιδιωτικού τομέα, η διατηρήσιμη αναβάθμιση της πιστοληπτικής φερεγγυότητας της οικονομίας θα εξαρτηθεί –μεταξύ άλλων– από την ενίσχυση και τη μονιμοποίηση μέτρων στήριξης του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών σε συνδυασμό με την ενεργοποίηση των δημόσιων επενδύσεων.
- Το 2018 η ελληνική οικονομία δεν επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από την τάση επιβράδυνσης που επικρατεί σε παγκόσμιο επίπεδο. Ωστόσο, παρά τους θετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης, παρατηρείται μια συνεχόμενη δυναμική απόκλισης από τον μέσο όρο της Ευρωζώνης και τα κράτη-μέλη της νότιας περιφέρειάς της.
- Η οικονομική μεγέθυνση εξακολουθεί να βασίζεται στην ιδιωτική κατανάλωση, η οποία το β' εξάμηνο του 2018 αυξήθηκε κατά 700 εκατ. ευρώ περίπου σε πραγματικούς όρους.

- Οι ελληνικές εξαγωγές αυξήθηκαν, αλλά η επίδρασή τους στο ΑΕΠ ήταν σχεδόν μηδενική λόγω αντίστοιχης αύξησης των εισαγωγών. Η διάρθρωση του παραγωγικού τομέα δεν επιτρέπει την επίτευξη διατηρήσιμου εμπορικού πλεονάσματος, λόγω της μεγάλης εξάρτησής του από τις εισαγωγές.
- Οι πραγματικές ακαθάριστες επενδύσεις μειώθηκαν το β' εξάμηνο του 2018 κατά 3,41 δισ. ευρώ, εξέλιξη που αποτυπώνει για ακόμη μια φορά την αποτυχία των ΠΟΠ να δημιουργήσουν αναπτυξιακές προϋποθέσεις.
- Μεταξύ Ισπανίας, Ιταλίας, Πορτογαλίας αλλά και του μέσου όρου της Ευρωζώνης, η Ελλάδα έχει το χαμηλότερο μερίδιο μισθών επί της προστιθέμενης αξίας των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων, το δεύτερο υψηλότερο ποσοστό κέρδους μετά φόρων και μακράν τη χαμηλότερη επενδυτική δραστηριότητα. Η επενδυτική συμπεριφορά του επιχειρηματικού τομέα της οικονομίας μπορεί να ερμηνευτεί, πέραν του δομικού προβλήματος της έλλειψης ποιοτικής επιχειρηματικότητας, από την εύθραυστη χρηματοοικονομική κατάσταση του τομέα και την απομόχλευσή του, συνέπειες των προ κρίσης επενδυτικών και χρηματοδοτικών επιλογών του.
- Η χρηματοοικονομική θέση των νοικοκυριών είναι ιδιαίτερα εύθραυστη λόγω αρνητικών νέων αποταμιεύσεων και χαμηλού επιπέδου εισοδημάτων σε σχέση με τις δανειακές τους υποχρεώσεις. Δεδομένης της εξάρτησης της δυναμικής της οικονομίας από την εγχώρια κατανάλωση, η χρηματοοικονομική κατάσταση των νοικοκυριών περιορίζει τις προσδοκίες αναπτυξιακής δυναμικής της οικονομίας.
- Οι ροές απασχόλησης των τελευταίων ετών δημιουργούν αισιοδοξία, ωστόσο η κατάσταση της αγοράς εργασίας σε όρους ποιότητας νέων θέσεων εργασίας και προστασίας των δικαιωμάτων των εργαζομένων απέχει από το να θεωρείται ικανοποιητική.
- Το χρηματικό κόστος από την απώλεια μίας θέσης εργασίας για ένα έτος ανήλθε κατά το 2018 σε 8.126 ευρώ, ποσό που αντιστοιχεί στο 50% του μέσου καθαρού εισοδήματος από εργασία. Το υψηλό κόστος απώλειας εργασίας αποτυπώνει τις αδυναμίες της κοινωνικής πολιτικής και την περιορισμένη διαπραγματευτική ισχύ της εργασίας στην Ελλάδα.

Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το επίδομα ανεργίας αναπληρώνει μόλις το 27% του μέσου μισθού.

- Η πρόσφατη αύξηση του κατώτατου μισθού σε 650 ευρώ μικτά ή κατά 10,9% και η κατάργηση του υποκατώτατου μισθού, η οποία αντιστοιχεί σε αύξηση 27% για τους νέους κάτω των 25 ετών, αντισταθμίζουν περίπου το μισό της αρχικής μισθολογικής μείωσης των εργαζομένων που αμείβονται με τον κατώτατο μισθό.
- Το 2018 στον ιδιωτικό τομέα 571 χιλιάδες άτομα αμείβονταν με μισθό κάτω των 500 ευρώ, ενώ 251 χιλιάδες άτομα αμείβονταν με μισθό κάτω των 250 ευρώ.
- Η περίοδος 2009-2017 συνοδεύτηκε από ιδιαίτερα αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις, όπως εκφράζονται από τους σχετικούς δείκτες φτώχειας και ανισότητας. Ταυτόχρονα, η εξέλιξη των εν λόγω δεικτών εμφανίζεται να ακολουθεί τις μεταβολές του οικονομικού κύκλου και ιδίως της ανεργίας στην ελληνική οικονομία κατά την περίοδο εφαρμογής των πολιτικών λιτότητας, καθώς οι αρνητικές τους επιδόσεις προσεγγίζουν το μέγιστο επίπεδο κατά την περίοδο 2013-2014. Ωστόσο, από το 2014 και μετά οι δείκτες φτώχειας και οικονομικής ανισότητας σημειώνουν βελτίωση. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο δείκτης φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού εμφανίζει σταθερή υποχώρηση επί τρία συναπτά από 36% το 2014 σε 34,8% το 2017.
- Καθοριστικός παράγοντας για τη συγκράτηση του ποσοστού φτώχειας στην Ελλάδα σε σχέση με την ΕΕ συνιστούν οι μεταβιβαστικές πληρωμές, και ειδικά εκείνη των συντάξεων. Ωστόσο, η αύξηση της απασχόλησης και των συνολικών εισοδημάτων στα ελληνικά νοικοκυριά που σημειώνεται τα τελευταία έτη έχει συμβάλει στη μείωση της εξάρτησης από τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Όσον αφορά τις επιμέρους κοινωνικές ομάδες, το 2017 παρατηρείται σχετική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους σε σχέση με το 2016, με εξαίρεση τους μισθωτούς εργαζομένους.
- Ένα ζήτημα στο οποίο επικεντρώθηκε η φετινή Ετήσια Έκθεση αφορά το κατά πόσο η υποχώρηση του ποσοστού φτώχειας και ανεργίας αφορά συνολικά τους εργαζομένους της χώρας ή εάν υπάρχουν ενδείξεις

περιθωριοποίησης συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Από τις σχετικές εκτιμήσεις προκύπτει όξυνση των εισοδηματικών διαφορών στην αγορά εργασίας μεταξύ των εργαζομένων διαφορετικής εργασιακής έντασης, επιδείνωση της θέσης των γυναικών στην αγορά εργασίας, καθώς και των μεταναστών σε σχέση με τους κατοίκους με ελληνική ιθαγένεια.

- Οι σχετικές εμπειρικές εκτιμήσεις επιβεβαιώνουν την πάγια θέση του ΙΝΕ ΓΣΕΕ ότι οι ασκούμενες πολιτικές των ΠΟΠ δεν ενεργοποίησαν διαρθρωτικούς και τεχνολογικούς μετασχηματισμούς που θα συνέβαλλαν στην ουσιαστική αναβάθμιση του εγχώριου παραγωγικού υποδείγματος. Αντιθέτως, η νεοφιλελεύθερη εμμονή στη συμπίεση του μισθολογικού κόστους και στην απορρύθμιση της αγοράς εργασίας ευνόησε την ανάπτυξη δραστηριοτήτων χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου και έντασης γνώσης. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές από το γεγονός ότι οι επενδύσεις στη μεταποίηση αναπροσανατολίζονται σε δραστηριότητες σχετικά χαμηλής τεχνολογικής έντασης.
- Η αύξηση στις εξαγωγές μεταποιητικών αγαθών που σημειώνεται τα τελευταία χρόνια συνοδεύεται από ποιοτική υποβάθμισή τους, με αποτέλεσμα η Ελλάδα να πέφτει σημαντικά στην παγκόσμια κατάταξη ως προς την οικονομική συνθετότητα του τεχνοπαραγωγικού της συστήματος. Οι παραπάνω μεταβολές, σε συνδυασμό με την ισχυρή αποεπένδυση, ερμηνεύουν σε έναν βαθμό και την αδυναμία ανάκαμψης της παραγωγικότητας.
- Τα τελευταία χρόνια εμφανίζονται ορισμένες θετικές εξελίξεις που δυνητικά θα μπορούσαν να συμβάλουν στη βελτίωση του παραγωγικού υποδείγματος, όπως η αύξηση του ποσοστού δαπανών σε Έρευνα και Ανάπτυξη ως προς το ΑΕΠ, καθώς και η αύξηση της συμμετοχής των εργαζομένων στην επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση (αν και αυτό οφείλεται περισσότερο στην ατομική πρωτοβουλία των εργαζομένων παρά στη μέριμνα των επιχειρήσεων). Ζητούμενο είναι οι θετικές αυτές εξελίξεις να ενταθούν και να αποτελέσουν μέρος μιας ρεαλιστικής και σχεδιασμένης προσπάθειας παραγωγικής αναβάθμισης της οικονομίας μέσω στοχευμένων κλαδικών πολιτικών, με έμφαση στην παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών υψηλής προστιθέμενης αξίας.

Κεφάλαιο 1

Δημοσιονομικές και μακροοικονομικές εξελίξεις

1.1 Εισαγωγή

Το 2018 αποτέλεσε έτος ορόσημο, σηματοδοτώντας την έξοδο της χώρας από τα προγράμματα αυστηρής οικονομικής προσαρμογής και επιτήρησης. Στο δημοσιονομικό πεδίο ωστόσο η προσαρμογή της οικονομίας, υποβοηθούμενη και από τη σχετική βελτίωση βασικών μακροοικονομικών μεγεθών και την αύξηση της απασχόλησης, συνεχίστηκε και μάλιστα με μεγαλύτερη ένταση, γεγονός που αποτυπώθηκε στην επίτευξη υψηλότερου –έναντι των αρχικών εκτιμήσεων– πρωτογενούς πλεονάσματος. Παρά τη βελτίωση της πιστωτικής φερεγγυότητας της οικονομίας, την αργή αλλά σταδιακή επαναφορά της στις ιδιωτικές αγορές κεφαλαίου και την παροχή έκτακτου κοινωνικού μερίσματος ύψους 782 εκατ. ευρώ στα τέλη του 2018, το δημοσιονομικό σύστημα συνέχισε να αποτελεί εστία αστάθειας συντηρώντας την κρίση ρευστότητας του ιδιωτικού τομέα μέσα από την περιστολή των δημόσιων επενδύσεων, τη συμπίεση των κοινωνικών παροχών, την υπερφορολόγηση και τις συσσωρευμένες ληξιπρόθεσμες οφειλές. Οι εξελίξεις αυτές επηρέασαν τη μακροχρηματοπιστωτική συμπεριφορά της οικονομίας. Παρά την ενίσχυση του ρυθμού μεγέθυνσης το 2018, το αναπτυξιακό κενό που άφησαν πίσω τους οι πολιτικές λιτότητας παραμένει μεγάλο. Επιπλέον, η προοπτική διατηρήσιμης μετάβασης της χώρας σε μια βιώσιμη αναπτυξιακή διαδικασία εξακολουθεί να είναι αβέβαιη, δεδομένου μάλιστα και του ιδιαίτερα ρευστού οικονομικού και γεωπολιτικού περιβάλλοντος. Η ελληνική οικονομία συνεχίζει να καταγράφει σοβαρό έλλειμμα διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας που τροφοδοτείται από την επενδυτική ανεπάρκεια του ιδιωτικού τομέα, την επικέντρωση σε δραστηριότητες χαμηλής προστιθέμενης αξίας και την απουσία παραγωγικών μετασχηματισμών που θα μπορούσαν να διασφαλίσουν υψηλές και σταθερές ροές εισοδήματος και ρευστότητας στην οικονομία.

1.2 Δημοσιονομική προσαρμογή και κρίση χρέους

Το 2018 αποτέλεσε έτος υψηλών δημοσιονομικών επιδόσεων με το πρωτογενές πλεόνασμα της Γενικής Κυβέρνησης να διαμορφώνεται σε όρους ESA στο 4,4% του ΑΕΠ (ή 8.149 εκατ. ευρώ), υπερβαίνοντας κατά 0,3 ποσοστιαίες μονάδες (ή 576 εκατ. ευρώ) την εκτίμηση του Προϋπολογισμού του 2019. Η επίδοση αυτή, η οποία είναι η υψηλότερη που έχει καταγράψει η χώρα από το 1995² και η υψηλότερη στην ΕΕ το 2018, ήταν αποτέλεσμα των θετικών δημοσιονομικών αποτελεσμάτων κυρίως το α' και το δ' τρίμηνο του έτους (Διάγραμμα 1.1). Σε όρους ενισχυμένης εποπτείας, το πρωτογενές πλεόνασμα ανήλθε το 2018 στο 4,3% του ΑΕΠ, ξεπερνώντας έτσι για ένα ακόμη έτος τον ετήσιο στόχο.³ Τονίζεται ότι οι δημοσιονομικές υπερβάσεις των τελευταίων τριών ετών έχουν οδηγήσει σε απορρόφηση ρευστότητας από την οικονομία ύψους 13 δισ. ευρώ, μικρό μέρος των οποίων (2 δισ. ευρώ) διοχετεύτηκε εκ νέου υπό τη μορφή κοινωνικού μερίσματος, ενώ το υπόλοιπο διατέθηκε για τη δημιουργία του αποθεματικού ασφαλείας με σκοπό, μεταξύ άλλων, την εξυπηρέτηση των δανειακών υποχρεώσεων του Δημοσίου.⁴

Λαμβάνοντας υπόψη τις δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης για πληρωμές τόκων ύψους 6.158 δισ. ευρώ, το συνολικό δημοσιονομικό ισοζύγιο το 2018 ανήλθε στα 1.991 εκατ. ευρώ (ή 1,1% του ΑΕΠ), 820 εκατ. ευρώ (ή 0,5% του ΑΕΠ) υψηλότερα έναντι της εκτίμησης του Προϋπολογισμού του 2019. Το 2019, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το πρωτογενές δημοσιονομικό πλεόνασμα σε όρους ESA θα διαμορφωθεί στο 4% του ΑΕΠ, ενώ το συνολικό ισοζύγιο της Γενικής Κυβέρνησης στο 0,5% του ΑΕΠ.⁵

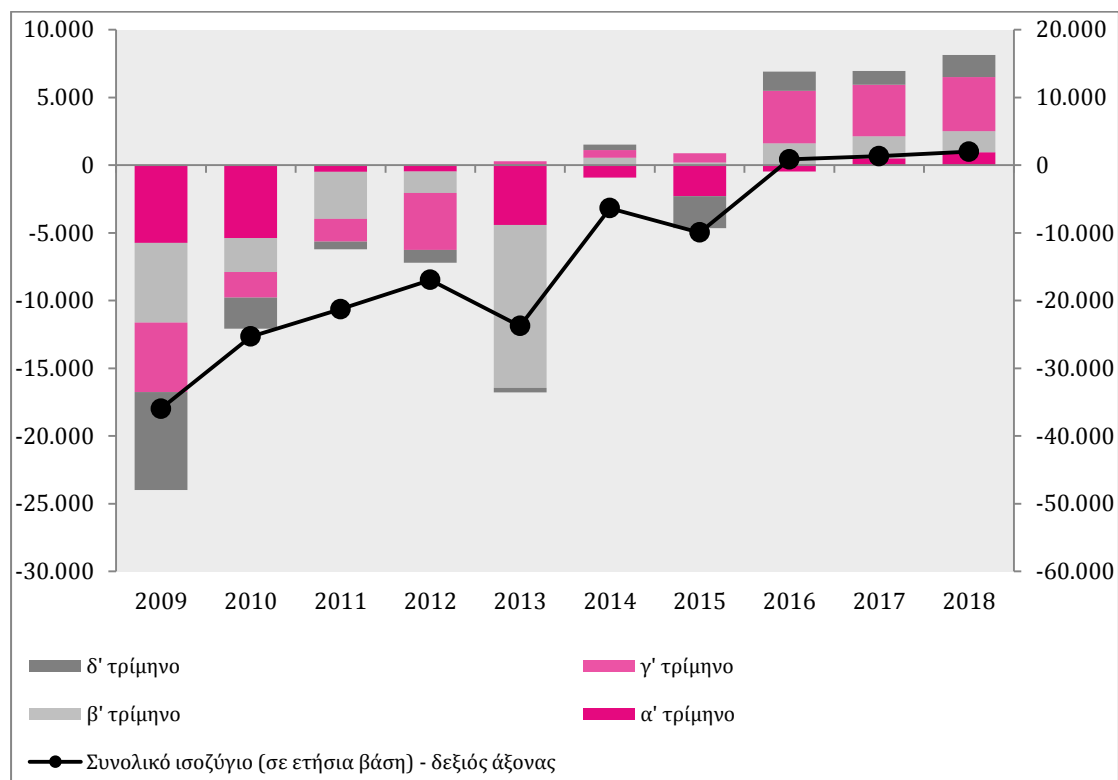
² Τονίζεται ότι στη βάση δεδομένων της AMECO δεν υπάρχουν διαθέσιμα δημοσιονομικά στοιχεία πριν το 1995.

³ Υπουργείο Οικονομικών (2019β).

⁴ Η συγκεκριμένη εκτίμηση δεν λαμβάνει υπόψη το υψηλότερο έναντι της αρχικής εκτίμησης πρωτογενές δημοσιονομικό πλεόνασμα το 2018 (Υπουργείο Οικονομικών, 2019α).

⁵ Η συγκεκριμένη εκτίμηση στηρίζεται στην υπόθεση ότι δεν θα εφαρμοστεί το μέτρο της μείωσης του αφορολόγητου ορίου (βλ. εαρινές προβλέψεις Ευρωπαϊκής Επιτροπής το 2019).

Διάγραμμα 1.1: Πρωτογενές και συνολικό ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης
(2009-2018, εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

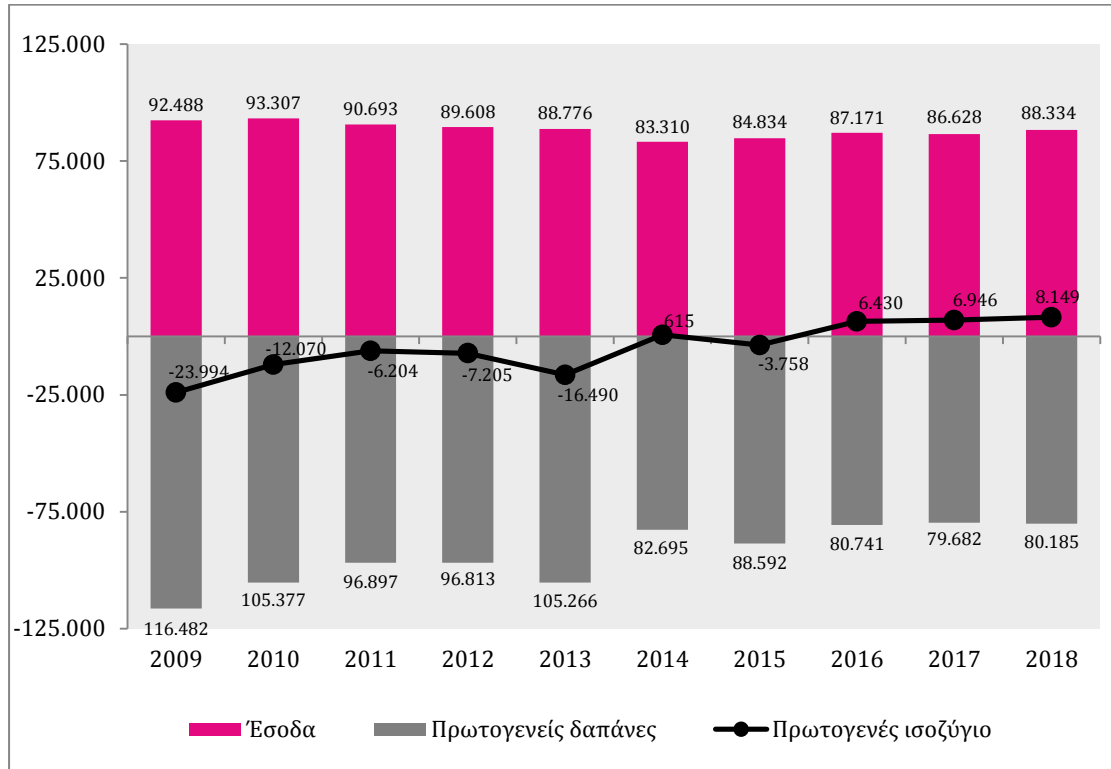

Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 24.04.2019)

Η δημοσιονομική υπεραπόδοση το 2018 οφείλεται στη σημαντική βελτίωση που εμφάνισαν τα δημόσια έσοδα (βλ. Διάγραμμα 1.2). Συγκεκριμένα, οι συνολικές εισπράξεις της Γενικής Κυβέρνησης διαμορφώθηκαν στα 88.334 εκατ. ευρώ, αυξημένες κατά 1.706 εκατ. ευρώ (ή 2%) σε σχέση με το 2017. Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλαν σχεδόν όλες οι επιμέρους κατηγορίες δημόσιων εσόδων (πλην των λοιπών τρεχόντων εσόδων) και ιδιαίτερα οι εισπράξεις από άμεσους και έμμεσους φόρους, οι οποίες κατέγραψαν αύξηση της τάξης των 863 εκατ. ευρώ και 705 εκατ. ευρώ αντίστοιχα. Αξιοσημείωτη ενίσχυση συγκριτικά με το 2017 εμφάνισαν και οι εισπράξεις από κοινωνικές εισφορές (+357 εκατ. ευρώ) ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, της σχετικής αύξησης της απασχόλησης και της ασφαλιστικής μεταρρύθμισης, καθώς και τα έσοδα από κεφαλαιακές μεταβιβάσεις.

Διάγραμμα 1.2: Έσοδα, πρωτογενείς δαπάνες και πρωτογενές ισοζύγιο Γενικής Κυβέρνησης κατά ESA (2009-2018, εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

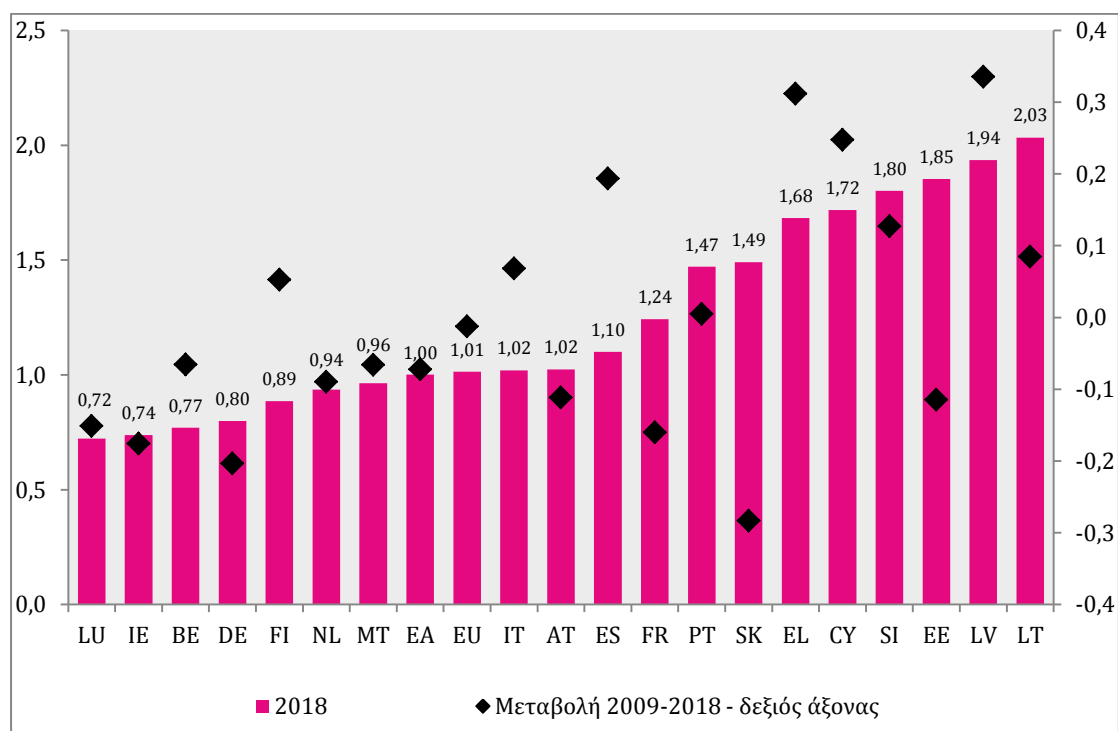
Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 23.04.2019)

Παρά τη σημαντική ενίσχυση των άμεσων φόρων την τελευταία τριετία, ο λόγος έμμεσοι προς άμεσοι φόροι σε επίπεδο Γενικής Κυβέρνησης παραμένει στη χώρα μας ιδιαίτερα υψηλός. Ειδικότερα, το 2018 ο συγκεκριμένος δείκτης ανήλθε στο 1,68, που είναι η έκτη υψηλότερη επίδοση μεταξύ των δεκαεννέα κρατών-μελών της Ευρωζώνης και 68% υψηλότερη του μέσου όρου της Ένωσης (Διάγραμμα 1.3). Σημειώνεται ότι την περίοδο εφαρμογής των μέτρων λιτότητας (2009-2018) η Ελλάδα παρουσίασε –μαζί με τη Λετονία– τη μεγαλύτερη αύξηση του λόγου έμμεσοι-άμεσοι φόροι στην Ευρωζώνη. Στην εξέλιξη αυτή σημαντική συμβολή είχαν τα τελευταία έτη η αύξηση της χρήσης πλαστικού χρήματος, η σχετική σταθεροποίηση της κατανάλωσης και η ενίσχυση του τουρισμού, που βελτίωσαν τις εισπράξεις από ΦΠΑ.⁶ Ο υψηλός λόγος έμμεσων προς άμεσους φόρους αναδεικνύει όμως ταυτόχρονα και την πίεση που υπέστησαν οι εισπράξεις από άμεσους φόρους λόγω της ραγδαίας

⁶ Βλ. σχετικά ΤτΕ (2019).

μείωσης των εισοδημάτων την περίοδο των Μνημονίων,⁷ την υπέρμετρη εξάρτηση του μείγματος πολιτικής από τους έμμεσους φόρους, και συνεπώς τον μη προοδευτικό χαρακτήρα της ασκούμενης φορολογικής πολιτικής.

Διάγραμμα 1.3: Δείκτης έμμεσων προς άμεσους φόρους στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (Γενική Κυβέρνηση)

Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 30.04.2019)

Όσον αφορά το σκέλος των δαπανών, οι πρωτογενείς δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης παρουσίασαν το 2018 αύξηση της τάξης των 503 εκατ. ευρώ (ή 0,6%). Ωστόσο, η επίδοση αυτή, πέραν της βελτίωσης των αμοιβών εξαρτημένης εργασίας, οφείλεται πρωτίστως στην αύξηση που κατέγραψαν –μεταξύ άλλων– οι κεφαλαιακές μεταβιβάσεις και στον περιορισμό της μείωσης των αποθεμάτων. Αντίθετα, ο ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου κατέγραψε πτώση 2.254 εκατ. ευρώ,⁸ η ενδιάμεση κατανάλωση 957 εκατ. ευρώ, ενώ οι κοινωνικές παροχές 130 εκατ. ευρώ. Η συνολική περιστολή των

⁷ Για μια λεπτομερή ανάλυση της εξέλιξης των φορολογικών εσόδων και της διάρθρωσής τους την περίοδο των Προγραμμάτων Οικονομικής Προσαρμογής, βλ. INE ΓΣΕΕ (2018α).

⁸ Λαμβάνοντας υπόψη, μεταξύ άλλων, τις μεταβολές αποθεμάτων, ο ακαθάριστος σχηματισμός κεφαλαίου το 2018 κατέγραψε πτώση 673 εκατ. ευρώ.

τριών παραπάνω κατηγοριών δαπανών υπερβαίνει το ποσό των 3,3 δισ. ευρώ, επίδοση σχετικά κοντά με την αντίστοιχη το 2012.⁹

Παρά τη σχετική εξισορρόπηση του πλαισίου δημοσιονομικής προσαρμογής το 2018 που, μεταξύ άλλων, οφείλεται στη βελτίωση των εσόδων εξαιτίας της αύξησης του ΑΕΠ και της απασχόλησης¹⁰ αλλά και στα έκτακτα μέτρα εισοδηματικής στήριξης ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων, αυτό εξακολουθεί να στηρίζεται σε ένα μείγμα υπερφορολόγησης και υστέρησης κρίσιμων αναπτυξιακά κατηγοριών δαπανών. Τρία είναι κατά την άποψή μας τα βασικά κανάλια μέσω των οποίων η ασκούμενη πολιτική συντηρεί υφεσιακές πιέσεις στην οικονομία και την κρίση ρευστότητας του ιδιωτικού τομέα, και τα οποία χρήζουν άμεσης αντιμετώπισης ώστε να διασφαλιστεί με βιώσιμο τρόπο η αναβάθμιση της φερεγγυότητας της οικονομίας.

α) Η σημαντική συρρίκνωση των δημόσιων επενδύσεων¹¹. Η μείωση του ακαθάριστου σχηματισμού παγίου κεφαλαίου το 2018 αποτέλεσε συνέχεια της ισχνής επενδυτικής δραστηριότητας που εμφανίζει το Δημόσιο τα τελευταία έτη. Πράγματι, όπως παρατηρούμε στο Διάγραμμα 1.4, οι δημόσιες επενδύσεις βρέθηκαν από την αρχή της ένταξης της χώρας στα ΠΟΠ στο επίκεντρο της δημοσιονομικής προσαρμογής, έχοντας καταγράψει την υψηλότερη υποχώρηση μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωζώνης. Το γεγονός αυτό συνέβαλε στο να καταγράψει η Ελλάδα το 2018 την τρίτη χαμηλότερη κατά κεφαλήν δημόσια δαπάνη για ακαθάριστο σχηματισμό παγίου κεφαλαίου, 42,1% κάτω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Τονίζεται ότι η προοπτική δυναμικής ανάκαμψης των δημόσιων επενδύσεων στο άμεσο μέλλον παραμένει εξαιρετικά αβέβαιη, δεδομένης της μείωσης κατά 250 εκατ. ευρώ του ανώτατου ορίου δαπανών του εθνικού σκέλους του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων (ΠΔΕ) που αποφασίστηκε ως αντιστάθμισμα της μη εφαρμογής

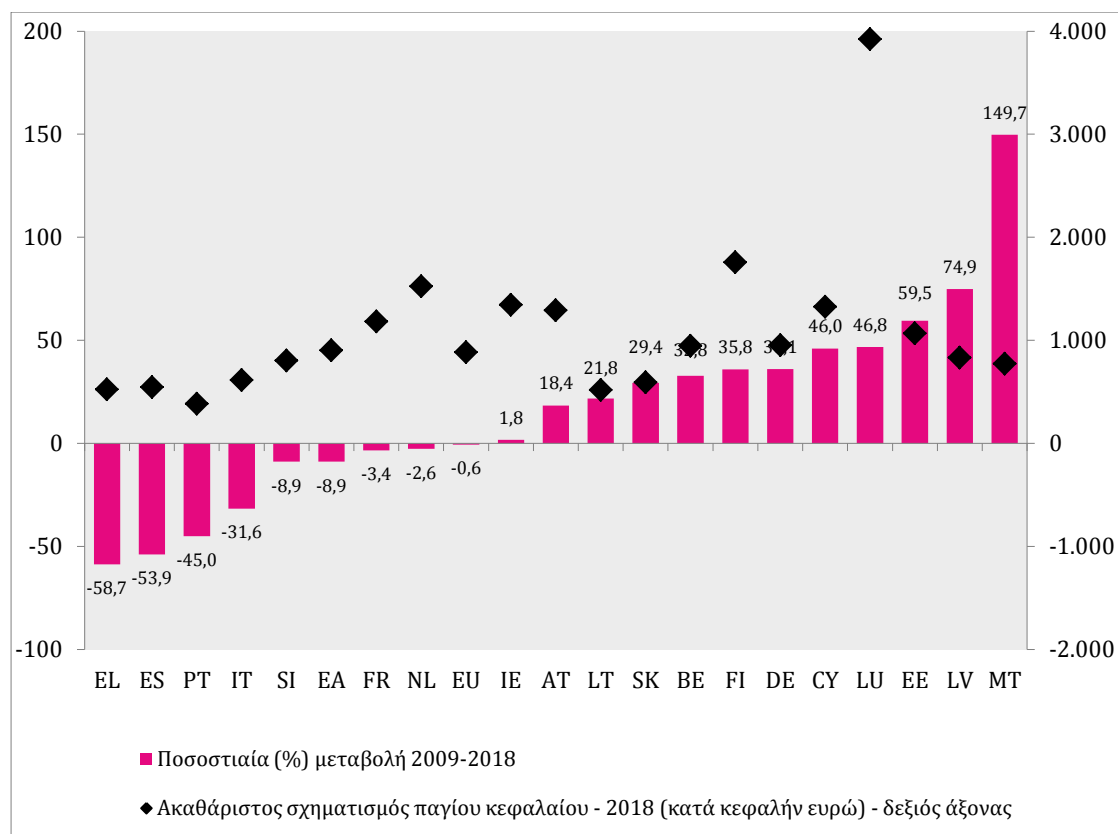
⁹ Ειδικότερα, το 2012 το ύψος των περιτολής των συγκεκριμένων κατηγοριών πρωτογενών δαπανών ανήλθε στα 3,8 δισ. ευρώ.

¹⁰ Σημειώνεται ότι, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, το 72,2% της προβλεπόμενης αύξησης των δημόσιων εσόδων το 2018 οφείλεται στη σταθεροποίηση του μακροοικονομικού περιβάλλοντος (EC, 2019).

¹¹ Ως δημόσιες επενδύσεις λογίζεται ο ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου της Γενικής Κυβέρνησης.

του μέτρου της περικοπής των συντάξεων το 2019.¹² Ανησυχητικό είναι επιπλέον ότι η περιστολή των δημόσιων επενδύσεων έχει συνοδευτεί και από σημαντικές υστερήσεις όσον αφορά την απορρόφηση των κοινοτικών κονδυλίων.¹³

Διάγραμμα 1.4: Δημόσιες επενδύσεις στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη
(Γενική Κυβέρνηση, 2009-2018, τρέχουσες τιμές σε ευρώ)

Πηγή: Eurostat, AMECO (πρόσβαση: 24.04.2019)

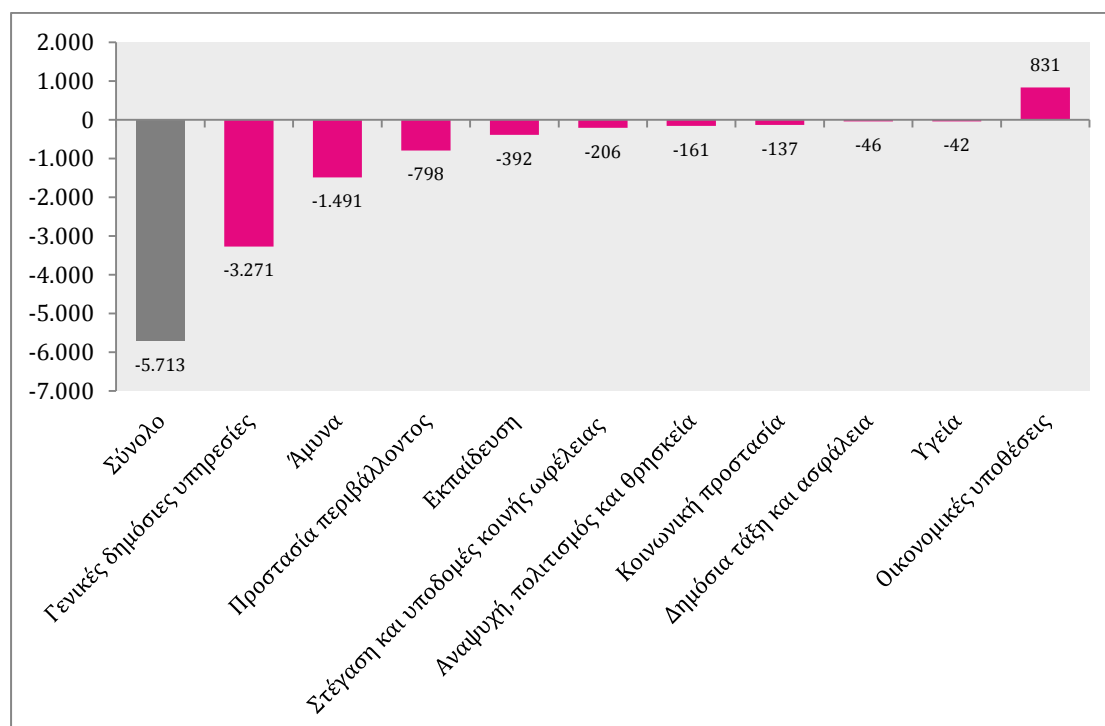
Επίσης, η κάμψη της επενδυτικής δραστηριότητας του Δημοσίου την περίοδο 2009-2017 ήταν σχεδόν οριζόντια, έχοντας επηρεάσει –σε διαφορετικό βέβαια βαθμό– την πλειονότητα των επιμέρους τομέων λειτουργίας του (Διάγραμμα 1.5). Ενδεικτικά, στον τομέα των γενικών δημόσιων υπηρεσιών ο ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου κατέγραψε πτώση 3.271 εκατ. ευρώ, στην άμυνα 1.491 εκατ. ευρώ, ενώ στον τομέα της προστασίας του περιβάλλοντος 798 εκατ. ευρώ. Αξιοσημείωτη ήταν η κάμψη της επενδυτικής δραστηριότητας

¹² Στο ΠΔΕ ενσωματώθηκε κονδύλι 150 εκατ. ευρώ που αφορά την εφαρμογή του μεταφορικού ισοδύναμου, βλ. EC (2018).

¹³ EC (2019).

και σε τομείς κοινωνικής πολιτικής, όπως η εκπαίδευση, η στέγαση και υποδομές κοινής ωφέλειας (πτώση 392 εκατ. ευρώ και 206 εκατ. ευρώ, αντίστοιχα), καθώς και η κοινωνική προστασία (πτώση 137 εκατ. ευρώ). Συγκριτικά, πιο περιορισμένη ήταν η μείωση των επενδύσεων και στον τομέα της υγείας. Ο μοναδικός τομέας λειτουργίας της Γενικής Κυβέρνησης που εμφάνισε υψηλότερη επενδυτική δραστηριότητα ήταν εκείνος των οικονομικών υποθέσεων (που, μεταξύ άλλων, περιλαμβάνει επενδύσεις σε υποδομές μεταφορών, ενέργειας και επικοινωνιών) με την αύξηση του ακαθάριστου σχηματισμού παγίου κεφαλαίου να ανέρχεται στα 831 εκατ. ευρώ.

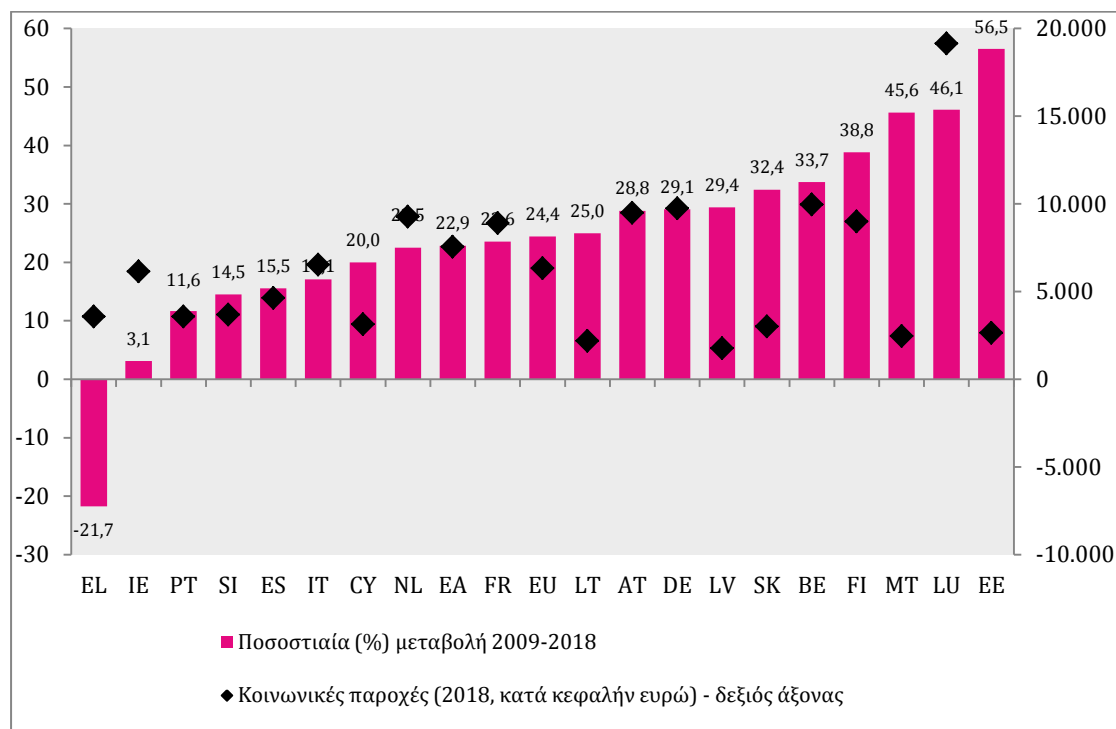
Διάγραμμα 1.5: Μεταβολή δημόσιων επενδύσεων ανά τομέα λειτουργίας Γενικής Κυβέρνησης (2009-2017, εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 22.04.2019)

β) Η περιστολή των κοινωνικών παροχών. Παράλληλα με τη μείωση των δημόσιων επενδύσεων, σημαντική είναι και η πτώση που παρουσιάζουν στη χώρα μας οι κοινωνικές παροχές (Διάγραμμα 1.6).

Διάγραμμα 1.6: Κοινωνικές παροχές στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη
(Γενική Κυβέρνηση, 2009-2018, τρέχουσες τιμές σε ευρώ)

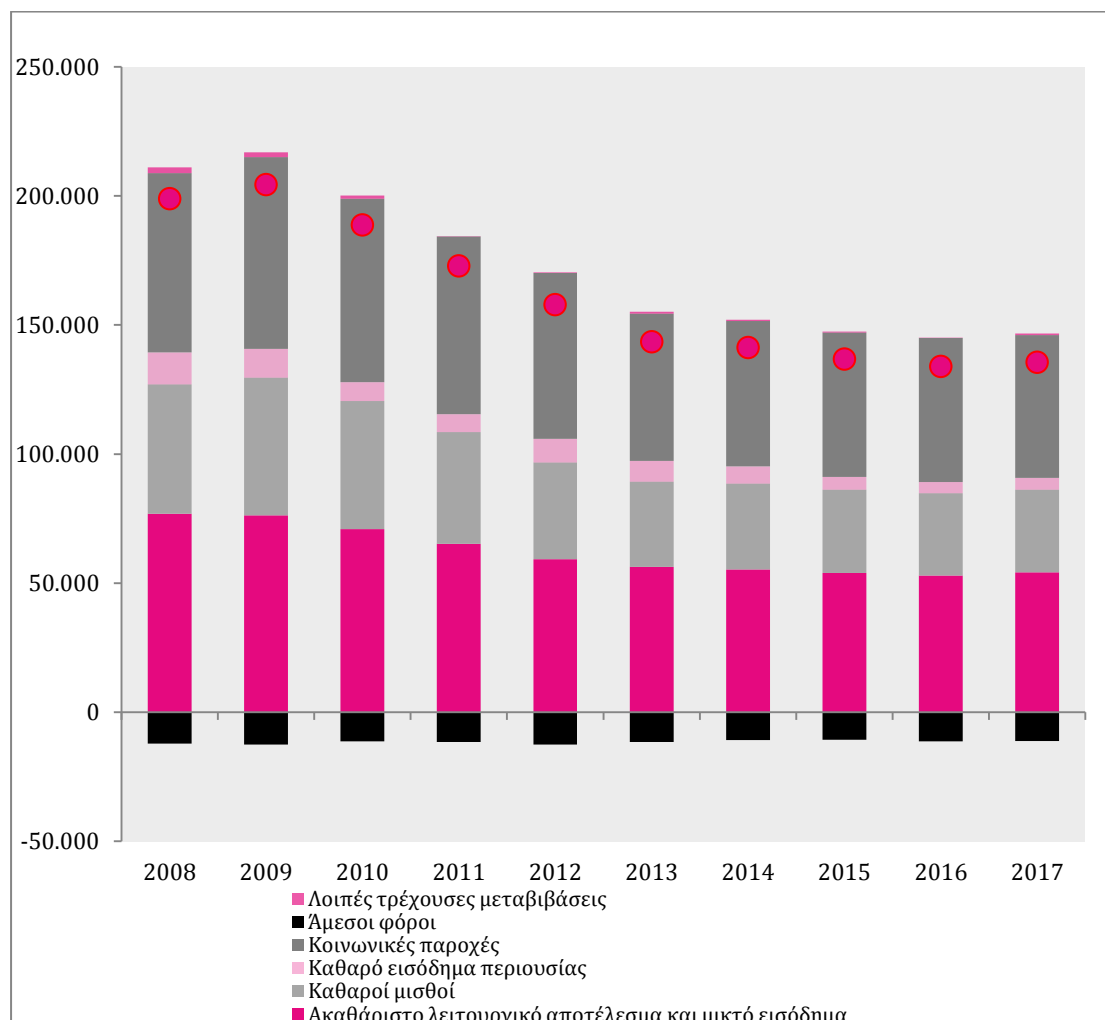
Πηγή: Eurostat, AMECO (πρόσβαση: 24.04.2019)

Συγκεκριμένα, την περίοδο 2009-2018 οι δαπάνες της Γενικής Κυβέρνησης για κοινωνικές παροχές υποχώρησαν αθροιστικά κατά 21,7%, με τη χώρα μας μάλιστα να αποτελεί τη μοναδική περίπτωση κράτους-μέλους της Ευρωζώνης, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που εντάχθηκαν σε ΠΟΠ, όπου η συγκεκριμένη κατηγορία δημόσιας δαπάνης σημείωσε πτώση. Όσον αφορά τη διάρθρωσή τους, τη μεγαλύτερη περιστολή κατέγραψαν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις σε είδος (-46,6%), ενώ η μείωση των υπόλοιπων κοινωνικών παροχών ανήλθε στο 17,3%. Το 2018 η μέση κατά κεφαλήν δημόσια δαπάνη για κοινωνικές παροχές στην Ελλάδα διαμορφώθηκε στα 3.575,5 ευρώ, αντιστοιχώντας μόλις στο 47,3% του μέσου όρου της Ευρωζώνης.

γ) Η εξασθένηση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών. Το μέγεθος της επιβάρυνσης που έχει προκαλέσει το υφιστάμενο μείγμα δημοσιονομικής

πολιτικής αντικατοπτρίζεται και στην εξέλιξη του προσαρμοσμένου ακαθάριστου διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών¹⁴ (Διάγραμμα 1.7).

Διάγραμμα 1.7: Μεταβολή προσαρμοσμένου ακαθάριστου διαθέσιμου εισοδήματος νοικοκυριών (2008-2017, σε εκατ. ευρώ, τρέχουσες τιμές)

Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 21.02.2019) (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Ως καθαροί μισθοί λογίζεται η διαφορά μεταξύ αμοιβών εξαρτημένης εργασίας και κοινωνικών εισφορών. Στις κοινωνικές παροχές πλην εκείνων της Γενικής Κυβέρνησης περιλαμβάνονται και οι αντίστοιχες ασφαλιστικών εταιρειών.

Συγκεκριμένα, αν και οριακά υψηλότερο σε σχέση με το 2016, το συγκεκριμένο μέγεθος στην Ελλάδα διαμορφώθηκε το 2017 στα 135,5 δισ. ευρώ (έναντι 204,4 δισ. ευρώ το 2009), έχοντας καταγράψει το διάστημα 2009-2017

¹⁴ Ο συγκεκριμένος δείκτης αντιστοιχεί στο ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών προσαυξημένο με τις κοινωνικές παροχές σε είδος.

υποχώρηση 33,7%. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε το σύνολο σχεδόν των επιμέρους προσδιοριστικών παραγόντων του διαθέσιμου εισοδήματος. Ειδικότερα, ως αποτέλεσμα της υφεσιακής λιτότητας το ακαθάριστο λειτουργικό πλεόνασμα και μικτό εισόδημα των νοικοκυριών μειώθηκε το διάστημα 2009-2017 κατά 29%. Σοβαρή ήταν επίσης και η συρρίκνωση του καθαρού εισοδήματος περιουσίας και των λοιπών τρεχουσών μεταβιβάσεων. Αξίζει όμως να σημειώσουμε ότι το 27,5% της μείωσης του προσαρμοσμένου ακαθάριστου διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών την εν λόγω περίοδο οφείλεται στην περιστολή των κοινωνικών παροχών κατά 25,6%. Επίσης, η κάμψη των καθαρών μισθών κατά 39,9%, που τροφοδοτήθηκε από τη ραγδαία πτώση των αμοιβών, αλλά και από τη σχετικά ηπιότερη μείωση των κοινωνικών εισφορών, συνέβαλε κατά 30,9% στην πτώση του προσαρμοσμένου διαθέσιμου εισοδήματος. Δυσανάλογα υψηλή, δεδομένης της μεγάλης περιστολής του εισοδήματός τους, εξακολουθεί να είναι και η επιβάρυνση των νοικοκυριών από άμεσους φόρους, γεγονός ενδεικτικό του μεγέθους της υπερφορολόγησης του συγκεκριμένου θεσμικού τομέα.

Στο πλαίσιο αυτό, η δημοσιονομική επέκταση ύψους 1.245 εκατ. ευρώ το 2019 που προβλέπει ο Προϋπολογισμός από την ανάκληση μέτρων 335 εκατ. ευρώ του ΜΠΔΣ¹⁵ και τη λήψη νέων επεκτατικών παρεμβάσεων 910 εκατ. ευρώ κρίνεται καταρχήν θετική, καθώς θα δώσει ανάσα ρευστότητας στην οικονομία, σταθεροποιώντας την εγχώρια ζήτηση και το τραπεζικό σύστημα. Το συνολικό επεκτατικό της αποτέλεσμα είναι ωστόσο αβέβαιο και θα εξαρτηθεί κυρίως από την εξαιρετικά απρόβλεπτη επίδραση που θα έχουν οι φοροελαφρύνσεις (ειδικά εκείνες που αφορούν τα νομικά πρόσωπα) στη δαπάνη του ιδιωτικού τομέα, δεδομένου του υψηλού ιδιωτικού χρέους, αλλά και της περιρρέουσας αβεβαιότητας για τις μεσοπρόθεσμες προοπτικές της οικονομίας. Η αβεβαιότητα αυτή αυξάνεται και λόγω του ήδη νομοθετημένου μέτρου για μείωση του αφορολόγητου ορίου το 2020, η ενδεχόμενη ενεργοποίηση του οποίου είναι πολύ πιθανό να προκαλέσει υφεσιακό σοκ στην

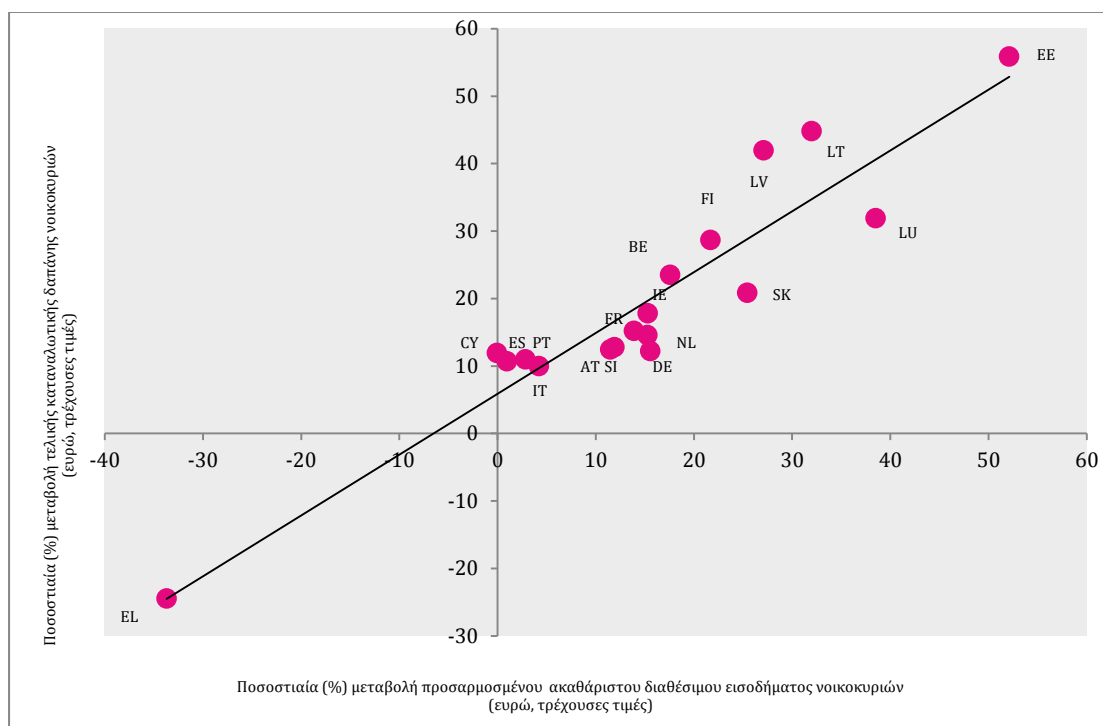
¹⁵ Το ποσό αυτό προκύπτει από τη δημοσιονομική επιβάρυνση ύψους 2.065 εκατ. ευρώ λόγω της ακύρωσης του μέτρου της περικοπής των συντάξεων και από την εξοικονόμηση πόρων 1.730 εκατ. ευρώ από τη μη εφαρμογή αντίστοιχων εξισορροπητικών παρεμβάσεων (βλ. Υπουργείο Οικονομικών, 2018).

οικονομία, αναστέλλοντας τη μεγεθυντική ώθηση που θα δώσουν τα επεκτατικά μέτρα του Προϋπολογισμού και η αύξηση του κατώτατου μισθού.

Έχουμε τονίσει στις αναλύσεις μας τους κινδύνους και τις σοβαρές μακρο-αναπτυξιακές εμπλοκές που προκαλούν τα υψηλά πρωτογενή πλεονάσματα. Θεωρούμε ωστόσο ότι οι δημοσιονομικές υπεραποδόσεις των τελευταίων ετών και ο αυξημένος δημοσιονομικός χώρος που προβλέπεται τα προσεχή έτη δημιουργούν προϋποθέσεις για μια περισσότερο φιλοαναπτυξιακή, και συνεπώς πιο βιώσιμη, αναπροσαρμογή του δημοσιονομικού μείγματος. Κατά την άποψή μας, η αναπροσαρμογή αυτή πρέπει να έχει ως επίκεντρο την άμεση ενεργοποίηση των δημόσιων επενδύσεων, την περαιτέρω ενίσχυση και μονιμοποίηση θετικών παρεμβάσεων κοινωνικής πολιτικής, καθώς και τη θεσμοθέτηση μέτρων μείωσης της φορολογικής επιβάρυνσης των νοικοκυριών και των εργαζομένων ώστε να στηριχθεί το διαθέσιμο εισόδημά τους. Πέρα από την ανάγκη ανάσχεσης των κοινωνικών επιπτώσεων της λιτότητας, η κρισιμότητα μιας τέτοιας αναπροσαρμογής της δημοσιονομικής πολιτικής εδράζεται και στη συμβολή που μπορεί να έχει όσον αφορά τη βελτίωση του μακρο-χρηματοπιστωτικού περιβάλλοντος της χώρας. Το Διάγραμμα 1.8, για παράδειγμα, απεικονίζει την εξέλιξη του προσαρμοσμένου ακαθάριστου διαθέσιμου εισοδήματος και της ιδιωτικής κατανάλωσης την περίοδο 2009-2017 στην Ελλάδα και στις υπόλοιπες οικονομίες της Ευρωζώνης.

Διάγραμμα 1.8: Προσαρμοσμένο ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών και τελική καταναλωτική δαπάνη στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (2009-2017)

Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 17.04.2019)

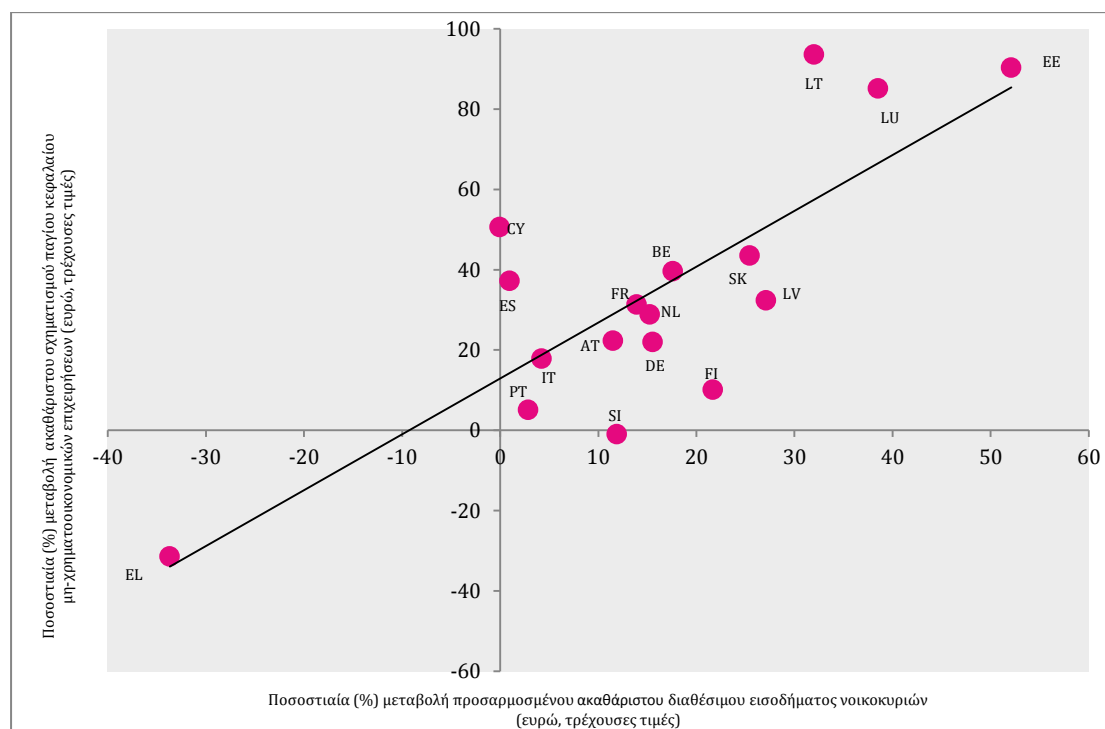
Σημείωση: Τα στοιχεία για τη Γερμανία και την Αυστρία αναφέρονται στην περίοδο 2012-2017 και για την Ιρλανδία στην περίοδο 2010-2017.

Παρατηρούμε ότι μεταξύ των δύο μεταβλητών καταγράφεται μια ισχυρή θετική συσχέτιση, αποτυπώνοντας εμπειρικά την υψηλή εξάρτηση της καταναλωτικής δαπάνης από το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών. Με δεδομένη τη μεγάλη συμμετοχή της ιδιωτικής κατανάλωσης στο ΑΕΠ της χώρας, τα στοιχεία υπογραμμίζουν τη συνεισφορά που μπορούν να έχουν μέτρα στήριξης του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών στην ενίσχυση του ρυθμού μεγέθυνσης της ελληνικής οικονομίας, ειδικά σε περιόδους παρατεταμένης επενδυτικής αδράνειας, όπως η σημερινή.

Ενισχύοντας την καταναλωτική ζήτηση, τις εισροές ρευστότητας και τις προσδοκίες κερδοφορίας των επιχειρήσεων, η αύξηση του προσαρμοσμένου ακαθάριστου διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών μπορεί να αποτελέσει και μηχανισμό ενεργοποίησης των ιδιωτικών επενδύσεων. Όπως βλέπουμε στο

Διάγραμμα 1.9, στα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης που παρουσίασαν ισχυρή αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών καταγράφηκε κατά βάση και ισχυρότερη αύξηση παραγωγικών επενδύσεων.

Διάγραμμα 1.9: Προσαρμοσμένο ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών και επενδύσεις μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (2009-2017)

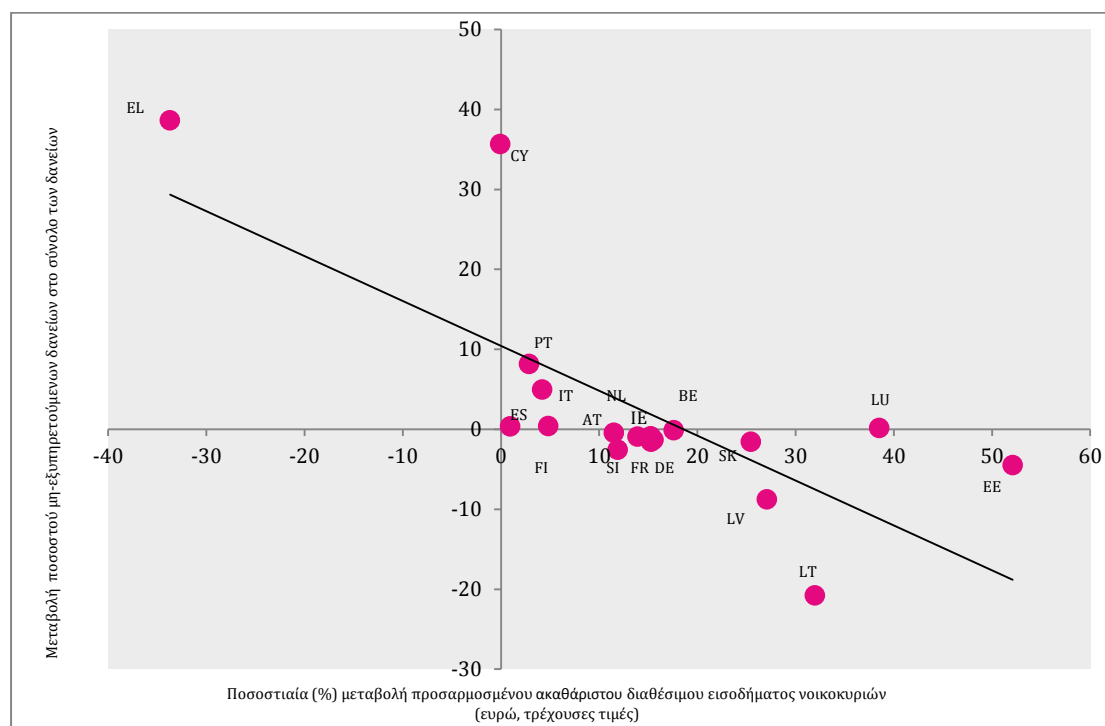
Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 17.04.2019)

Σημείωση: Τα στοιχεία για τη Γερμανία και την Αυστρία αναφέρονται στην περίοδο 2012-2017. Από τα στοιχεία εξαιρείται η Ιρλανδία.

Αντίθετα στη χώρα μας, καθώς και σε άλλες οικονομίες, η συμπίεση των ροών ρευστότητας των νοικοκυριών συνδυάστηκε με αρνητική ή συγκριτικά χαμηλότερη επενδυτική δραστηριότητα. Τονίζεται ότι η αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών μπορεί να έχει –μέσω της θετικής του επίδρασης στις ιδιωτικές επενδύσεις– ευεργετικά αποτελέσματα και στην απασχόληση, αλλά και στον τεχνολογικό μετασχηματισμό της παραγωγής, βελτιώνοντας την παραγωγικότητα και την ανταγωνιστικότητα της οικονομίας. Στηρίζοντας τις ροές ρευστότητας και απασχόλησης, η αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών μπορεί να συμβάλει καθοριστικά και στη χρηματοπιστωτική

σταθερότητα της οικονομίας. Το Διάγραμμα 1.10 εξετάζει τη συγκεκριμένη υπόθεση, παρουσιάζοντας τη συσχέτιση μεταξύ του προσαρμοσμένου ακαθάριστου διαθέσιμου εισοδήματος νοικοκυριών και του ποσοστού των μη-εξυπηρετούμενων δανείων στην Ελλάδα και στα υπόλοιπα κράτη-μέλη της Ευρωζώνης.

Διάγραμμα 1.10: Προσαρμοσμένο ακαθάριστο διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών και μη-εξυπηρετούμενα δάνεια στην Ελλάδα και στην Ευρωζώνη (2009-2017)

Πηγή: Eurostat, World Bank (πρόσβαση: 17.04.2019)

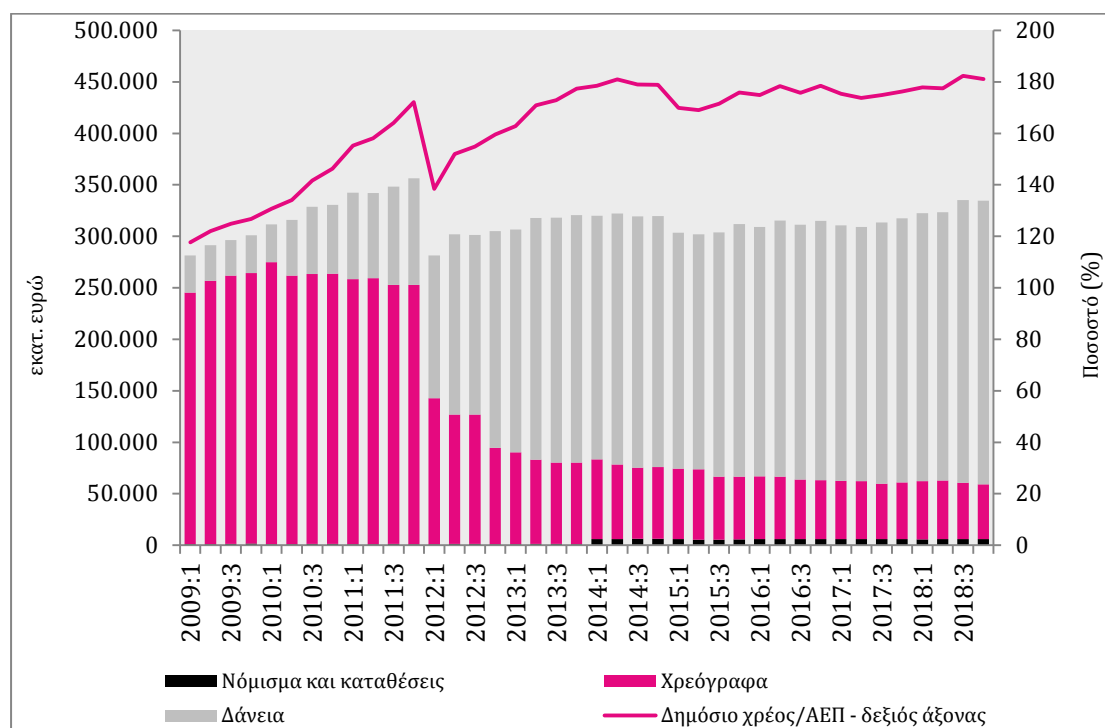
Σημείωση: Τα στοιχεία για τη Γερμανία και την Αυστρία αναφέρονται στην περίοδο 2012-2017, για τη Φινλανδία στην περίοδο 2014-2017 και για την Ιρλανδία στην περίοδο 2010-2017.

Από τα στοιχεία είναι εμφανής η αρνητική συσχέτιση μεταξύ των δύο υπό εξέταση μεγεθών, συσχέτιση η οποία είναι ιδιαίτερα έντονη στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου η δραματική μείωση των ροών εισοδήματος των νοικοκυριών συνδυάστηκε με την εκτόξευση του ποσοστού των μη-εξυπηρετούμενων δανείων κατά 38,6 ποσοστιαίες μονάδες. Τα στοιχεία αποτυπώνουν τη διαβρωτική επίπτωση των πολιτικών λιτότητας στη

φερεγγυότητα και τη ρευστότητα του τραπεζικού συστήματος. Υποδηλώνουν επίσης ότι η εξομάλυνση των χρηματοπιστωτικών συνθηκών δεν πρέπει να στηριχθεί μόνο σε «τεχνικές λύσεις» (ανακεφαλαιοποιήσεις τραπεζών, πώληση κόκκινων δανείων κ.ά.), αλλά κυρίως στον ριζικό αναπροσανατολισμό του μείγματος οικονομικής πολιτικής προς την κατεύθυνση της στήριξης των εισοδημάτων, της απασχόλησης και των ροών ρευστότητας στην οικονομία.

Το 2018 το δημόσιο χρέος της Ελλάδας ανήλθε στα 334,6 δισ. ευρώ, εμφανίζοντας αύξηση 17,1 δισ. ευρώ σε σχέση με το 2017. Όπως προκύπτει από τα στοιχεία του Διαγράμματος 1.11, η εξέλιξη αυτή οφείλεται κατά κύριο λόγο στην επιβαρυντική επίπτωση που είχε το γ' τρίμηνο του έτους η εκταμίευση της υπερδότησης των 15 δισ. ευρώ η οποία αποφασίστηκε στο πλαίσιο της τέταρτης και τελευταίας αξιολόγησης του τρίτου προγράμματος προσαρμογής. Συγκριτικά με το 2009, το χρέος της Γενικής Κυβέρνησης έχει καταγράψει άνοδο 33,5 δισ. ευρώ, γεγονός που αναδεικνύει το μέγεθος των χρηματοδοτικών αναγκών της χώρας, αλλά και το προβληματικό πλαίσιο διαχείρισης της κρίσης χρέους.

Διάγραμμα 1.11: Εξέλιξη του χρέους της Γενικής Κυβέρνησης
(2009:1-2018:4)

Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 24.04.2018)

Η επίπτωση αυτή αντικατοπτρίζεται και στην εξέλιξη του ποσοστού του δημόσιου χρέους στο ΑΕΠ. Συγκεκριμένα, παρά τη σχετικά ήπια μεγέθυνση της οικονομίας το 2018, ο λόγος δημόσιο χρέος προς ΑΕΠ κινήθηκε έντονα ανοδικά και ανήλθε στο 181,1% (έναντι 176,2% το 2017). Σημειώνεται ότι από την αρχή της κρίσης το 2009 το ποσοστό του δημόσιου χρέους παρουσιάζει αύξηση 54,4 ποσοστιαίων μονάδων. Σύμφωνα με τον Προϋπολογισμό του 2019, το χρέος της Γενικής Κυβέρνησης αναμένεται το 2019 να διαμορφωθεί στα 323,5 δισ. ευρώ, προσεγγίζοντας το 167,8% του ΑΕΠ. Πιο απαισιόδοξες είναι οι εκτιμήσεις των θεσμών, με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το ΔΝΤ να τοποθετούν το 2019 το ποσοστό του δημόσιου χρέους λίγο πάνω από 174% του ΑΕΠ.¹⁶

Το 2018 η διαχείριση του δημόσιου χρέους στηρίχτηκε αφενός στην επίτευξη υψηλού πρωτογενούς πλεονάσματος και αφετέρου στην άντληση πόρων για την εξυπηρέτηση των άμεσων δανειακών υποχρεώσεων της χώρας και τη

¹⁶ Βλ. εαρινές προβλέψεις Ευρωπαϊκής Επιτροπής και IMF (2019).

δημιουργία ενός επαρκούς αποθεματικού ασφαλείας μετά τη λήξη του χρηματοδοτικού προγράμματος του ESM. Ειδικότερα, το 2018 οι δανειακές ανάγκες του κράτους διαμορφώθηκαν στα 10,1 δισ. ευρώ. Η κάλυψή τους διασφαλίστηκε εν μέρει μέσω βραχυπρόθεσμου δανεισμού (έντοκα γραμμάτια και σύναψη συμφωνιών *repos*), της έκδοσης επταετούς ομολόγου στις αρχές του έτους και της εκταμίευσης δόσεων από τον ESM. Οι τελευταίες ανήλθαν συνολικά στα 21,7 δισ. ευρώ, τα μισά περίπου από τα οποία διοχετεύτηκαν για τον σχηματισμό του ταμειακού διαθεσίμου ασφαλείας. Στα τέλη του 2018 το αποθεματικό αυτό ασφαλείας ανήλθε στα 26,8 δισ. ευρώ και σύμφωνα με τις εκτιμήσεις αναμένεται να καλύψει τις δανειακές ανάγκες της χώρας τουλάχιστον έως και το 2021.¹⁷

Το τρέχον έτος οι συνολικές δανειακές ανάγκες του κράτους προβλέπεται ότι θα είναι αυξημένες και θα διαμορφωθούν στα 16,4 δισ. ευρώ, εκ των οποίων τα 11,7 δισ. ευρώ αφορούν λήξεις δανείων και ομολόγων –μεταξύ άλλων– προς το Ευρωσύστημα και το ΔΝΤ. Η κάλυψή τους αναμένεται να χρηματοδοτηθεί εν μέρει από το ταμειακό απόθεμα ασφαλείας και από βραχυπρόθεσμο και μακροπρόθεσμο δανεισμό από τις αγορές κεφαλαίων. Ήδη έως τον Απρίλιο του έτους το ελληνικό Δημόσιο προσέφυγε δύο φορές στις ιδιωτικές αγορές για άντληση δανειακών κεφαλαίων. Η πρώτη αφορούσε την έκδοση πενταετούς διάρκειας ομολόγου ύψους 2,5 δισ. ευρώ τον Ιανουάριο και η δεύτερη αντίστοιχου ύψους δεκαετές ομολόγο τον Μάρτιο, για πρώτη φορά μετά το 2010.

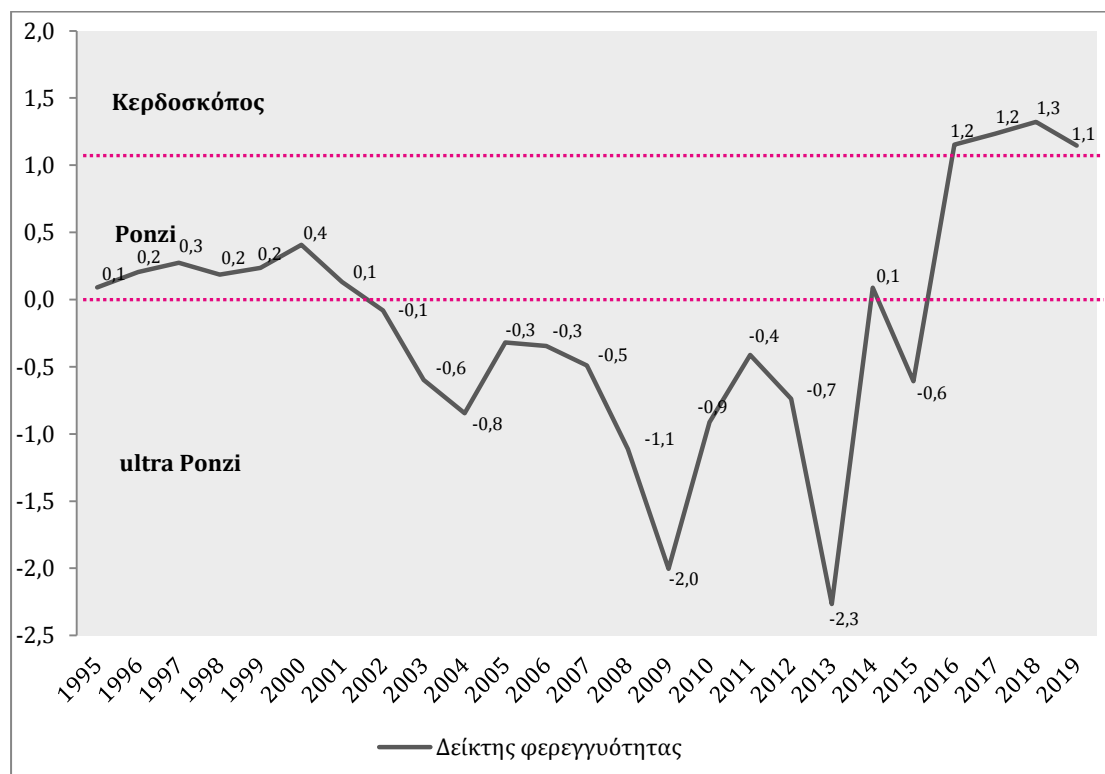
Η μετάβαση της ελληνικής οικονομίας σε καθεστώς υψηλών πρωτογενών πλεονασμάτων αντικατοπτρίζεται στην εξέλιξη του δείκτη φερεγγυότητας του δημόσιου τομέα. Όπως παρατηρούμε στο Διάγραμμα 1.12, η Ελλάδα από το 2016 και μετά έχει εξέλθει από μια μακρά περίοδο δημοσιονομικής

---

¹⁷ Για τα στοιχεία που αφορούν τη διαχείριση των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας βλ. EC (2019) και ΤτΕ (2019). Η πρόβλεψη για την επάρκεια του ταμειακού αποθέματος δεν περιλαμβάνει την επίδραση του υψηλότερου έναντι των εκτιμήσεων πρωτογενούς πλεονάσματος για το 2018, μεταγενέστερων εκδόσεων ομολόγων και λοιπών προσαρμογών.

αφερεγγυότητας, με τον δημόσιο τομέα της να έχει πλέον μεταβεί στο χρηματοπιστωτικά αξιόπιστο καθεστώς του κερδοσκόπου.¹⁸

Διάγραμμα 1.12: Δείκτης φερεγγυότητας ελληνικού δημόσιου τομέα (1995-2019)

Πηγή: Eurostat (πρόσβαση: 24.04.2019), AMECO (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Εκτίμηση για το 2019 όπως καταγράφεται στις εαρινές προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

Το καθεστώς αυτό δημιουργεί προϋποθέσεις μείωσης του πιστωτικού ρίσκου και αύξησης των περιθωρίων ασφαλείας νέου δανεισμού για το Δημόσιο, καθώς υποδηλώνει δυνατότητα κάλυψης τουλάχιστον των ετήσιων υποχρεώσεων του για τόκους μέσω του πρωτογενούς πλεονάσματος. Το 2018 μάλιστα η χρηματοπιστωτική θέση της Γενικής Κυβέρνησης αναβαθμίστηκε περαιτέρω εξαιτίας της αύξησης κατά 1.203 εκατ. ευρώ του πρωτογενούς πλεονάσματος, της σχετικά πιο συγκρατημένης αύξησης των ετήσιων πληρωμών για τόκους και της επιτάχυνσης του ρυθμού μεγέθυνσης του ΑΕΠ.

¹⁸ Για μια λεπτομερή παρουσίαση και ανάλυση των επιμέρους καθεστώτων χρηματοπιστωτικής φερεγγυότητας βλ. Αργείτης (2012).

Το 2019 η χρηματοπιστωτική θέση της Γενικής Κυβέρνησης αναμένεται να υποβαθμιστεί εξαιτίας της προβλεπόμενης επιδείνωσης του ισοζυγίου πρωτογενούς πλεονάσματος-τόκων, παραμένοντας ωστόσο στο χρηματοπιστωτικά αξιόπιστο καθεστώς του κερδοσκόπου.

Ωστόσο, το εάν το Δημόσιο θα καταφέρει να επιδείξει σε διατηρήσιμη βάση αναβαθμισμένη πιστοληπτική φερεγγυότητα θα εξαρτηθεί από μια σειρά αλληλένδετων –και στην τρέχουσα συγκυρία αβέβαιων– παραμέτρων. Πρώτον, από τη μετάβαση της ελληνικής οικονομίας σε καθεστώς υψηλών και διατηρήσιμων ρυθμών μεγέθυνσης και επέκτασης της ποιοτικής απασχόλησης, που θα επιτρέψουν την επίτευξη βιώσιμων πρωτογενών πλεονασμάτων. Δεύτερον, από την άμεση και βιώσιμη αντιμετώπιση του προβλήματος των μη εξυπηρετούμενων δανείων, καθώς και από την ταχεία αναβάθμιση της χρηματοπιστωτικής φερεγγυότητας του ιδιωτικού τομέα. Βραχυπρόθεσμα, αυτό, όπως ήδη τονίσαμε, απαιτεί την ενεργοποίηση υψηλών και σταθερών ροών ρευστότητας στην οικονομία μέσω, μεταξύ άλλων, της λήψης στοχευμένων μέτρων ενίσχυσης του διαθέσιμου εισοδήματος των εργαζομένων. Τρίτον, από την ταχεία αποκλιμάκωση του ακόμη υψηλού κόστους δανεισμού της οικονομίας, που, με δεδομένη την υφιστάμενη χρονοσειρά των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας, θα εξαρτηθεί από τις προοπτικές μεγέθυνσης της οικονομίας, αλλά και από τις εξελίξεις στο ευρύτερο οικονομικό, πολιτικό και γεωπολιτικό περιβάλλον. Τέταρτον, από την ενεργοποίηση ιδιωτικών επενδύσεων και κυρίως από το εάν αυτές θα διοχετευτούν προς κλάδους και δραστηριότητες της οικονομίας με υψηλή προστιθέμενη αξία και υψηλό δείκτη εξωστρέφειας.

1.3 Μακροοικονομικές εξελίξεις και μετασχηματισμοί

Στην παρούσα χρονική συγκυρία η παγκόσμια οικονομία βρίσκεται σε κρίσιμο στάδιο όσον αφορά τις μεσοπρόθεσμες προοπτικές της. Οι οικονομικές και οι πολιτικές συνθήκες, όπως έχουν διαμορφωθεί έως τώρα, έχουν φέρει στην επιφάνεια μια σειρά ζητημάτων η αντιμετώπιση των οποίων θα κρίνει την αναπτυξιακή δυναμική της. Η άνοδος του εθνικισμού, η συνακόλουθη άνοδος

του προστατευτισμού, η οξυμμένη εισοδηματική ανισότητα, η περιορισμένη εμπιστοσύνη στην ανθεκτικότητα του χρηματοοικονομικού συστήματος, καθώς και η διαρκώς αυξανόμενη περιβαλλοντική επιβάρυνση αποτελούν εστίες έντονης αβεβαιότητας αναφορικά με το μέλλον, επηρεάζοντας αρνητικά τις τρέχουσες οικονομικές αποφάσεις. Η κατάσταση αυτή αντανακλάται στην επιβράδυνση των ρυθμών μεγέθυνσης των οικονομιών και στις προς τα κάτω αναθεωρήσεις των σχετικών προβλέψεων των διεθνών οργανισμών.¹⁹

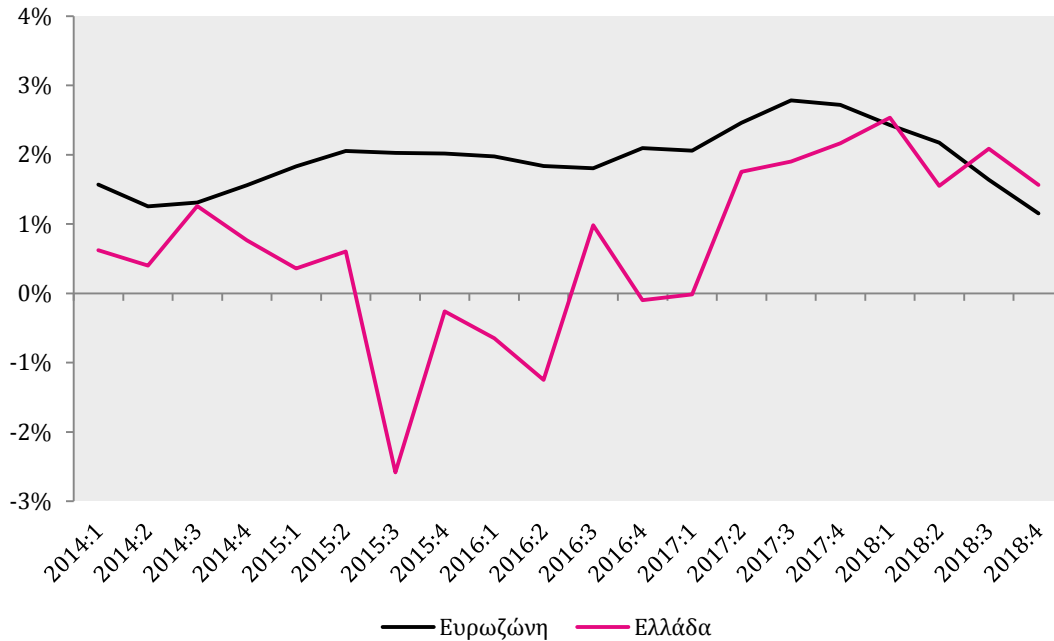
Στην Ευρωζώνη η τάση επιβράδυνσης έχει ως αφετηρία το γ' τρίμηνο του 2017, ενώ το 2018 η δυναμική της ήταν εντονότερη (βλ. Διάγραμμα 1.13). Η έλλειψη οικονομικών πολιτικών που να μπορούν να ενισχύσουν τη μεγέθυνση και οι επικείμενες εκλογές του Μαΐου, με ισχυρό το ενδεχόμενο διαμόρφωσης ενός Ευρωκοινοβουλίου με έντονο ευρωσκεπτικιστικό χαρακτήρα, αυξάνουν τον βαθμό αβεβαιότητας και υποβαθμίζουν τις προοπτικές οικονομικής δυναμικής για το 2019.²⁰ Παρά το σχετικά δυσμενές περιβάλλον, η ελληνική οικονομία ήταν συγκριτικά περισσότερο ανθεκτική, αφού ο ρυθμός μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ της ήταν υψηλότερος από αυτόν της Ευρωζώνης. Ειδικότερα, το γ' και το δ' τρίμηνο του 2018 το πραγματικό ΑΕΠ αυξήθηκε κατά 2,1% και 1,6% αντίστοιχα, όταν στην Ευρωζώνη ο ρυθμός μεγέθυνσης ήταν ίσος με 1,6% και 1,2%. Σε ετήσια βάση, το 2018 ο ρυθμός μεταβολής του πραγματικού ΑΕΠ τόσο της Ελλάδας όσο και της Ευρωζώνης ήταν περίπου 1,9%, όταν το 2017 ο ρυθμός μεγέθυνσης ήταν 1,5% για την Ελλάδα και 2,4% για την Ευρωζώνη. Επομένως, το 2018 η ελληνική οικονομία δεν επηρεάστηκε ιδιαίτερα από την παγκόσμια τάση επιβράδυνσης, δίχως όμως αυτό να σημαίνει ότι η εγχώρια οικονομία θα μείνει ανεπηρέαστη από τις διεθνείς εξελίξεις στο προσεχές μέλλον.

---

¹⁹ Για παράδειγμα, βλ. IMF (2018).

²⁰ Βλ. ETUI (2019).

Διάγραμμα 1.13. Ρυθμός μεταβολής πραγματικού ΑΕΠ Ελλάδας και Ευρωζώνης
(2014:1-2018:4, σταθερές τιμές 2010)

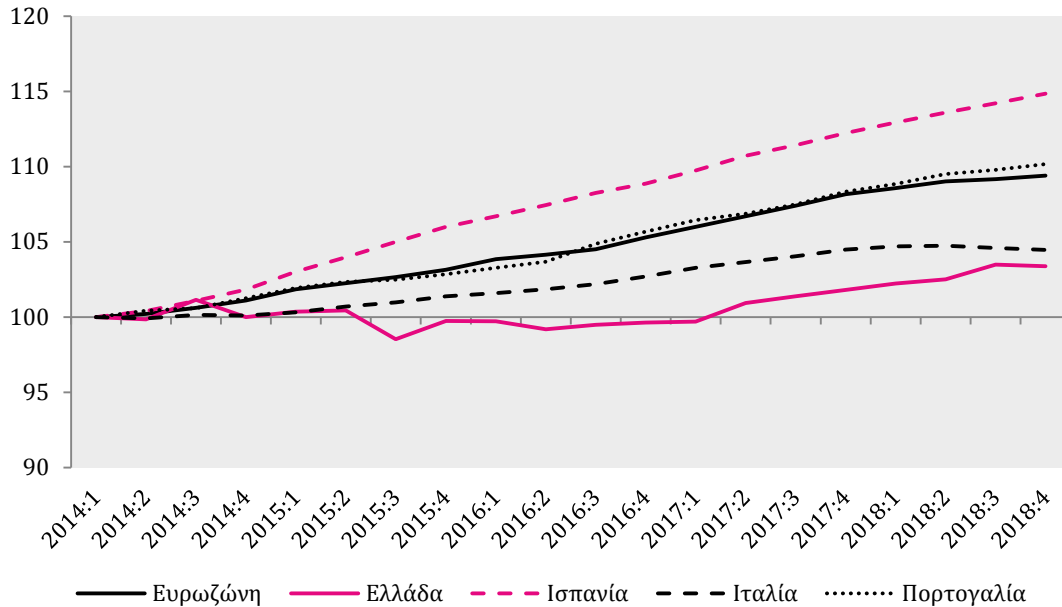
Πηγή: Eurostat

Σημείωση: Μεταβολή σε σχέση με ίδιο τρίμηνο προηγούμενου έτους. Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία.

Επιπλέον, μπορεί η, ενδεχομένως πρόσκαιρη, σχετική ανθεκτικότητα της ελληνικής οικονομίας να αποτελεί θετικό στοιχείο, όμως δεν συνδυάζεται με δυναμική σύγκλισης με τον μέσο όρο της Ευρωζώνης. Το ΙΝΕ ΓΣΕΕ έχει ήδη αναδείξει την τεράστια απόκλιση που έλαβε χώρα από το 2010 κι ύστερα μεταξύ Ελλάδας και Ευρωζώνης.²¹ Η κατάσταση αυτή παραμένει αμετάβλητη ακόμα κι αν απομονωθεί η περίοδος οικονομικής κρίσης μεταξύ 2010 και 2013. Χρησιμοποιώντας ως έτος σύγκρισης το 2014, το οποίο ήταν το πρώτο έτος σταθεροποίησης της οικονομίας, προκύπτει ότι η αναπτυξιακή δυναμική της ελληνικής οικονομίας είναι περιορισμένη. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1.14, η αύξηση του πραγματικού ΑΕΠ της Ελλάδας υπολείπεται σημαντικά των αντίστοιχων της Ισπανίας, της Πορτογαλίας και της Ευρωζώνης, ενώ βρίσκεται πλησιέστερα στην εξέλιξη του πραγματικού ΑΕΠ της Ιταλίας, κυρίως λόγω της κάμψης της οικονομικής δραστηριότητας στην τελευταία.

²¹ Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2018β).

Διάγραμμα 1.14: Εξέλιξη του πραγματικού ΑΕΠ επιλεγμένων κρατών-μελών της Ευρωζώνης (2014:1-2018:4, σταθερές τιμές 2010, 2014:1=100)

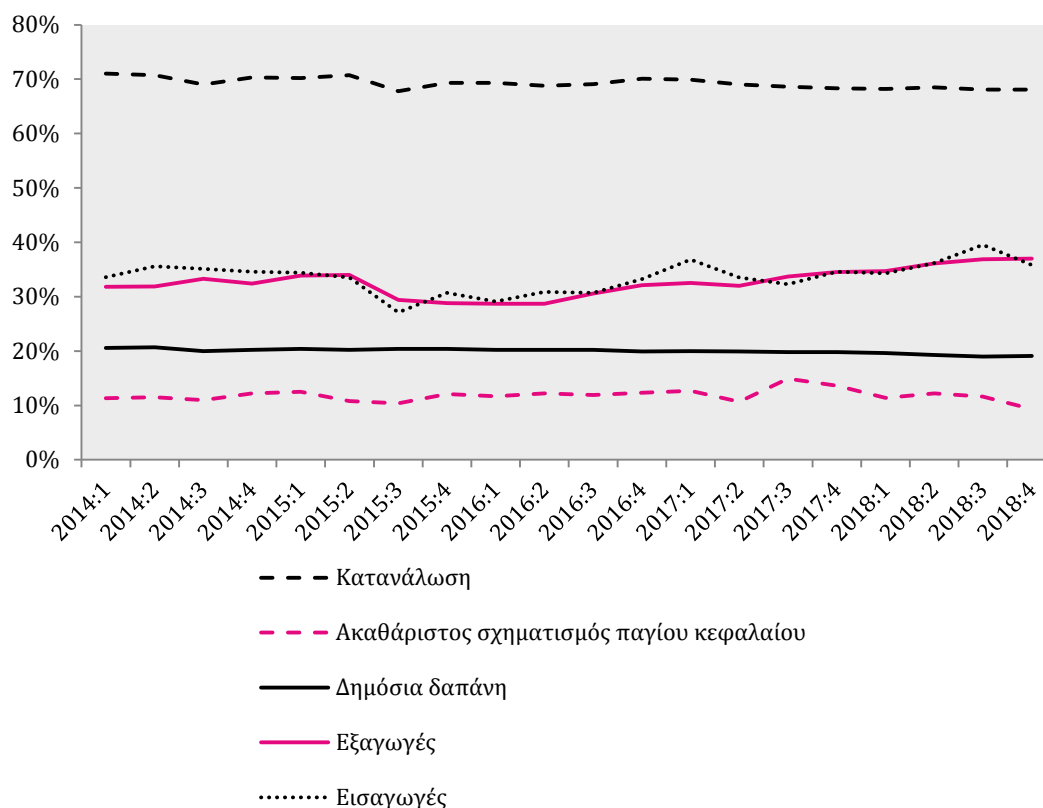

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία.

Επομένως, η ελληνική οικονομία εμφανίζει μια σοβαρή αναπτυξιακή υστέρηση, παρά τους πρόσφατους θετικούς ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης, ενώ κρίσιμη είναι η ανάδειξη των αιτιών αυτής της κατάστασης. Όπως θα φανεί ακολούθως, ο κύριος λόγος της σχετικής ανθεκτικότητας της εγχώριας οικονομίας στις τάσεις επιβράδυνσης της Ευρωζώνης είναι η μεγάλη εξάρτηση της εγχώριας οικονομικής δραστηριότητας από την εγχώρια κατανάλωση, ενώ η βασική αιτία της περιορισμένης αναπτυξιακής δυναμικής της είναι η επενδυτική ανεπάρκεια. Ο πρώτος παράγοντας εξασφαλίζει ένα επίπεδο οικονομικής δραστηριότητας ανεξάρτητο από τις μεταβολές του διεθνούς εμπορίου, ενώ ο δεύτερος περιορίζει σημαντικά τις αναπτυξιακές προοπτικές της Ελλάδας. Τα στοιχεία αυτά γίνονται εμφανή από την εξέταση του Διαγράμματος 1.15, το οποίο παρουσιάζει τις βασικές συνιστώσες της ενεργού ζήτησης, εκφρασμένες ως ποσοστό του ΑΕΠ.

Διάγραμμα 1.15: Βασικές συνιστώσες της ενεργού ζήτησης
ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2014:1-2018:4)

Πηγή: Eurostat

Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία.

Η ιδιωτική κατανάλωση το γ' και το δ' τρίμηνο του 2018 ήταν σχετικά σταθερή, αντιστοιχώντας στο 68% του ΑΕΠ, ενώ σε πραγματικούς όρους αυξήθηκε κατά 350 εκατ. ευρώ ανά τρίμηνο. Η σημαντικά θετική συνεισφορά της ιδιωτικής κατανάλωσης στην οικονομική δραστηριότητα συνεπάγεται ότι η αύξηση του κατώτατου και η κατάργηση του υποκατώτατου μισθού τον Φεβρουάριο του 2019 αναμένεται να ενισχύσει το ΑΕΠ και την απασχόληση.²² Αντίστοιχα, μια πιθανή μείωση του αφορολόγητου ορίου το 2020 εκτιμάται ότι θα μειώσει το επίπεδο κατανάλωσης και επομένως της εσωτερικής ζήτησης, η οποία αποτελεί την κύρια αιτία της σχετικής ανθεκτικότητας της ελληνικής οικονομίας.

Αναφορικά με τις λοιπές συνιστώσες της ενεργού ζήτησης, η δημόσια δαπάνη συνέχισε την ήπια πτωτική της πορεία, τόσο σε πραγματικούς όρους όσο και ως

²² Η θετική σχέση μεταξύ κατώτατου μισθού, ΑΕΠ και απασχόλησης τεκμηριώνεται από μια διαρκώς διευρυνόμενη εμπειρική βιβλιογραφία. Για παράδειγμα, βλ. Cengiz et al. (2019).

ποσοστό του ΑΕΠ (-460 εκατ. ευρώ και -140 εκατ. ευρώ το γ' και το δ' τρίμηνο του 2018 σε σχέση με τα αντίστοιχα τρίμηνα του 2017 και 19% του ΑΕΠ το β' εξάμηνο του 2018 από 19,8% του ΑΕΠ το β' εξάμηνο του 2017). Παράλληλα, η εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας αυξήθηκε, χωρίς όμως να υπάρχει ουσιαστική αποτύπωσή της στο ΑΕΠ, αφού η ενίσχυση των εξαγωγών αντισταθμίζεται πλήρως από την αύξηση των εισαγωγών. Η κατάσταση αυτή αναδεικνύει το έλλειμμα διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας και την παραγωγική ανεπάρκεια της ελληνικής οικονομίας, για τα οποία δεν υπάρχει μέριμνα στη χάραξη πολιτικής από το 2010 κι ύστερα, ενώ τα κρίσιμα αυτά ζητήματα απουσιάζουν τελείως από τον δημόσιο διάλογο.²³ Το γ' τρίμηνο του 2018 οι εξαγωγές αντιστοιχούσαν στο 37% του ΑΕΠ και οι εισαγωγές στο 40%, όταν το γ' τρίμηνο του 2017 τα αντίστοιχα ποσοστά ήταν ίσα με 34% και 32%. Το δ' τρίμηνο του 2018 οι εξαγωγές ήταν ίσες με 37% του ΑΕΠ, όταν το ίδιο τρίμηνο του προηγούμενου έτους ήταν ίσες με 35% του ΑΕΠ, ενώ για τις εισαγωγές το ποσοστό αυξήθηκε από 35% σε 36% μεταξύ δ' τριμήνου 2017 και 2018.

Κεντρικό ρόλο στην αδυναμία επίτευξης σταθερού εμπορικού πλεονάσματος αλλά και υψηλών ρυθμών μεγέθυνσης έχει η εξέλιξη των ακαθάριστων επενδύσεων. Το ΙΝΕ ΓΣΕΕ έχει ήδη αναδείξει²⁴ ότι την περίοδο 2009-2017 το μέγεθος της αποεπένδυσης, εξαιρώντας τις κατοικίες, ήταν της τάξης των 40 δισ. ευρώ περίπου. Η τάση αυτή συνεχίστηκε και το 2018. Το γ' τρίμηνο του 2018 οι ακαθάριστες επενδύσεις μειώθηκαν σε 12% από 15% του ΑΕΠ την αντίστοιχη περίοδο του 2017 (μείωση κατά 1,55 δισ. ευρώ σε πραγματικούς όρους), ενώ το δ' τρίμηνο υπήρξε μεγαλύτερη μείωση από 14% σε 9% του ΑΕΠ (μείωση κατά 1,86 δισ. ευρώ σε πραγματικούς όρους). Η επενδυτική ανεπάρκεια έχει ως αποτέλεσμα όχι μόνο την υποβάθμιση του παραγωγικού δυναμικού και την αδυναμία επίτευξης εμπορικού πλεονάσματος, αλλά και τη συνεχιζόμενη εξάρτηση της εξαγωγικής δραστηριότητας από τις υπηρεσίες, οι οποίες κατά

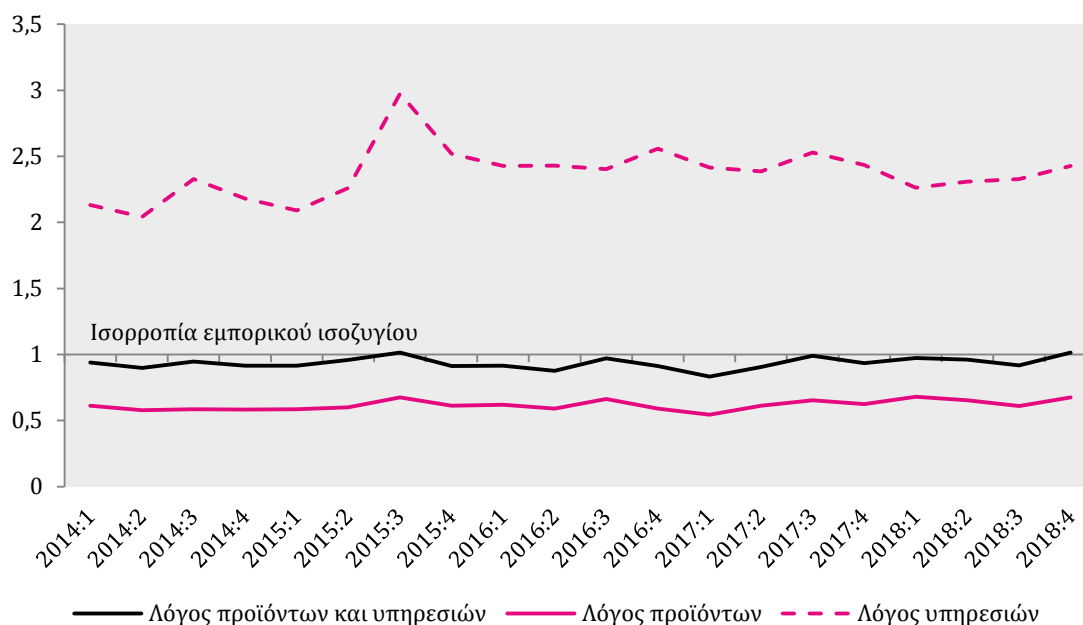
---

²³ Για μια αναλυτική παρουσίαση του ελλείμματος διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας και τη λανθασμένη επιλογή εφαρμογής πολιτικής εσωτερικής υποτίμησης βλ. Ιωακείμογλου (2012), Αγναντόπουλος και Ευστράτογλου (2015), Passas and Pierros (2017) και Αργείτης κ.ά. (2018).

²⁴ Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2018α).

κανόνα παράγουν μικρότερη προστιθέμενη αξία. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1.16, που απεικονίζει την εξέλιξη των αποπληθωρισμένων εξαγωγών και εισαγωγών, το έλλειμμα σε όρους προϊόντων είναι σταθερό, αποτελώντας μια διαχρονική παθογένεια της ελληνικής οικονομίας.²⁵ Εξίσου διαχρονικό, αν και με μεγαλύτερες διακυμάνσεις, είναι το πλεόνασμα στις υπηρεσίες. Ωστόσο, το τελευταίο δεν επαρκεί για να αντισταθμίσει το έλλειμμα στα προϊόντα, με αποτέλεσμα να παρατηρείται ένα σταθερό, αν και σαφώς βελτιωμένο ως προς την προ κρίσης περίοδο, συνολικό εμπορικό έλλειμμα. Επιπλέον, οι προοπτικές του ελληνικού εξαγωγικού τομέα δεν είναι ιδιαίτερα θετικές. Η υψηλή πλεονασματική θέση της Ευρωζώνης ως σύνολο δημιουργεί πιέσεις ανατίμησης του κοινού νομίσματος,²⁶ γεγονός που αναμένεται να επιβαρύνει σημαντικά τις ελληνικές εξαγωγικές επιδόσεις.

Διάγραμμα 1.16: Λόγος πραγματικών εξαγωγών προς πραγματικές εισαγωγές προϊόντων και υπηρεσιών (Ελλάδα, 2014:1-2018:4, σταθερές τιμές 2010)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

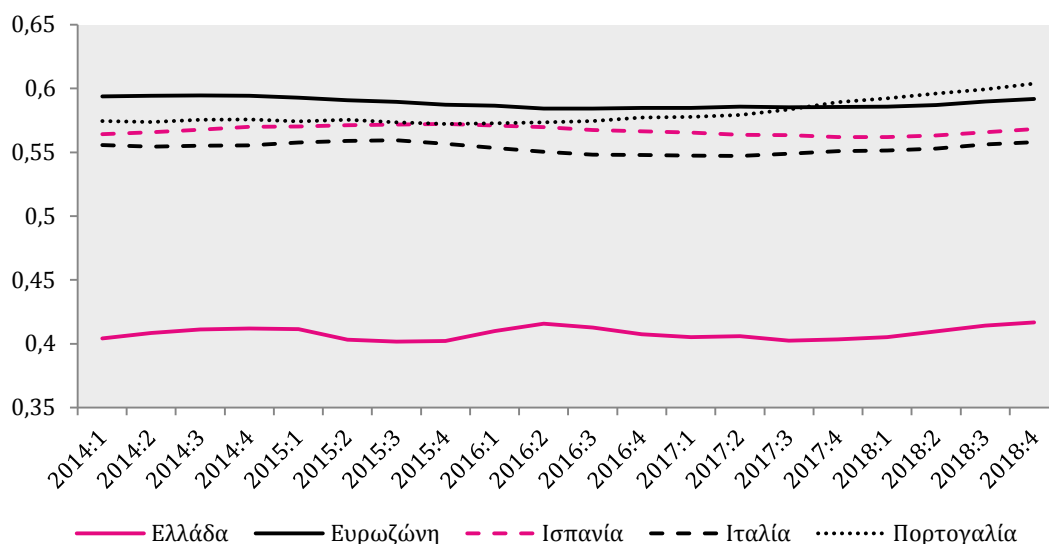
Σημείωση: Εποχικά και ημερολογιακά διορθωμένα στοιχεία. Κυλιόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων.

²⁵ Για μια πιο διεξοδική ανάλυση του ζητήματος βλ. Αργεΐτης και Νικολαΐδη (2014) και Βαΐτσος και Μισσός (2018).

²⁶ Βλ. iASES (2019).

Τα ανωτέρω προσλαμβάνουν μεγαλύτερη σημασία όταν εξετάζονται σε σχέση με τη λειτουργική διανομή εισοδήματος. Στον δημόσιο διάλογο αναπαράγεται η θέση πως η αύξηση των κερδών θα ενισχύσει την επενδυτική δραστηριότητα των επιχειρήσεων, οδηγώντας μεσοπρόθεσμα σε παραγωγική αναδιάρθρωση και βελτίωση του εμπορικού ισοζυγίου της οικονομίας. Επιπλέον, στην παρούσα συγκυρία γίνεται λόγος για το περιοριστικό αποτέλεσμα της αυξημένης φορολόγησης των επιχειρήσεων σε όρους επενδύσεων. Ωστόσο, όπως θα φανεί ακολούθως, οι ισχυρισμοί αυτοί δεν φαίνεται να επιβεβαιώνονται από τα δεδομένα. Ειδικότερα, τα Διαγράμματα 1.17 και 1.18 παρουσιάζουν το εισοδηματικό μερίδιο της μισθωτής εργασίας και των κερδών μετά φόρων ως ποσοστό της ακαθάριστης προστιθέμενης αξίας των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα, έχοντας ως μέτρο σύγκρισης τα αντίστοιχα μεγέθη σε Ευρωζώνη, Ισπανία, Ιταλία και Πορτογαλία.

Διάγραμμα 1.17: Μερίδιο μισθών στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων για επιλεγμένες χώρες-μέλη της Ευρωζώνης (2014:1-2018:4)

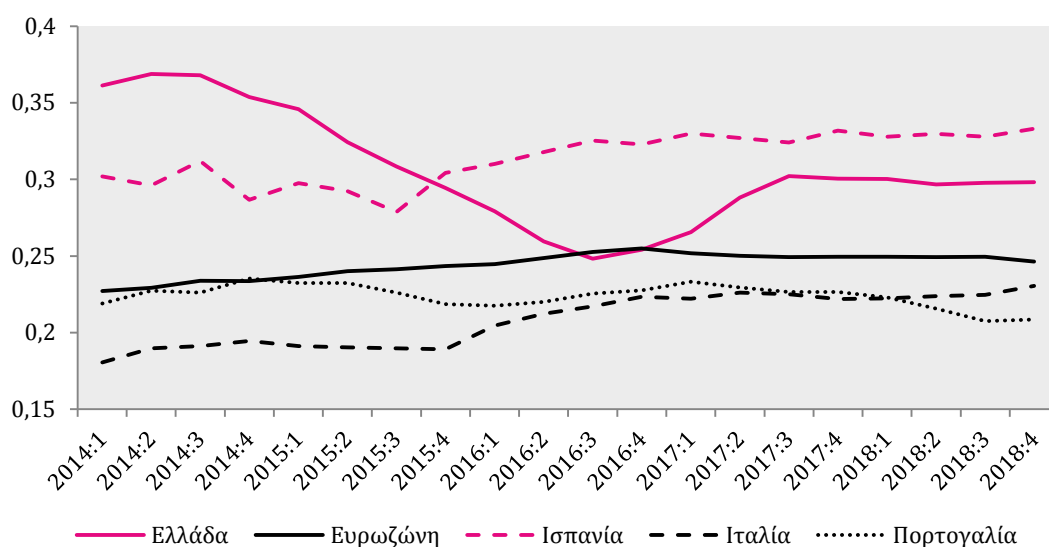
Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Τα μερίδια της μισθωτής εργασίας στο Διάγραμμα 1.17 παρουσιάζονται σχετικά σταθερά, πλην της Πορτογαλίας, το οποίο αυξήθηκε λόγω των πολιτικών που εφαρμόζει επιτυχώς η πορτογαλική κυβέρνηση το τελευταίο διάστημα. Ωστόσο,

σημαντικό στοιχείο είναι ότι το μερίδιο μισθωτής εργασίας στην Ελλάδα είναι από 15 έως 20 ποσοστιαίες μονάδες, σε όρους προστιθέμενης αξίας, χαμηλότερο σε σχέση με τις υπό σύγκριση οικονομίες. Αντιθέτως, το μερίδιο κερδών μετά φόρων ήταν το υψηλότερο μέχρι και το 2015, ενώ στην τρέχουσα συγκυρία παραμένει ένα από τα υψηλότερα στην Ευρωζώνη (βλ. Διάγραμμα 1.18).

Διάγραμμα 1.18: Μερίδιο κερδών μετά φόρων στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων για επιλεγμένες χώρες-μέλη της Ευρωζώνης (2014:1-2018:4)

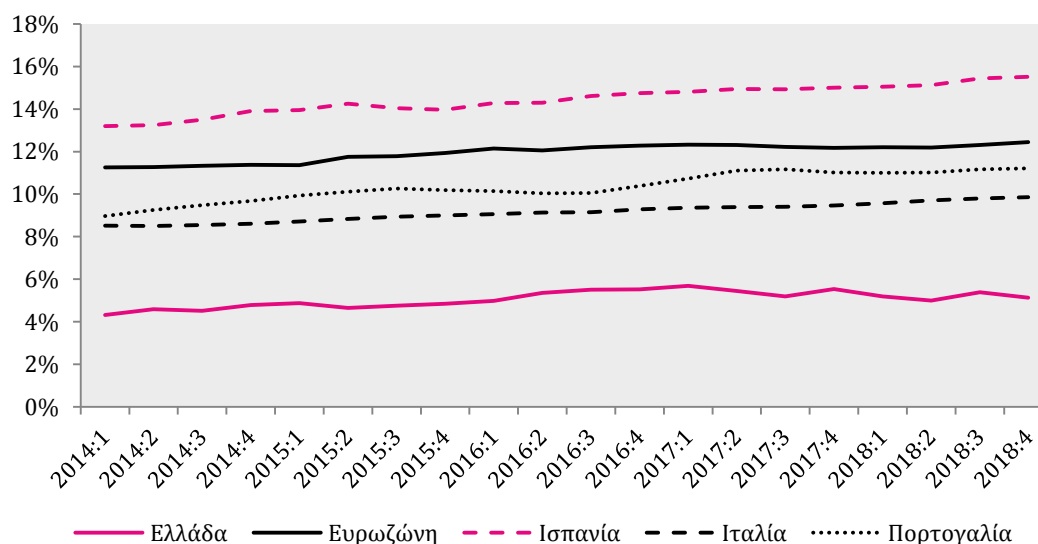
Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Ειδικότερα, από το β' εξάμηνο του 2014 μέχρι και το α' εξάμηνο του 2016 παρατηρείται κάμψη του μεριδίου κέρδους μετά φόρων, κυρίως λόγω αύξησης της φορολογίας των επιχειρήσεων, ακολουθώντας αυτό της Ευρωζώνης. Όμως στη συνέχεια, το μερίδιο κέρδους μετά φόρων ανακάμπτει και κυμαίνεται σε ελαφρώς χαμηλότερο επίπεδο από το αντίστοιχο της Ισπανίας.

Ωστόσο, το αποτέλεσμα αυτής της διανομής εισοδήματος δεν μεταφράζεται σε αυξημένες επενδύσεις. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1.19, οι ελληνικές μη-χρηματοοικονομικές επιχειρήσεις έχουν τη φτωχότερη επενδυτική δραστηριότητα σε σχέση με τις υπό σύγκριση οικονομίες, ενώ το τελευταίο διάστημα παρατηρείται μια αυξανόμενη δυναμική απόκλισης. Η αυξημένη

φορολόγηση των επιχειρήσεων, η οποία μεταφράστηκε σε κάμψη του μεριδίου κέρδους μετά φόρων μεταξύ 2015 και του πρώτου μισού του 2017 δεν επηρέασε τις επενδύσεις. Αντιθέτως, υπήρξε μια ελαφρά ενίσχυσή τους, η οποία όμως υπολειπόταν σημαντικά σε σχέση με τα άλλα κράτη-μέλη. Όμως, το β' εξάμηνο του 2017 και ολόκληρο το 2018 παρατηρείται στασιμότητα γύρω από το 5% του ΑΕΠ, όταν στις άλλες οικονομίες οι επενδύσεις των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων κυμαίνονται μεταξύ 10% του ΑΕΠ στην Ιταλία και 15% του ΑΕΠ στην Ισπανία, με αυξητική τάση.

Διάγραμμα 1.19: Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ για επιλεγμένες χώρες-μέλη της Ευρωζώνης (2014:1-2018:4)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Επομένως, η αναδιανομή του εθνικού εισοδήματος σε βάρος της εργασίας και η υψηλή κερδοφορία των επιχειρήσεων δεν είχε κάποιο ουσιαστικό όφελος σε όρους παραγωγικών επενδύσεων, ενώ η σχέση μεταξύ φορολόγησης επιχειρήσεων και επενδύσεων παρουσιάζεται εξίσου αδύναμη. Σαφώς και η συχνή μεταβολή του φορολογικού πλαισίου λειτουργεί ανασταλτικά όσον αφορά την ανάληψη επενδυτικών σχεδίων. Όμως, το επίπεδο κερδοφορίας μετά φόρων επισημαίνει ότι άλλοι παράγοντες, όπως η διάρθρωση του παραγωγικού τομέα, η ποιότητα της επιχειρηματικότητας και, όπως θα αναλύσουμε στη

συνέχεια, η χρηματοοικονομική κατάσταση του τομέα, έχουν μεγαλύτερη ερμηνευτική ισχύ.²⁷

Ακόμα πιο σημαντικό στοιχείο και άμεσα συσχετιζόμενο με την εξέλιξη των επενδύσεων είναι η αρνητική επίπτωση της αναδιανομής εθνικού εισοδήματος στο επίπεδο κατανάλωσης και στη χρηματοοικονομική ευστάθεια των νοικοκυριών.²⁸ Όπως πρώτο ανέδειξε το ΙΝΕ ΓΣΕΕ,²⁹ από το 2012, όταν εφαρμόστηκαν τα μέτρα ελαστικοποίησης της αγοράς εργασίας, και έπειτα, το επίπεδο κατανάλωσης υπερβαίνει το διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών. Η διαφορά αυτή καθιστά εμφανές ότι στην ελληνική οικονομία επικρατούν συνθήκες χρηματοοικονομικής αποσταθεροποίησης. Το 2018 υπήρξε μια μείωση της προαναφερθείσας διαφοράς, η οποία όμως δεν επαρκεί για να αναστρέψει τις συνθήκες αστάθειας. Ειδικότερα, το β' και το γ' τρίμηνο του 2018 το αποπληθωρισμένο διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών αυξήθηκε κατά 270 εκατ. ευρώ και 185 εκατ. ευρώ αντίστοιχα. Ουσιαστικός περιορισμός στην αρνητική ροή νέων αποταμιεύσεων υπήρξε το δ' τρίμηνο του 2018, όταν το πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα αυξήθηκε κατά 522 εκατ. ευρώ σε σχέση με το δ' τρίμηνο του 2017 (βλ. Διάγραμμα 1.20).

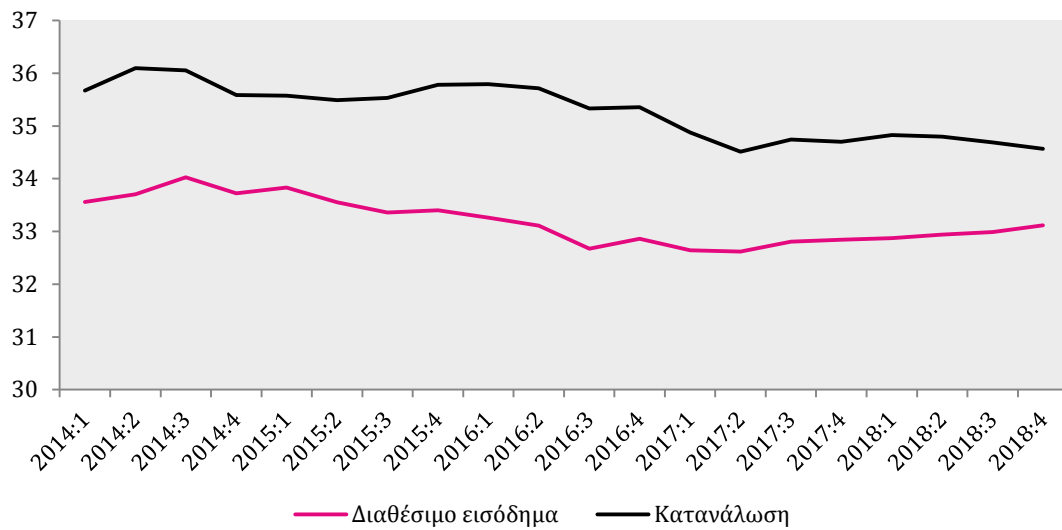
---

²⁷ Για μια σχετική ανάλυση βλ. Αργείτης (2012).

²⁸ Σειρά εμπειρικών μελετών υποδεικνύει ότι η επενδυτική δραστηριότητα στην Ελλάδα είναι άμεσα εξαρτώμενη από το επίπεδο αξιοποίησης του παραγωγικού δυναμικού, το οποίο με τη σειρά του είναι συνάρτηση του επιπέδου της εγχώριας ζήτησης και συγκεκριμένα της κατανάλωσης. Για παράδειγμα βλ. Μαρσέλλου (2013) και Onaran and Obst (2016).

²⁹ Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016).

Διάγραμμα 1.20: Πραγματικό διαθέσιμο εισόδημα και κατανάλωση των νοικοκυριών σε δισ. ευρώ (Ελλάδα, 2014:1-2018:4, σταθερές τιμές 2010)

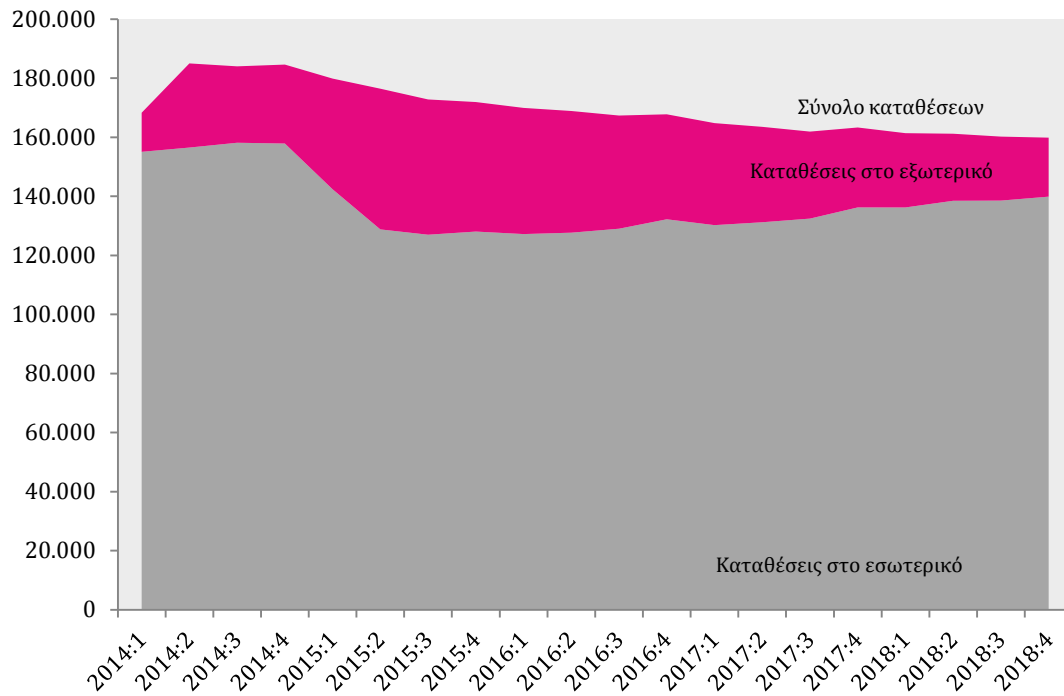

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημείωση: Κυλιόμενοι μέσοι όροι τεσσάρων περιόδων.

Ωστόσο, η εξακολουθητική τάση των αρνητικών αποταμιεύσεων οδηγεί αναπόφευκτα σε μείωση της καταθετικής βάσης των νοικοκυριών. Μπορεί στον δημόσιο διάλογο να γίνεται αναφορά στην αύξηση των καταθέσεων των νοικοκυριών, όμως αυτό ισχύει μόνο για τις καταθέσεις τους στα εγχώρια τραπεζικά ιδρύματα. Η θέση αυτή, δηλαδή, αφορά αποκλειστικά τους ισολογισμούς των εγχώριων πιστωτικών ιδρυμάτων. Από την πλευρά των νοικοκυριών οι καταθέσεις στο σύνολό τους μειώνονται. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1.21, μπορεί οι καταθέσεις στο εσωτερικό να παρουσιάζονται αυξημένες, όμως αυτό είναι περισσότερο το αποτέλεσμα επαναπατρισμού των καταθέσεων από τράπεζες του εξωτερικού, αφού στο σύνολό τους οι καταθέσεις μειώθηκαν το β', το γ' και το δ' τρίμηνο του 2018 κατά 2,3 δισ. ευρώ, 1,7 δισ. ευρώ και 3,4 δισ. ευρώ αντίστοιχα.

Διάγραμμα 1.21: Καταθέσεις των νοικοκυριών σε εκατ. ευρώ
(Ελλάδα, 2014:1-2018:4)

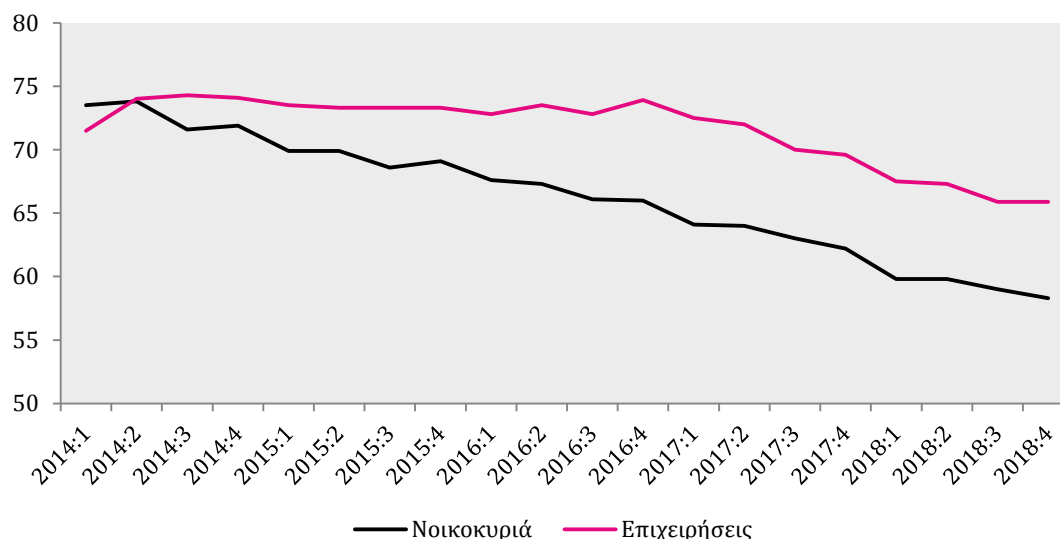

Πηγή: Τράπεζα της Ελλάδος

Μέσα από τη μείωση της καταθετικής βάσης των νοικοκυριών, την επίτευξη δημοσιονομικών πλεονασμάτων και την αδυναμία επίτευξης πλεονάσματος σε σχέση με τον εξωτερικό τομέα, οι ροές ρευστότητας του ιδιωτικού τομέα είναι ιδιαίτερα περιορισμένες. Παράλληλα, τόσο τα νοικοκυριά όσο και οι μη-χρηματοοικονομικές επιχειρήσεις βρίσκονται σε μια διαδικασία δραστηρικής μείωσης του χρέους τους, ούτως ώστε το επίπεδο δανεισμού τους να βρίσκεται σε αντιστοιχία με τις περιορισμένες ροές ρευστότητάς τους. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1.22, ο όγκος του χρέους και των δύο θεσμικών τομέων εκφρασμένος ως ποσοστό του ΑΕΠ μειώνεται διαρκώς από το β' τρίμηνο του 2014. Το β' τρίμηνο του 2018 το χρέος των νοικοκυριών μειώθηκε σε 59,5% από 63,9% του ΑΕΠ το ίδιο τρίμηνο του προηγούμενου έτους, ενώ το χρέος των μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων μειώθηκε από 71,9% σε 67,3% του ΑΕΠ στο ίδιο διάστημα. Το γ' τρίμηνο του 2018 η αντίστοιχη εξέλιξη ήταν από 62,9% σε 58,7% του ΑΕΠ για τα νοικοκυριά και από 70% σε 65,9% του ΑΕΠ για τις επιχειρήσεις, ενώ το δ' τρίμηνο του 2018 το χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ

παρέμεινε σταθερό για τις επιχειρήσεις και μειώθηκε κατά 0,7 ποσοστιαίες μονάδες για τα νοικοκυριά.

Διάγραμμα 1.22: Χρέος νοικοκυριών και μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ (Ελλάδα, 2014:1-2018:4)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Δεδομένου του ασφυκτικού χρηματοοικονομικού πλαισίου και παρά τη σημαντική μείωση του όγκου χρέους του ιδιωτικού τομέα, η δυνατότητα νοικοκυριών και επιχειρήσεων να αντεπεξέλθουν στις δανειακές τους υποχρεώσεις παραμένει ιδιαίτερα περιορισμένη, κυρίως λόγω της πτώσης της ενεργού ζήτησης και της συνακόλουθης δραστηκής μείωσης των ροών εισοδημάτων από την έναρξη της κρίσης. Τα μη-εξυπηρετούμενα δάνεια των επιχειρήσεων και των νοικοκυριών παρουσιάζουν μια σταθερή τάση βελτίωσης,³⁰ όμως αφενός ο όγκος τους είναι ακόμα ιδιαίτερα υψηλός και αφετέρου η μείωση του ποσοστού των «κόκκινων δανείων» αφορά διαγραφές τους ή μεταπώλησή τους σε ιδιώτες και όχι βελτιωμένη δυνατότητα αποπληρωμής τους. Σε πιο απλούς όρους, η βελτίωση αυτή αφορά κυρίως τους ισολογισμούς των τραπεζών παρά τις επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά.

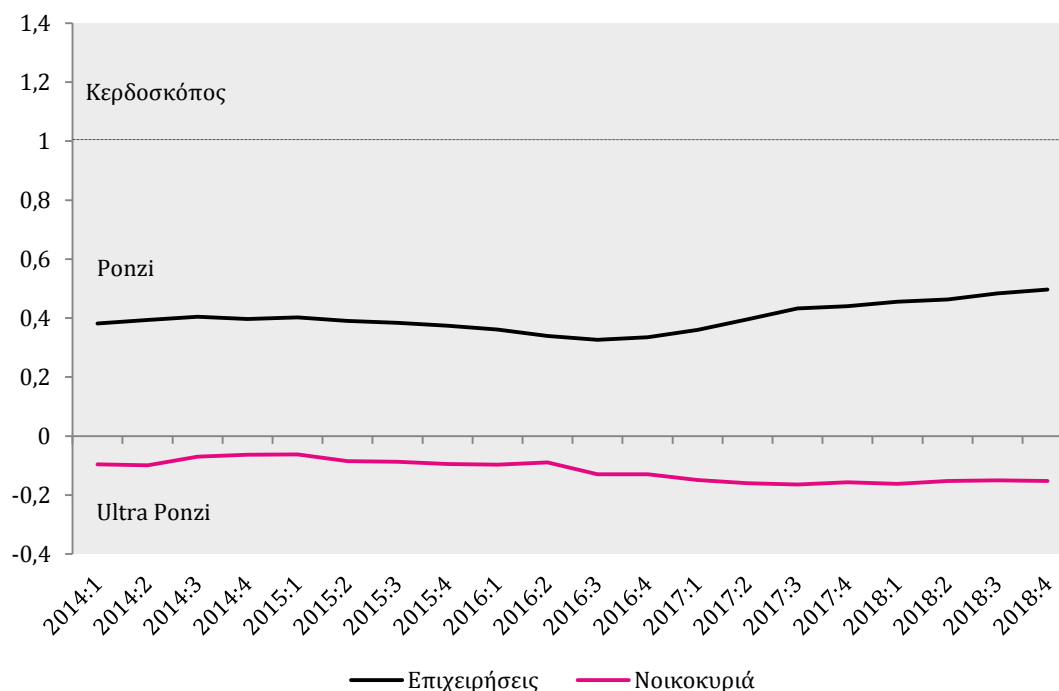
³⁰ Βλ. ΤτΕ (2018).

Αξιοποιώντας μια άλλη οπτική, η οποία εξετάζει τη δυνατότητα αποπληρωμής των τόκων των θεσμικών τομέων βάσει των ροών ρευστότητάς τους, η κατάσταση στον ιδιωτικό τομέα εμφανίζεται ως ιδιαίτερα εύθραυστη, ενώ στην περίπτωση των νοικοκυριών υπάρχει μεγάλη χρηματοοικονομική αστάθεια. Η σχέση μεταξύ ροών ρευστότητας και δανειακών υποχρεώσεων αντανακλάται στον δείκτη χρηματοοικονομικής αξιοπιστίας του εκάστοτε τομέα, η εξέλιξη του οποίου απεικονίζεται στο Διάγραμμα 1.23.³¹ Πρώτη σημαντική διαπίστωση από την εξέταση του διαγράμματος είναι ότι η χρηματοοικονομική αξιοπιστία και των δύο τομέων είναι ιδιαίτερος χαμηλή. Με τη σειρά του αυτό αναδεικνύει ότι οι δαπάνες και η συμπεριφορά –καταναλωτική και επενδυτική– του ιδιωτικού τομέα είναι αβέβαιες και εκτεθειμένες στην πιθανότητα μιας μείωσης στις ροές εισοδήματός του (π.χ. αλλαγή στη διανομή του εισοδήματος, κάμψη της οικονομικής δραστηριότητας), κάτι που αναμφίβολα θα οδηγούσε σε μακροοικονομική και χρηματοπιστωτική επιδείνωση, αστάθεια και κρίση. Η πιθανότητα αυτή είναι πιο υψηλή στην περίπτωση των νοικοκυριών, το καθεστώς των οποίων χαρακτηρίζεται ως ultra-Ponzi. Αντιθέτως, η θέση των επιχειρήσεων είναι επίσης εύθραυστη αλλά σε μικρότερο βαθμό, ενώ μετά το 2016 παρατηρείται μια δυναμική βελτίωσης του δείκτη.

---

³¹ Για μια αναλυτική παρουσίαση του δείκτη και της εφαρμογής του στην περίπτωση του δημόσιου τομέα βλ. Argitis and Nikolaidi (2014).

Διάγραμμα 1.23: Δείκτης χρηματοοικονομικής αξιοπιστίας νοικοκυριών και μη-χρηματοοικονομικών επιχειρήσεων (Ελλάδα, 2014:1-2018:4)

Πηγή: Eurostat και Τράπεζα της Ελλάδος (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Κατά την άποψη του INE ΓΣΕΕ, η αύξηση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών θα έχει σημαντικές σταθεροποιητικές επιπτώσεις. Αναμένεται να ομαλοποιήσει τη ροή νέων αποταμιεύσεων των νοικοκυριών, επαναφέροντάς τη σε θετικό επίπεδο, τονώνοντας παράλληλα την εσωτερική ζήτηση και κατ' επέκταση τον βαθμό αξιοποίησης του παραγωγικού δυναμικού. Με τη σειρά του, ο υψηλότερος βαθμός αξιοποίησης του παραγωγικού δυναμικού έχει βρεθεί εμπειρικά ότι είναι ο καθοριστικότερος παράγοντας μείωσης των μη-εξυπηρετούμενων δανείων των επιχειρήσεων και αύξησης των επενδύσεων.³² Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ενίσχυση του διαθέσιμου εισοδήματος των νοικοκυριών θα πρέπει να αποτελέσει τον πρωταρχικό στόχο της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής, καθώς αποτελεί παράγοντα ενδυνάμωσης του μακρο-χρηματοοικονομικού συστήματος της οικονομίας.

³² Για παράδειγμα, βλ. Pierros (2019).

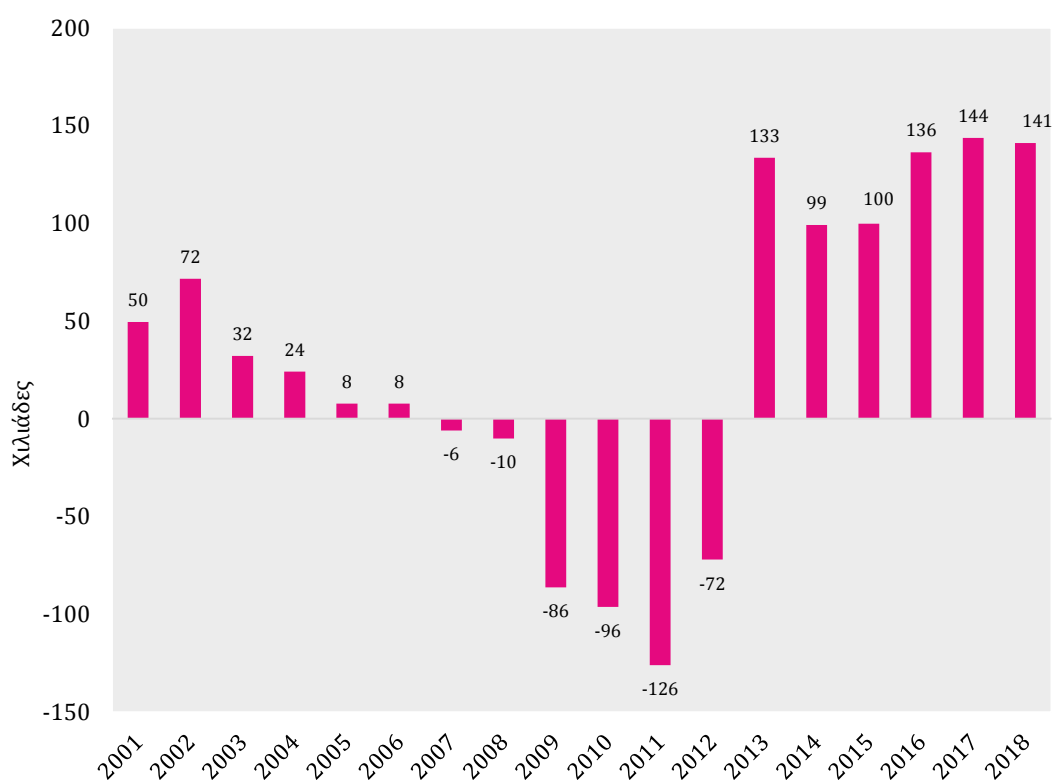
Κεφάλαιο 2

Η κατάσταση στην αγορά εργασίας

2.1 Η εξέλιξη της απασχόλησης και της ανεργίας

Κατά το 2018 το ισοζύγιο προσλήψεων και αποχωρήσεων στον ιδιωτικό τομέα εμφανίζεται θετικό για έκτη συνεχόμενη χρονιά. Ειδικότερα, με βάση τα στοιχεία του συστήματος ΕΡΓΑΝΗ (Διάγραμμα 2.1), οι προσλήψεις ανήλθαν σε 2.668.923 θέσεις εργασίας, ενώ οι αποχωρήσεις σε 2.527.920, με αποτέλεσμα την καθαρή αύξηση της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα κατά 141.003 νέες θέσεις εργασίας.

Διάγραμμα 2.1: Ισοζύγιο ροών μισθωτής απασχόλησης ιδιωτικού τομέα (2001-2018, χιλιάδες θέσεις εργασίας)

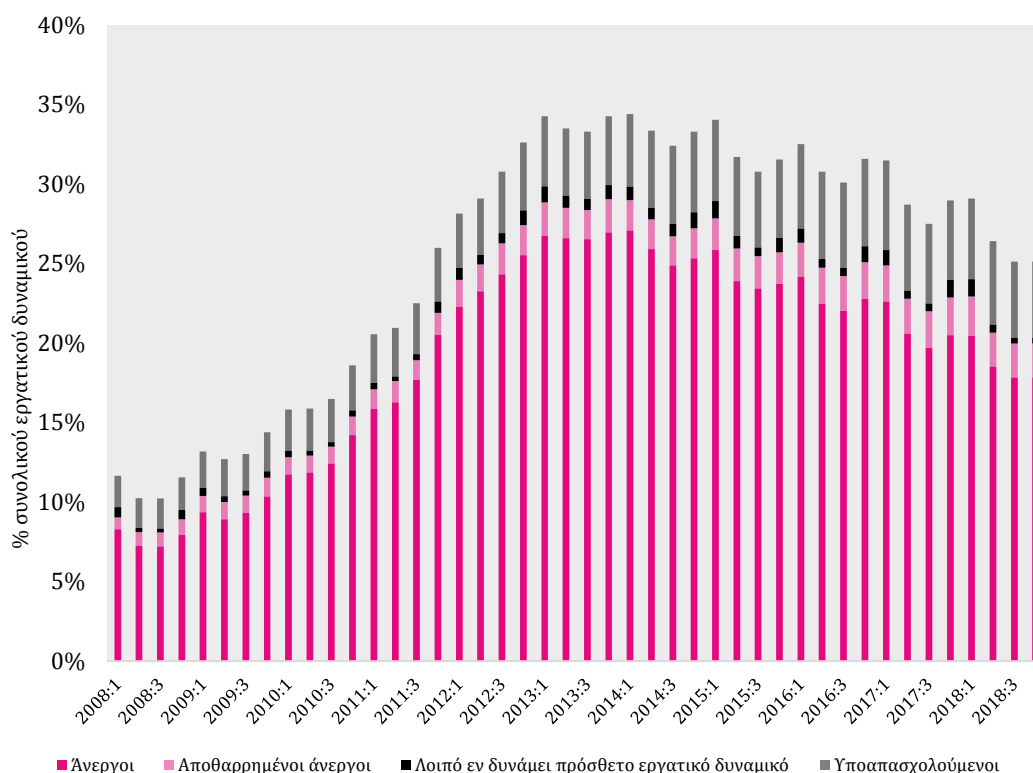
Πηγή: Πληροφοριακό Σύστημα ΕΡΓΑΝΗ

Το αποτέλεσμα αυτό αποτελεί τη δεύτερη υψηλότερη επίδοση, οριακά χαμηλότερη από το υψηλό του 2017, σηματοδοτώντας κατ' αυτό τον τρόπο τη

σταθεροποίηση της ανάκαμψης της αγοράς εργασίας. Πιο συγκεκριμένα, κατά την περίοδο 2013-2018 ο ιδιωτικός τομέας δημιούργησε κατά μέσο όρο 125 χιλιάδες θέσεις εργασίας. Ωστόσο, σημαντικό ποιοτικό στοιχείο των θέσεων αυτών είναι η σημαντική άνοδος των προσλήψεων σε θέσεις μη πλήρους απασχόλησης. Ειδικότερα, όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια, η πλειονότητα των νέων προσλήψεων στον ιδιωτικό τομέα αφορά εργαζομένους με σύμβαση μερικής και εκ περιτροπής εργασίας.

Κατά το δ' τρίμηνο του 2018 ο αριθμός των απασχολουμένων ανήλθε σε 3.883.745 άτομα, σημειώνοντας αύξηση κατά 2,6% σε σχέση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2017. Αντίστοιχα, κατά την ίδια περίοδο, ο αριθμός των ανέργων διαμορφώθηκε σε 881.099 άτομα, μειούμενος από 1.006.800 το αντίστοιχο τρίμηνο του 2017. Το 2018 το επίσημο ποσοστό ανεργίας (βλ. Διάγραμμα 2.2) ανήλθε σε 19,3%, από 21,5% το 2017.

Διάγραμμα 2.2: Εναλλακτικοί δείκτες ανεργίας (2008:1-2018:3)

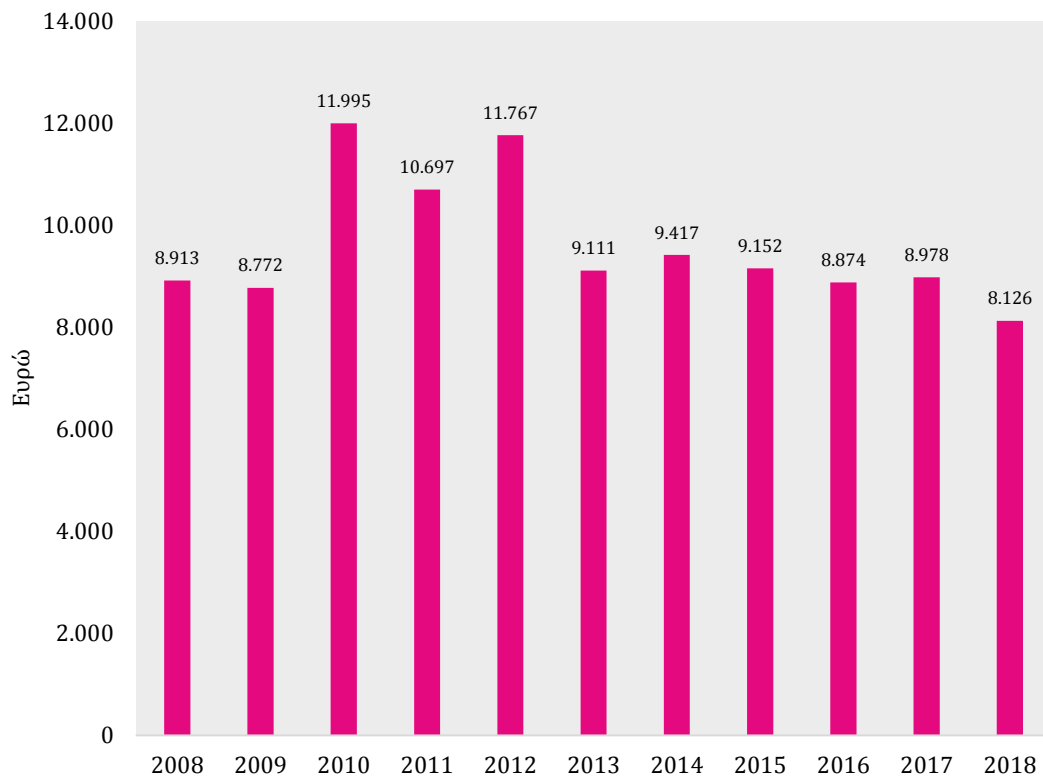
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Βασική ένδειξη της βελτίωσης της αποτελεσματικότητας της αγοράς εργασίας αποτελεί η εμπέδωση από τα μέσα του 2017 της τάσης επιτάχυνσης του ρυθμού μείωσης του ποσοστού ανεργίας από 5% σε 10% κατ' έτος. Ωστόσο, όπως έχουμε ήδη σημειώσει σε προηγούμενες Εκθέσεις του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, η επιστροφή του ποσοστού ανεργίας σε επίπεδα κάτω του 10% δεν μπορεί να αναμένεται παρά μόλις κατά τα μέσα της επόμενης δεκαετίας. Εστιάζοντας αναλυτικότερα στα ποιοτικά χαρακτηριστικά που συνοδεύουν την ανεργία, παρατηρούμε ότι 234 χιλιάδες άτομα εργάζονται σε καθεστώς μη ηθελημένης υποαπασχόλησης, ενώ το άθροισμα των αποθαρρημένων ανέργων και του λοιπού πρόσθετου εργατικού δυναμικού, δηλαδή των ατόμων που αναζητούν εργασία και δεν είναι διαθέσιμοι άμεσα ή δεν αναζητούν άμεσα εργασία αλλά είναι διαθέσιμοι, ανέρχεται σε 122 χιλιάδες. Με βάση τα στοιχεία αυτά, δηλαδή λαμβάνοντας υπόψη την επίδραση της υποαπασχόλησης και της αποθάρρυνσης, το ποσοστό ανεργίας ανέρχεται σε 25,14%.

2.2 Κόστος απώλειας εργασίας

Η απώλεια μιας θέσης εργασίας συνεπάγεται σημαντική υποβάθμιση στην ποιότητα ζωής του ανέργου. Εστιάζοντας στην απώλεια εισοδήματος από την μετάπτωση ενός εργαζομένου σε άνεργο είναι δυνατόν να υπολογιστεί το κόστος απώλειας εργασίας, οριζόμενο ως η διαφορά ανάμεσα στο μέσο καθαρό εισόδημα (μετά φόρων και επιδομάτων) ενός εργαζόμενου και το μέσο καθαρό εισόδημα ενός ανέργου (Διάγραμμα 2.3). Στη σχετική βιβλιογραφία το κόστος απώλειας εργασίας είναι μια σημαντική οικονομική μεταβλητή, καθώς προσδιορίζει τη διαπραγματευτική ισχύ των εργαζομένων και των συνδικάτων. Η υπόθεση είναι ότι μια αύξηση του κόστους απώλειας εργασίας συνεπάγεται χαμηλή διαπραγματευτική ισχύ. Αντίθετα, ένα χαμηλό κόστος απώλειας εργασίας αντανακλά μια μικρότερη υποβάθμιση στο βιοτικό επίπεδο των μισθωτών, και συνεπώς συνεπάγεται υψηλότερη διαπραγματευτική ισχύ για τους εργαζομένους και τα συνδικάτα.

Διάγραμμα 2.3: Κόστος απώλειας εργασίας κατά το πρώτο έτος
(διμελές νοικοκυριό, 40 ετών, δύο ανήλικα τέκνα, 2001-2018)

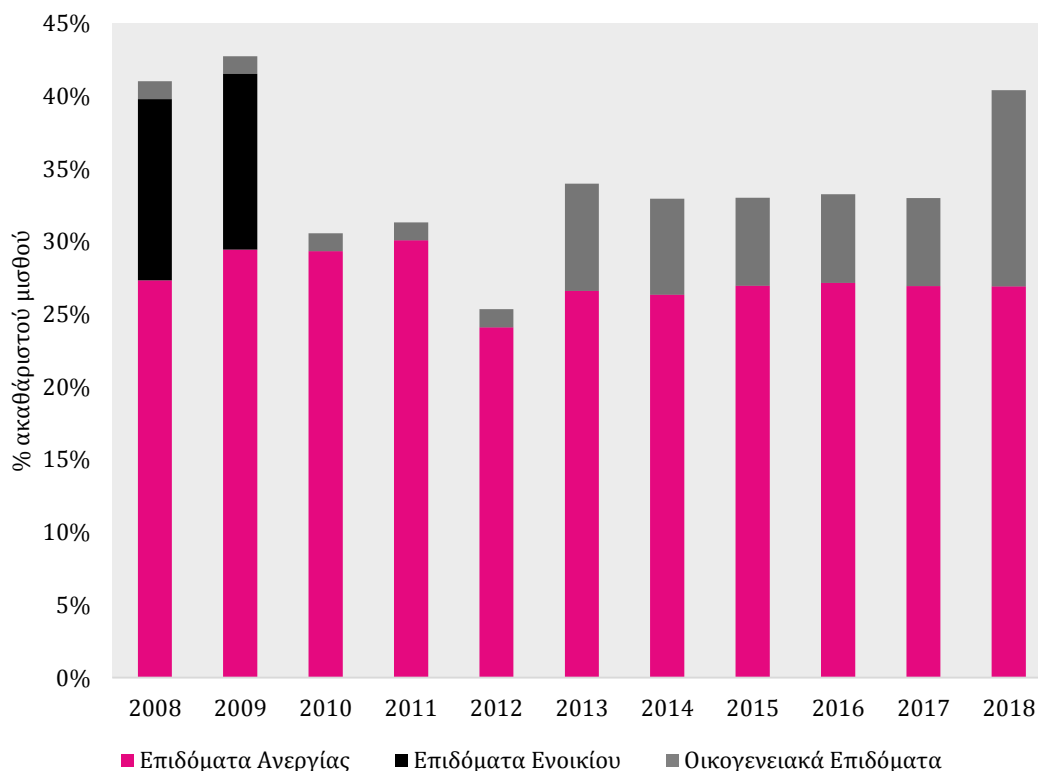
Πηγή: OECD (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Σημειώνουμε ότι για τον υπολογισμό του κόστους απώλειας εργασίας υποθέτουμε διάρκεια ανεργίας ενός έτους, συνεπώς εστιάζουμε στη βραχυχρόνια απώλεια εισοδήματος. Αντίστοιχα, λαμβάνουμε υπόψη τον μέσο μισθό πλήρους απασχόλησης ως ενδεικτικό σημείο αναφοράς. Για τον υπολογισμό των επιδομάτων υποθέτουμε ότι αναφερόμαστε σε άτομο που ανήκει σε διμελές νοικοκυριό, είναι 40 ετών και έχει δύο ανήλικα τέκνα. Με βάση τα παραπάνω, παρατηρούμε ότι το κόστος απώλειας εργασίας κατά το 2018 ανήλθε σε 8.126 ευρώ, ποσό που αντιστοιχεί στο 50% του μέσου καθαρού εισοδήματος από εργασία. Το ποσοστό αυτό εμφανίζεται να έχει διαχρονική σταθερότητα στην ελληνική αγορά εργασίας με εξαίρεση τα έτη 2010 με 2012, κατά τα οποία εμφανίζεται σημαντική αύξηση του κόστους απώλειας εργασίας.

Εξετάζοντας τη διαχρονική εξέλιξη των εισοδημάτων που λαμβάνουν επιδοματικά οι άνεργοι, με άλλα λόγια εξειδικεύοντας στην αναπλήρωση της

απώλειας εισοδήματος λόγω απώλειας εργασίας, παρατηρούμε ότι η μεγάλη αύξηση στο κόστος απώλειας εργασίας που περιγράψαμε παραπάνω κατά τα έτη 2010 με 2012 μπορεί να αποδοθεί κυρίως στην εκμηδένιση των επιδομάτων ενοικίου και στέγης (Διάγραμμα 2.4).

Διάγραμμα 2.4: Καθαρό εισόδημα ανέργων (Ελλάδα, 2001-2018, διμελές νοικοκυριό, 40 ετών, δύο ανήλικα τέκνα, % μέσου μισθού)

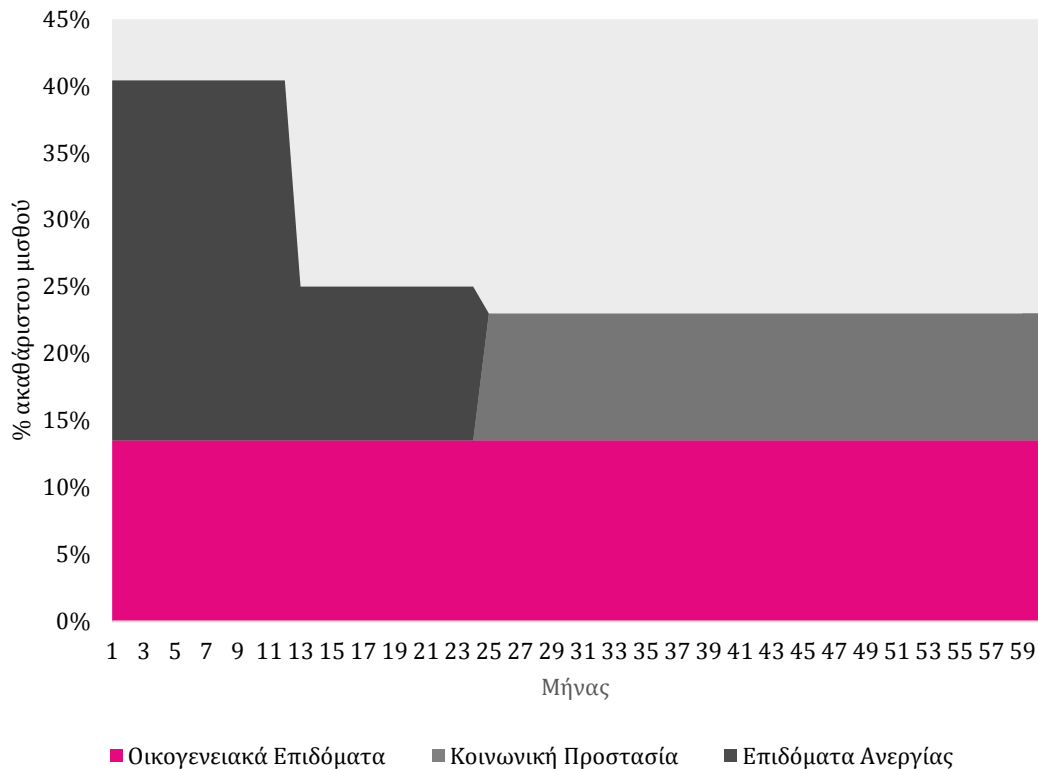
Πηγή: OECD (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Αντίστοιχα ο περιορισμός του κόστους απώλειας εργασίας στα έτη που ακολούθησαν σχετίζεται με τη σημαντική αύξηση των οικογενειακών επιδομάτων και συγκεκριμένα των επιδομάτων που σχετίζονται με τα τέκνα. Σημειώνουμε ότι από το 2019 λαμβάνονται μέτρα επιδότησης ενοικίου, τα οποία σε συνδυασμό με τα οικογενειακά επιδόματα αναμένεται να καλύψουν πλήρως τη διαμορφωθείσα απώλεια εισοδήματος των ανέργων σε σχέση με τα προηγούμενα έτη. Ειδικότερα, κατά το 2008 το σύνολο των επιδομάτων που λάμβαναν άνεργοι (μέλη διμελούς νοικοκυριού, 40 ετών με 2 τέκνα) ανερχόταν στο 41% του ακαθάριστου μέσου μισθού, και συγκεκριμένα το επίδομα

ανεργίας αναπλήρωνε το 27% του μέσου μισθού, τα επιδόματα ενοικίου και στέγασης το 12% και τα οικογενειακά επιδόματα το 1%. Αντίστοιχα, κατά το 2018, άνεργοι με τα ίδια χαρακτηριστικά λαμβάνουν επιδόματα που αναπληρώνουν το 40% του ακαθάριστου μέσου μισθού, και συγκεκριμένα επίδομα το επίδομα ανεργίας αναπληρώνει το 27% του μέσου μισθού, ενώ τα οικογενειακά επιδόματα αναπληρώνουν το 14%.

Στρέφοντας την προσοχή μας στους μακροχρόνια ανέργους εξετάζουμε το σύνολο των επιδομάτων που λαμβάνουν οι άνεργοι (μέλη διμελούς νοικοκυριού, 40 ετών με 2 τέκνα) κατά μήνα ανεργίας (Διάγραμμα 2.5). Όπως παρατηρούμε, κατά τον πρώτο χρόνο ανεργίας η αναπλήρωση του εισοδήματος φτάνει το 40% του μέσου ακαθάριστου μισθού και αναλύεται, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, σε αναπλήρωση 27% από επιδόματα ανεργίας και 14% από οικογενειακά επιδόματα. Κατά τον δεύτερο χρόνο ανεργίας το επίδομα ανεργίας μετατρέπεται σε επίδομα μακροχρόνια ανέργων και περιορίζεται στο 11%, ενώ τα οικογενειακά επιδόματα διατηρούνται στο 14%, με τελικό αποτέλεσμα την αναπλήρωση του μέσου ακαθάριστου μισθού σε επίπεδο 25%. Τέλος, από τον τρίτο χρόνο και ύστερα οι άνεργοι δεν λαμβάνουν κάποιο επίδομα σχετιζόμενο με την ανεργία, αλλά λαμβάνουν επίδομα κοινωνικής προστασίας, και συγκεκριμένα το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης, το οποίο αναπληρώνει τον ακαθάριστο μέσο μισθό σε ποσοστό 9%, καθώς και οικογενειακά επιδόματα τα οποία διατηρούνται επίσης στο 14%, συνεπώς από τον τρίτο χρόνο ανεργίας και ύστερα οι άνεργοι αναπληρώνουν το 23% του ακαθάριστου μέσου μισθού.

Διάγραμμα 2.5: Καθαρό εισόδημα ανέργων στη διάρκεια της ανεργίας (Ελλάδα, 2018, διμελές νοικοκυριό, 40 ετών, δύο ανήλικα τέκνα, % μέσου μισθού)

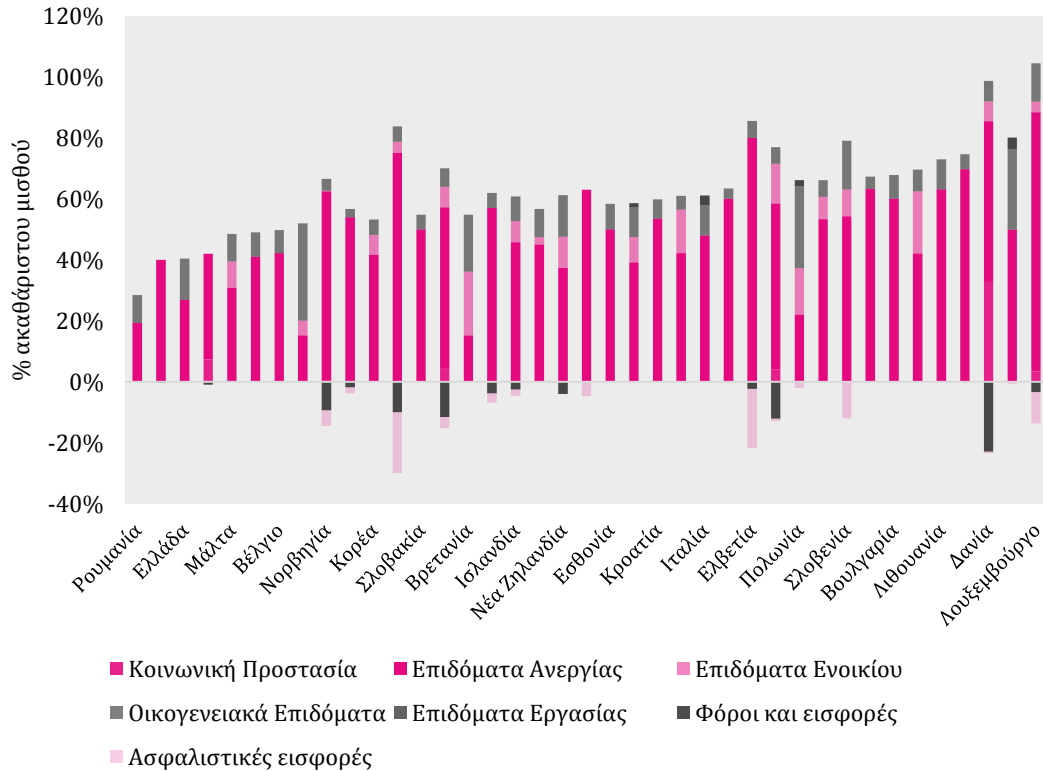
Πηγή: OECD (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Έχει σημασία να τονίσουμε τις ριζικές αλλαγές που έχουν επέλθει στα εισοδήματα των μακροχρόνια ανέργων κατά τα τελευταία έτη. Ειδικότερα, κατά το 2010 ένας άνεργος με τα ίδια χαρακτηριστικά ύστερα από το πρώτο έτος ανεργίας λάμβανε μόνον οικογενειακά επιδόματα, τα οποία αναπλήρωναν μόλις το 2,5% του μέσου ακαθάριστου μισθού, καθώς και επιπλέον έκτακτα βοηθήματα μακροχρόνια ανέργων.

Εξετάζοντας το καθαρό εισόδημα των ανέργων ανά χώρα παρατηρούμε στο Διάγραμμα 2.6 αφενός τη μεγάλη απόκλιση στο επίπεδο που παρουσιάζεται μεταξύ των χωρών και αφετέρου την πολύ χαμηλή θέση της Ελλάδας ανάμεσα στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ. Πιο συγκεκριμένα, η Ελλάδα έρχεται τρίτη από το τέλος, μετά τη Ρουμανία και την Τουρκία, ως προς το ύψος του εισοδήματος των ανέργων, ενώ σημειώνουμε ότι το αποτέλεσμα αυτό αφορά μόνο τους

δικαιούχους των επιδομάτων και όχι μέλη νοικοκυριών που δεν λαμβάνουν τα αντίστοιχα επιδόματα.

Διάγραμμα 2.6: Καθαρό εισόδημα ανέργων ανά χώρα (2018, διμελές νοικοκυριό, 40 ετών, δύο ανήλικα τέκνα, % μέσου μισθού)

Πηγή: OECD (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σημειώνουμε ότι κατά μέσο όρο το ποσοστό αναπλήρωσης του μέσου ακαθάριστου μισθού το οποίο λαμβάνουν οι άνεργοι στις χώρες-μέλη του ΟΟΣΑ κατά τον πρώτο χρόνο της ανεργίας ανέρχεται σε 60%, ενώ, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στην Ελλάδα αυτό ανέρχεται μόλις σε 40%. Με άλλα λόγια, ένας άνεργος στην Ελλάδα κατά τον πρώτο χρόνο της ανεργίας λαμβάνει αναλογικά μειωμένο εισόδημα κατά 1/3 σε σχέση με αυτό το οποίο θα λάμβανε κατά μέσο όρο σε άλλη χώρα του ΟΟΣΑ. Το γεγονός αυτό δείχνει αφενός την ελλιπή μέριμνα για τους άνεργους, και ειδικά, όπως ήδη έχουμε δείξει, για τους μακροχρόνια άνεργους, στην Ελλάδα, και αφετέρου τις δυνατότητες βελτίωσης οι οποίες παρουσιάζονται, ειδικά αν αναλογιστούμε ότι σημαντικά υψηλότερα ποσοστά αναπλήρωσης εισοδήματος παρουσιάζονται σε άλλες χώρες οι οποίες

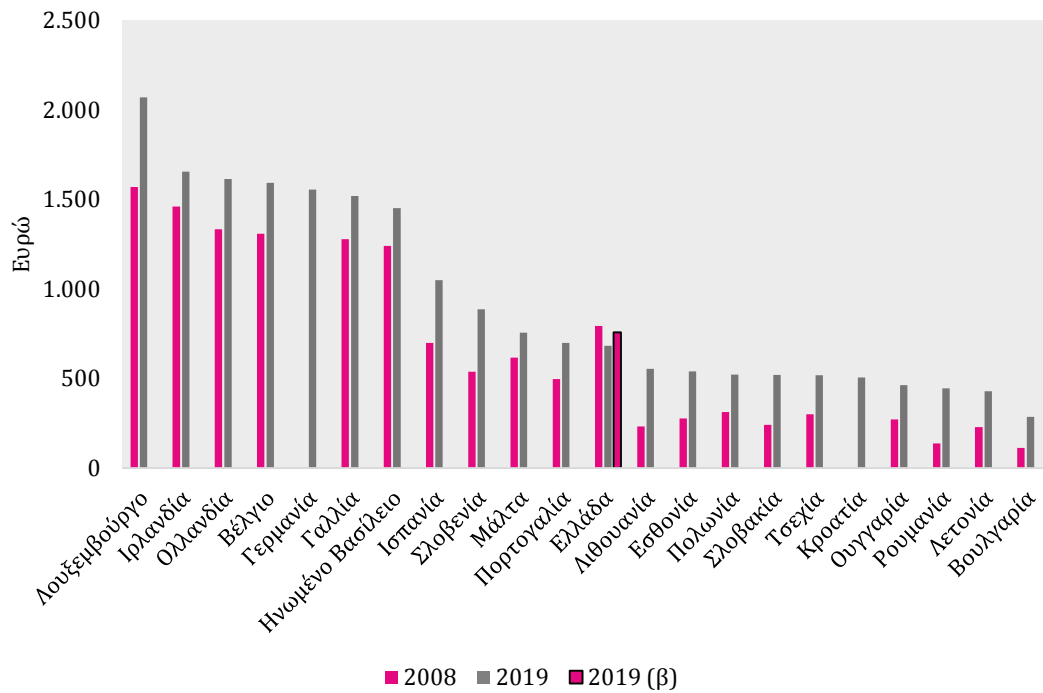

εφάρμοσαν ΠΟΠ, όπως η Κύπρος (74,6%), η Ιρλανδία (69,6%), η Πορτογαλία (67,3%) και η Ισπανία (58,3%).

2.3 Μισθοί και κατώτατος μισθός στην ελληνική οικονομία

Μια βασική πλευρά των πολιτικών που εφαρμόστηκαν κατά τα χρόνια των ΠΟΠ ήταν η συνεχής και βίαιη απορρύθμιση της αγοράς εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό ως εμβληματική πολιτική για την τόνωση της ανταγωνιστικότητας και της εξωστρέφειας της ελληνικής οικονομίας παρουσιάστηκε η μείωση του κατώτατου μισθού το 2012 από 751,39 ευρώ μικτά σε 586,06 ευρώ μικτά ή κατά 22% και η θεσμοθέτηση υποκατώτατου μισθού για τους νέους κάτω των 25 ετών μειωμένου κατά 32% αντίστοιχα. Στο Διάγραμμα 2.7 παρατηρούμε ότι η πρόσφατη αύξηση του κατώτατου μισθού σε 650 ευρώ μικτά ή κατά 10,9% και η κατάργηση του υποκατώτατου μισθού, η οποία αντιστοιχεί σε αύξηση 27% για τους νέους κάτω των 25, αντισταθμίζει κατά το ήμισυ την αρχική μισθολογική μείωση των εργαζομένων που αμείβονται με τον κατώτατο μισθό. Κατά την εκτίμησή μας, η αύξηση του κατώτατου μισθού αναμένεται να έχει θετική επίδραση στην οικονομική δραστηριότητα, καθώς ένα υψηλότερο επίπεδο του κατώτατου μισθού συμβάλλει στη σταθεροποίηση της κατανάλωσης σε ένα υψηλότερο επίπεδο, και συνεπώς έχει θετικές μακροοικονομικές και αναπτυξιακές επιδράσεις.

Διάγραμμα 2.7: Κατώτατος μισθός ανά χώρα (2008, 2019, δωδεκάμηνη βάση)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Εξετάζοντας τις αποδοχές των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα κατά το 2018 (Ιούνιος) με βάση τα στοιχεία του ΕΦΚΑ, παρατηρούμε ότι επί συνόλου 2.396.602 εργαζομένων οι μέσες τακτικές αποδοχές ανέρχονται σε 898,59 ευρώ (Πίνακας 2.1). Ειδικότερα το 29% των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα (696.825 άτομα) είχε σχέση μερικής απασχόλησης με μέσο μισθό 375,53 ευρώ, ενώ το 71% (1.702.675 άτομα) είχε σχέση πλήρους απασχόλησης με μέσο μισθό 1.111,09 ευρώ.

Πίνακας 2.1: Αριθμός ασφαλισμένων, αποδοχές και ημερομίσθιο στον ιδιωτικό τομέα (2018, 2010)

Έτος	Είδος απασχόλησης	Πλήρης	Μερική	Σύνολο
2018	Ασφαλισμένοι	1.702.675	696.825	2.396.602
	Μέσες τακτικές αποδοχές (ευρώ)	1.111,09	375,53	898,59
	Μέσο ημερομίσθιο (ευρώ)	48,61	23,18	42,89
2010	Ασφαλισμένοι	1.521.404	320.566	1.850.593
	Μέσες τακτικές αποδοχές (ευρώ)	1.394	562	1.247
	Μέσο ημερομίσθιο (ευρώ)	58,34	30,92	54,46

Πηγή: ΕΦΚΑ (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Αντίστοιχα, το μέσο ημερομίσθιο τακτικών αποδοχών ανήλθε σε 42,89 ευρώ για το σύνολο των εργαζομένων, σε 23,18 ευρώ για τους εργαζομένους μερικής απασχόλησης και σε 48,61% για τους εργαζομένους πλήρους απασχόλησης. Με άλλα λόγια, ένας εργαζόμενος μερικής απασχόλησης αμείβεται με λιγότερο από το μισό ανά ώρα εργασίας σε σχέση με έναν εργαζόμενο πλήρους απασχόλησης. Συγκρίνοντας τα στοιχεία των αποδοχών των εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα ανάμεσα στα έτη 2018 και 2010, γίνεται εμφανές το μέγεθος της προσαρμογής των αμοιβών. Πιο συγκεκριμένα, κατά το 2010 οι μέσες μηνιαίες τακτικές αποδοχές ανέρχονταν σε 1.247 ευρώ, υποδεικνύοντας κατ' αυτό τον τρόπο ότι οι μειώσεις στους μισθούς ξεπερνούν το 28%.

Πέρα από τη σύγκριση των επιπέδων του μέσου μισθού, ειδική σημασία έχει η εξέταση της κατανομής των μηνιαίων αποδοχών (Πίνακας 2.2). Πιο συγκεκριμένα, κατά το 2018 το 50% των εργαζομένων (1.127.233 άτομα) λαμβάνει μισθό κάτω των 793 ευρώ, ενώ αντίστοιχα κατά το 2010 ο διάμεσος μισθός ανερχόταν σε 1.140,02, γεγονός που επιβεβαιώνει μια μείωση της τάξης

του 30% περίπου στα εισοδήματα των εργαζομένων κατά την περίοδο 2010-2018.

Πίνακας 2.2: Αριθμός εργαζομένων ανά εύρος μηνιαίων αποδοχών
(2010, 2015, 2018)

Εύρος μηνιαίου μισθού	Αριθμός εργαζομένων στον ιδιωτικό τομέα		
	2018	2015	2010
0-250	251.020	190.927	64.110
250-500	319.985	274.529	140.648
500-600	199.660	156.614	66.190
600-700	191.401	141.330	46.791
700-800	177.039	137.514	65.335
800-900	151.521	128.190	124.192
900-1.000	130.599	113.044	177.533
1.000-1.200	240.099	204.131	309.443
1.200-1.500	224.192	196.333	287.115
1.500-2.000	174.461	160.177	213.010
2.000-2.500	84.800	80.752	137.111
2.500-3.000	40.141	41.492	74.030
>3.000	69.549	71.119	107.905

Πηγή: ΕΦΚΑ (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Αντίστοιχα έχει σημασία να σημειώσουμε ότι κατά το 2015 ο διάμεσος μισθός ανερχόταν σε 838,35 ευρώ. Εξετάζοντας τις περιπτώσεις των εργαζομένων που εργάζονται με ιδιαίτερα χαμηλές αμοιβές σημειώνουμε ότι στον ιδιωτικό τομέα το 25,3% των εργαζομένων (571 χιλιάδες άτομα) αμείβεται με μισθό κάτω των 500 ευρώ, ενώ μισθό κάτω των 250 ευρώ λαμβάνει το 11,1% ή 251 χιλιάδες άτομα. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν την τεράστια συμπίεση που έχουν υποστεί οι μισθοί των εργαζομένων κατά τα προηγούμενα έτη, αφού ενδεικτικά κατά το 2010 μισθό κάτω των 500 ευρώ λάμβαναν το 11,3% ή 205 χιλιάδες άτομα, ενώ μισθό κάτω των 250 ευρώ λάμβαναν το 3,5% ή 64 χιλιάδες άτομα. Πρέπει να σημειωθεί ότι σημαντική αύξηση του αριθμού των εργαζομένων με μισθό κάτω των 700 ευρώ έχει συντελεστεί μετά το 2015.

2.4. Τεχνολογική εξειδίκευση των κλάδων και ανθρώπινο δυναμικό

Παραδοσιακά οι κλάδοι υψηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης³³ στην Ελλάδα ήταν εξαιρετικά περιορισμένοι, τόσο ως προς τον αριθμό τους όσο και ως προς το πλήθος των απασχολούμενων σε αυτούς. Στον Πίνακα 2.3 παρατηρούμε ότι το 2018 οι κλάδοι αυτοί απασχολούσαν 20.389 άτομα ή ποσοστό 4,8% της απασχόλησης του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα³⁴, οι κλάδοι μέσης προς υψηλή τεχνολογική εξειδίκευση 31.551 άτομα ή ποσοστό 7,4% της απασχόλησης του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα, με τον κύριο όγκο των απασχολούμενων να συγκεντρώνεται στους κλάδους μέσης προς χαμηλή (123.053 άτομα ή ποσοστό 28,9%) και χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης (249.027 ή ποσοστό 58,5%).

Ωστόσο, οι κλάδοι υψηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης αποδείχτηκαν πιο ανθεκτικοί στην οικονομική κρίση μειώνοντας την απασχόλησή τους στο διάστημα 2008-2018 κατά 7,9% (με απώλεια 1.747 θέσεων εργασίας) έναντι 45,6% των κλάδων μέσης προς υψηλή (με απώλεια 26.399 θέσεων εργασίας), 31,1% των κλάδων μέσης προς χαμηλή (με απώλεια 55.506 θέσεων εργασίας) και 29,4% των κλάδων χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης (με απώλεια 103.745 θέσεων εργασίας). Επιπρόσθετα, από το 2013 και μετά, όπου εμφανίζεται μια περιορισμένη κατά 12,7% (ή 47.669 νέες θέσεις εργασίας) αύξηση της απασχόλησης στον ευρύτερο βιομηχανικό τομέα, οι κλάδοι υψηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης ανακάμπτουν ταχύτερα (αύξηση κατά 43,0% με 6.128 νέες θέσεις εργασίας) έναντι αύξησης 13,6% για τους κλάδους χαμηλής (29.837 νέες θέσεις), 10,1% για τους κλάδους μέσης προς υψηλή (2.894 νέες

---

³³ Η ταξινόμηση των κλάδων ως προς την τεχνολογική τους εξειδίκευση επιχειρείται συνήθως με κριτήριο τις δαπάνες έρευνας και τεχνολογίας που ο κάθε κλάδος υλοποιεί. Η ταξινόμηση αυτή έχει υιοθετηθεί από OECD (2011) και την ΕΕ και καλύπτει πρωτίστως τους κλάδους της μεταποίησης και δευτερευόντως τους κλάδους του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα. Στις περιπτώσεις των κλάδων του τριτογενούς τομέα το κριτήριο των δαπανών της έρευνας και τεχνολογίας δεν είναι κατάλληλο. Εδώ συνήθως χρησιμοποιούνται δείκτες όπως η ένταση των δεξιοτήτων, που ανιχνεύεται μέσα από το εκπαιδευτικό επίπεδο των απασχολούμενων αλλά και την επαγγελματική διάρθρωση των κλάδων (το είδος δηλαδή των επαγγελματικών δραστηριοτήτων που απαιτεί η παραγωγή του κλάδου).

³⁴ Στον ευρύτερο βιομηχανικό τομέα μαζί με τη μεταποίηση περιλαμβάνονται και τα ορυχεία - λατομεία, ο ηλεκτρισμός και η ύδρευση - αποχέτευση.

θέσεις) και 7,7% για τους κλάδους μέσης προς χαμηλή τεχνολογική εξειδίκευση (8.840 θέσεις εργασίας).

Πίνακας 2.3: Απασχόληση κατά κλάδο ως προς την τεχνολογική του εξειδίκευση

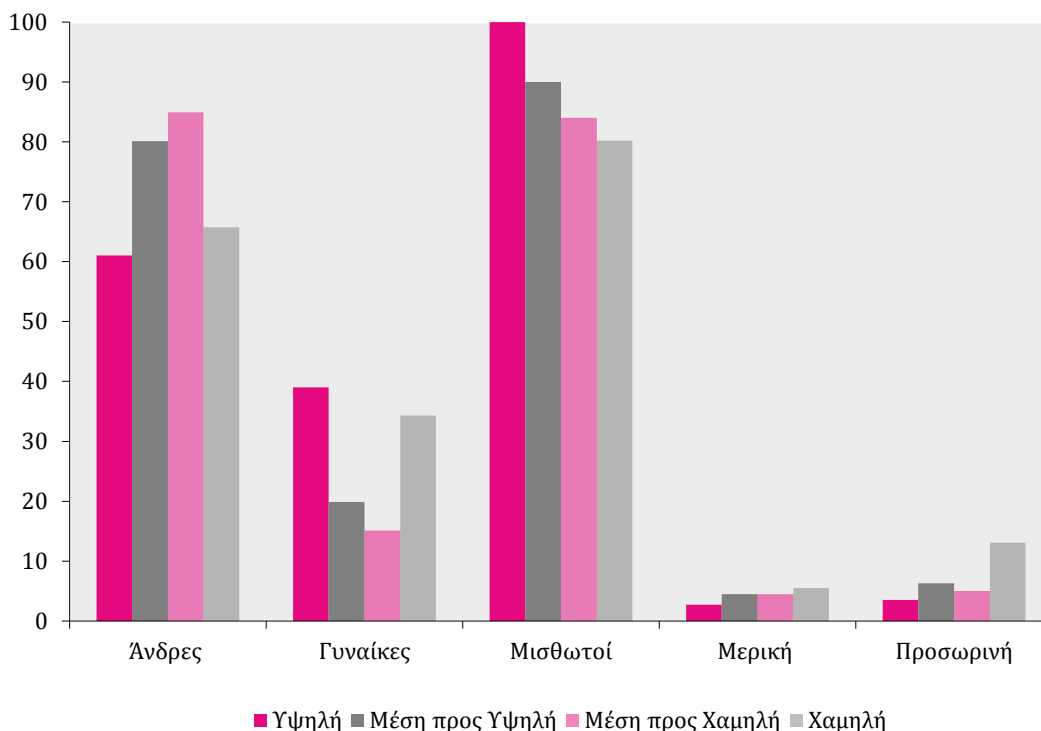
Κλάδοι	2008	Ποσοστό (%)	2018	Ποσοστό (%)	Μεταβολή	Ποσοστό (%) μεταβολής
Υψηλή	22.136	3,6	20.389	4,8	-1.747	-7,9
Μέση προς υψηλή	57.950	9,4	31.551	7,4	-26.399	-45,6
Μέση προς χαμηλή	178.559	29,1	123.053	28,9	-55.506	-31,1
Χαμηλή	352.772	57,5	249.027	58,5	-103.745	-29,4
Σύνολο	613.425	100,0	426.038	100,0	-187.387	-30,5

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

2.4.1 Τεχνολογική εξειδίκευση, μορφές απασχόλησης και επαγγέλματα

Οι απαιτήσεις για ανθρώπινο δυναμικό των κλάδων με βάση την τεχνολογική τους εξειδίκευση είναι σημαντικά διαφοροποιημένες ως προς το φύλο, τη θέση το επάγγελμα, τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης και τις επαγγελματικές δεξιότητες (Διάγραμμα 2.8).

Διάγραμμα 2.8: Ποσοστά ανδρών, γυναικών, μισθωτής, μερικής και προσωρινής απασχόλησης στους κλάδους ως προς την τεχνολογική τους εξειδίκευση (2018)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

Οι κλάδοι υψηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης απασχολούν το 2018 στην πλειονότητά τους άνδρες (61,0%), αλλά με σημαντική παρουσία των γυναικών (39,0%), την υψηλότερη από όλες τις άλλες κατηγορίες κλάδων. Αυτό οφείλεται κυρίως στον κλάδο των φαρμακευτικών προϊόντων, ο οποίος χρησιμοποιεί σε μεγάλο βαθμό επιστημονικά επαγγέλματα, στα οποία η γυναικεία συμμετοχή είναι υψηλή. Οι κλάδοι αυτοί δεν εμφανίζουν αυτοαπασχολούμενους ούτε βοηθούς σε οικογενειακές επιχειρήσεις και οι απασχολούμενοι στο σύνολό τους εμφανίζονται ως μισθωτοί, με αποτέλεσμα να διαμορφώνουν το υψηλότερο ποσοστό μισθωτής απασχόλησης σε σχέση με όλες τις άλλες κατηγορίες κλάδων. Η απουσία και εργοδοτών από τη διάρθρωση των απασχολουμένων στους κλάδους αυτούς οφείλεται κυρίως στις μορφές των επιχειρήσεων που κυριαρχούν (ανώνυμες εταιρείες και εταιρείες περιορισμένης ευθύνης), στις οποίες οι μέτοχοι δεν καταχωρούνται ως εργοδότες. Ταυτοχρόνως, οι

συγκεκριμένοι κλάδοι, παρά τη γενικότερη τάση αύξησης των ευελιξιών, η οποία επεκτείνεται και στη βιομηχανία, κάνουν εξαιρετικά περιορισμένη χρήση ευέλικτων μορφών απασχόλησης, με τη μερική απασχόληση να καταλαμβάνει το 2,7% και την προσωρινή το 3,5% της συνολικής απασχόλησής τους.³⁵

Οι απαιτήσεις των κλάδων υψηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης καλύπτουν ένα περιορισμένο φάσμα επαγγελμάτων, με τα πιο σημαντικά από αυτά να αφορούν επαγγελματίες επιχειρήσεων και διοίκησης, που καταλαμβάνουν το 28,0% της συνολικής απασχόλησης των κλάδων το 2017, επιστημονικά επαγγέλματα (15,2%), επαγγελματίες υγείας (10,2%), υπαλλήλους γραφείου (10,2%), χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων (6,7%) και ανειδίκευτους εργάτες (8,6%), και μερικά ακόμα που όμως καταλαμβάνουν περιορισμένα μερίδια.³⁶ Η διάρθρωση αυτή των επαγγελμάτων στους κλάδους δεν έχει μεταβληθεί σημαντικά την περίοδο της κρίσης,³⁷ με τις πιο αξιοσημείωτες μεταβολές να αφορούν την αύξηση της συμμετοχής των επαγγελματιών επιχειρήσεων και διοίκησης και των επιστημονικών επαγγελμάτων, καθώς και τη μείωση της συμμετοχής των χειριστών σταθερών εγκαταστάσεων και μηχανημάτων, γεγονότα που αναδεικνύουν την ύπαρξη μιας τάσης τριτογενοποίησης των κλάδων αυτών.

Οι κλάδοι μέσης προς υψηλή τεχνολογική εξειδίκευση απασχολούν στην πλειονότητά τους άνδρες (80,1%) και γυναίκες σε πιο περιορισμένη κλίμακα (19,9%). Οι κλάδοι εμφανίζουν υψηλό ποσοστό μισθωτής απασχόλησης (90,0%), με σχετικά αυξημένο ποσοστό εργοδοτών (7,6%) και περιορισμένο μερίδιο αυτοαπασχολούμενων (2,4%). Και οι κλάδοι αυτοί κάνουν περιορισμένη σχετικά χρήση ευέλικτων μορφών απασχόλησης, με τη μερική να καλύπτει το 4,5% και την προσωρινή το 6,3% της συνολικής απασχόλησης των κλάδων. Ταυτόχρονα, οι συγκεκριμένοι κλάδοι χρησιμοποιούν ένα περιορισμένο φάσμα επαγγελμάτων, με μικρό αριθμό επαγγελμάτων των υπηρεσιών, όπως τα επιστημονικά επαγγέλματα (13,7%), οι υπάλληλοι γραφείου (10,2%) και οι

---

³⁵ Βλ. Ευστράτογλου (2015).

³⁶ Κατηγορίες διευθυντικού προσωπικού, τεχνικοί θετικών επιστημών, βοηθοί επαγγελματιών και διοίκησης και οδηγοί μέσων μεταφοράς.

³⁷ Βλ. Ευστράτογλου (2018).

επαγγελματίες επιχειρήσεων και διοίκησης (5,7%), και έναν μεγαλύτερο αριθμό τεχνικών επαγγελμάτων, όπως οι ηλεκτρολόγοι και ηλεκτρονικοί (12,4%), οι τεχνίτες μετάλλων και μηχανημάτων (12,2%), οι χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και μηχανημάτων (8,7%) και οι ανειδίκευτοι εργάτες (13,7%), με πιο περιορισμένη χρήση μερικών ακόμη επαγγελμάτων.³⁸ Στο βαθμό που παρατηρείται μια υποκατάσταση τεχνικών επαγγελμάτων από επαγγέλματα των υπηρεσιών τούτο ενδέχεται να οφείλεται είτε σε εξελίξεις της τεχνολογίας που μεταφέρει τεχνικά καθήκοντα και εργασίες από τους απασχολούμενους στον μηχανικό εξοπλισμό, είτε ανάθεσης μέρους των τεχνικών εργασιών σε άλλες επιχειρήσεις που λειτουργούν σε άλλους κλάδους της μεταποίησης.

Οι κλάδοι μέσης προς χαμηλή τεχνολογική εξειδίκευση χρησιμοποιούν κυρίως ανδρική απασχόληση (84,9%), παρέχοντας περιορισμένες ευκαιρίες στις γυναίκες (15,9%). Εμφανίζουν υψηλό ποσοστό μισθωτής απασχόλησης (84,0%), χαμηλότερο ωστόσο από τις δύο άλλες κατηγορίες, περιορισμένο μερίδιο εργοδοτών (5,4%) και υψηλότερο ποσοστό (9,0%) αυτοαπασχολούμενων, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη δραστηριοτήτων που υλοποιούν οι αυτοαπασχολούμενοι παρέχοντας ταυτόχρονα περιορισμένες ευκαιρίες απασχόλησης (1,4%) σε βοηθούς στις οικογενειακές επιχειρήσεις. Και οι κλάδοι αυτοί χρησιμοποιούν σε περιορισμένη κλίμακα ευέλικτες μορφές απασχόλησης, με το μερίδιο της μερικής να διαμορφώνεται στο 4,4% και της προσωρινής στο 5,0% της συνολικής απασχόλησης. Οι συγκεκριμένοι κλάδοι επίσης χρησιμοποιούν ένα περιορισμένο φάσμα επαγγελμάτων,³⁹ μοιρασμένων ανάμεσα σε τεχνικά επαγγέλματα και σε επαγγέλματα υπηρεσιών, με τα πρώτα να υπερισχύουν. Έτσι, τεχνίτες μετάλλων και μηχανημάτων συνιστούν το μεγαλύτερο επάγγελμα των κλάδων αυτών, καλύπτοντας το 21,9% της συνολικής απασχόλησής τους το 2017, με δεύτερο τους χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων και μηχανημάτων (12,9%) και τρίτο τους ανειδίκευτους εργάτες του δευτερογενούς τομέα (9,7%). Ακολουθούν οι ηλεκτρολόγοι και ηλεκτρονικοί (6,3%), οι τεχνίτες θετικών επιστημών και

³⁸ Κατηγορίες διευθυντικού προσωπικού, τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων και οδηγοί μέσων μεταφοράς.

³⁹ Βλ. Ευστράτογλου (2018).

μηχανικής (4,3%), οι οδηγοί μέσων μεταφοράς και κινητού εξοπλισμού (4,1%), με τους τεχνίτες ανέγερσης και αποπεράτωσης κτιρίων (2,1%) να ολοκληρώνουν το φάσμα των τεχνικών επαγγελμάτων. Από τα επαγγέλματα των υπηρεσιών οι κλάδοι κάνουν χρήση των υπαλλήλων γενικών καθηκόντων (7,7%) αλλά και άλλων κατηγοριών υπαλλήλων (4,7%), επιστημονικών επαγγελμάτων (4,4%), διάφορων κατηγοριών διευθυντικού προσωπικού (3,5%), επαγγελματιών επιχειρήσεων και διοίκησης (2,9%) και διάφορων κατηγοριών βοηθών επαγγελματιών, διοίκησης, νομικού και πολιτιστικού κλάδου (2,6%). Η διάρθρωση αυτή των επαγγελμάτων δεν έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά κατά την περίοδο της κρίσης (2011-2017), με την πιο σημαντική ίσως μεταβολή να αφορά τη μείωση της συμμετοχής των τεχνιτών μετάλλων και μηχανημάτων και την αύξηση των ανειδίκευτων εργατών, γεγονός που υποδηλώνει μια υποκατάσταση εξειδικευμένης εργασίας από ανειδίκευτη. Αυτό ενδέχεται να υποδηλώνει είτε τεχνολογικού χαρακτήρα μεταβολές, γεγονός λιγότερο πιθανό λόγω των περιορισμένων επενδύσεων των κλάδων την περίοδο αυτή, είτε μεταβολές στη διαχείριση του ανθρώπινου δυναμικού και υποκατάσταση υψηλά αμειβόμενης από χαμηλά αμειβόμενη εργασία.

Οι κλάδοι χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης χρησιμοποιούν ανδρική κυρίως απασχόληση (65,7%), παρέχοντας ωστόσο ευκαιρίες και στις γυναίκες (34,3%). Εμφανίζουν το χαμηλότερο ποσοστό μισθωτής απασχόλησης (80,0%), το υψηλότερο μερίδιο εργοδοτών (7,9%), υψηλά μερίδια αυτοαπασχολούμενων (8,4%) και το υψηλότερο στη βιομηχανία μερίδιο (3,4%) βοηθών στις οικογενειακές επιχειρήσεις.⁴⁰ Οι συγκεκριμένοι κλάδοι κάνουν τη μεγαλύτερη χρήση εύελικτων μορφών απασχόλησης, με τη μερική να διαμορφώνεται στο 5,5% και την προσωρινή στο 13,1% της συνολικής απασχόλησης. Οι απαιτήσεις τους σε επαγγέλματα καλύπτουν ένα ευρύτερο φάσμα, στο οποίο κυριαρχούν τα τεχνικά επαγγέλματα, τόσο αριθμητικά (περισσότερα επαγγέλματα) όσο και ως προς το μέγεθός τους (μεγαλύτερη απασχόληση). Κύριο επάγγελμα συνιστούν οι τεχνίτες επεξεργασίας τροφίμων (62.177 άτομα), που καλύπτουν το 26,7% της

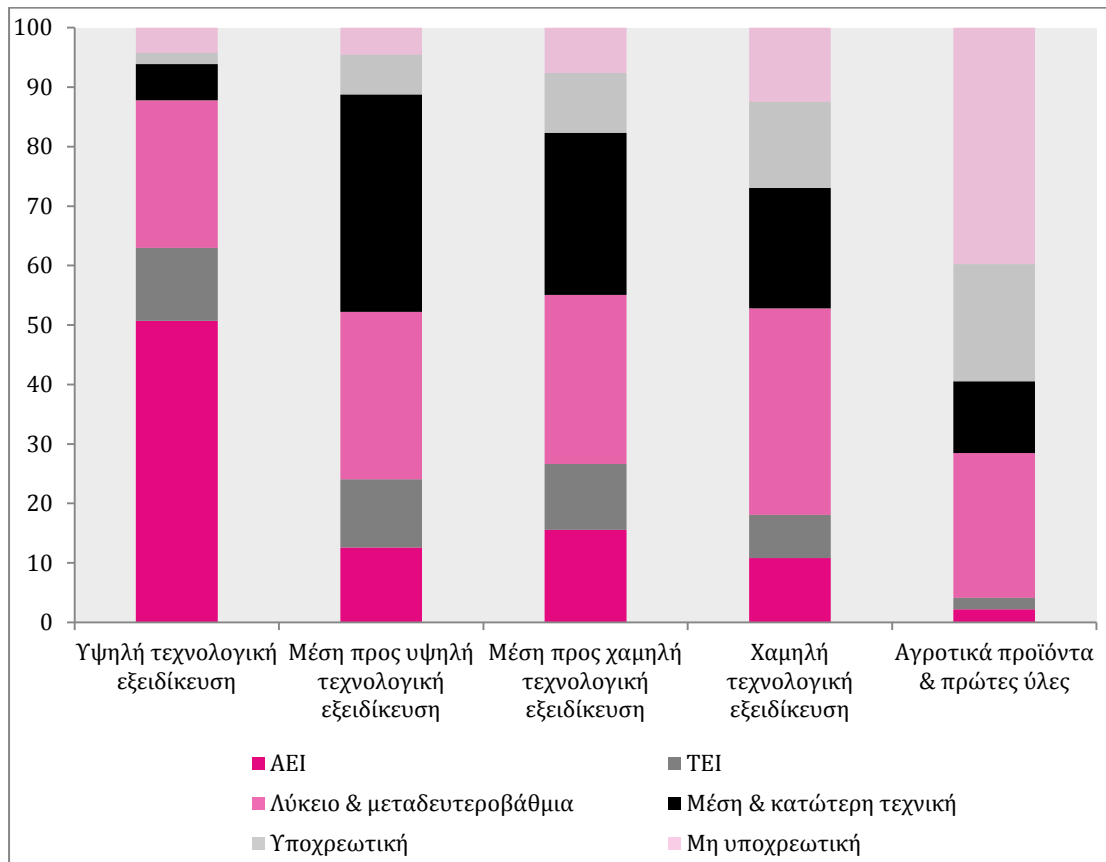
⁴⁰ Τα υψηλά μερίδια βοηθών στις οικογενειακές επιχειρήσεις δεν αποτελούν υποχρεωτικά ένδειξη ευρωστίας, αλλά πολλές φορές υποδηλώνουν την αδυναμία των μελών των οικογενειών να εξασφαλίσουν απασχόληση αλλού, παραμένοντας υποχρεωτικά στην οικογενειακή επιχείρηση.

συνολικής απασχόλησης των κλάδων, με δεύτερο τεχνικό επάγγελμα τους χειριστές σταθερών βιομηχανικών εγκαταστάσεων (10,1%), τους οδηγούς μέσων μεταφοράς (6,6%) και τους χειροτέχνες – τυπογράφους (5,8%). Υψηλά επίσης μερίδια διαθέτουν οι ανειδίκευτοι εργάτες (8,0%) και οι συλλέκτες απορριμμάτων, καθαριστές και βοηθοί (7,5%). Από τα επαγγέλματα των υπηρεσιών, τη μεγαλύτερη παρουσία έχουν οι πωλητές (10,5%), γεγονός που υποδηλώνει τη στενότερη σχέση των παραγωγικών δραστηριοτήτων των κλάδων με τις εμπορικές δραστηριότητες, οι υπάλληλοι γενικών καθηκόντων και καταγραφής αριθμητικών δεδομένων (7,8%), οι διάφορες κατηγορίες διευθυντών (3,1%), οι επαγγελματίες επιχειρήσεων και διοίκησης (2,3%) και οι βοηθοί τους (2,2%), με τα επιστημονικά επαγγέλματα να έχουν ιδιαίτερα περιορισμένη παρουσία (1,8%).

2.4.2 Τεχνολογική εξειδίκευση και εκπαιδευτικό επίπεδο του ανθρώπινου δυναμικού

Η διάρθρωση της απασχόλησης στους κλάδους ως προς την τεχνολογική τους εξειδίκευση και το εκπαιδευτικό επίπεδο του ανθρώπινου δυναμικού τους παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 2.11. Όσο πιο υψηλή είναι η τεχνολογική εξειδίκευση τόσο μεγαλύτερες είναι οι απαιτήσεις σε ανθρώπινο δυναμικό με υψηλά εκπαιδευτικά προσόντα. Αντίστροφα, όσο χαμηλότερη είναι η τεχνολογική εξειδίκευση τόσο υψηλότερη είναι η ζήτηση αποφοίτων χαμηλών εκπαιδευτικών βαθμίδων. Εξαίρεση πρέπει να θεωρηθεί το υψηλότερο ποσοστό των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (15,6%) στους κλάδους μέσης προς χαμηλή τεχνολογική εξειδίκευση σε σχέση με το αντίστοιχο (12,6%) των κλάδων μέσης προς υψηλή τεχνολογική εξειδίκευση.

Διάγραμμα 2.9: Κλάδοι τεχνολογικής εξειδίκευσης και εκπαιδευτικό επίπεδο ανθρώπινου δυναμικού (2018)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνα Εργατικού Δυναμικού

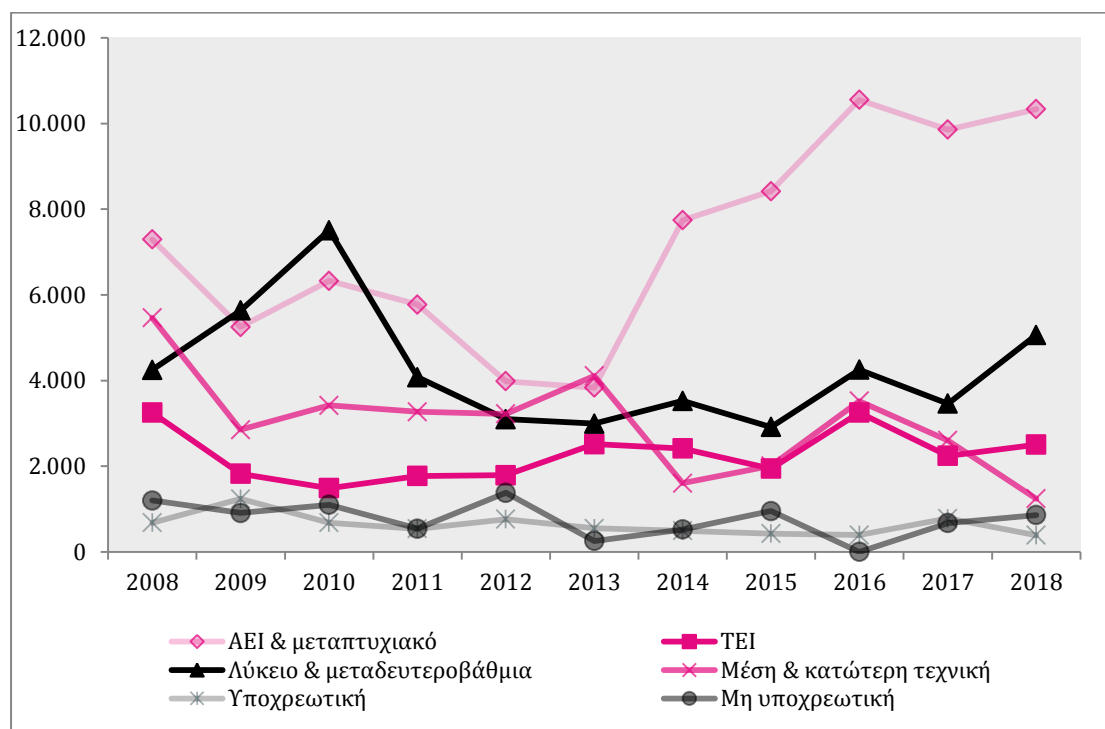
Οι απόφοιτοι των ΤΕΙ ακολουθούν πλήρως τον κανόνα εμφανίζοντας τα υψηλότερα μερίδιά τους στους κλάδους υψηλής και μέσης προς υψηλή τεχνολογικής εξειδίκευσης και χαμηλότερα στους άλλους κλάδους. Οι απόφοιτοι λυκείου και μεταδευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εμφανίζουν υψηλά μερίδια σε όλες τις ομάδες των κλάδων, με την υψηλότερη όμως συγκέντρωσή τους (34,7%) στους κλάδους χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης. Αξιοσημείωτη είναι η εμφάνιση υψηλών μεριδίων αποφοίτων μέσης και κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης στους κλάδους μέσης τεχνολογικής εξειδίκευσης. Είναι οι κλάδοι αυτοί που αξιοποιούν και παρέχουν ευκαιρίες απασχόλησης στους αποφοίτους αυτής της εκπαιδευτικής βαθμίδας.⁴¹ Τέλος, οι απόφοιτοι των χαμηλών

⁴¹ Ειδικότερα υψηλή παρουσία αποφοίτων μέσης και κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης εντοπίζεται το 2018 στους κλάδους κατασκευής μηχανημάτων και ειδών εξοπλισμού, κατασκευής μεταλλικών προϊόντων και στον κλάδο χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης της βιομηχανίας τροφίμων.

εκπαιδευτικών βαθμίδων εντοπίζονται κυρίως στους κλάδους χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης και αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών.

Στην περίοδο της κρίσης (2008-2018) οι κλάδοι ακολούθησαν διαφορετικές στρατηγικές διαχείρισης του ανθρώπινου δυναμικού τους ως προς το εκπαιδευτικό τους επίπεδο. Οι κλάδοι υψηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης χρησιμοποιούν σε μεγάλο ποσοστό ανθρώπινο δυναμικό με υψηλό εκπαιδευτικό επίπεδο (Διάγραμμα 2.10), το οποίο ωστόσο διαχειρίζονται με εξαιρετικά ευέλικτο τρόπο, αυξάνοντας και μειώνοντας τη χρήση του σε σημαντικό βαθμό.

Διάγραμμα 2.10: Διακυμάνσεις απασχόλησης κλάδων υψηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης κατά επίπεδο εκπαίδευσης (2008-2018)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

Η αυξημένη χρήση δυναμικού με υψηλά εκπαιδευτικά προσόντα γίνεται σε βάρος των αποφοίτων μέσης και κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης, υποδηλώνοντας μια διαδικασία υποκατάστασης και αναβάθμισης του ανθρώπινου δυναμικού. Ωστόσο, η συνολική χαμηλή απασχόληση των κλάδων περιορίζει και το ειδικότερο βάρος της εξέλιξης αυτής. Έντονες διακυμάνσεις παρουσίασε το 2018 και η απασχόληση των αποφοίτων ΤΕΙ και των αποφοίτων

λυκείου, με τους τελευταίους να συνιστούν τη δεύτερη μεγαλύτερη κατηγορία ανθρώπινου δυναμικού των κλάδων, υποδηλώνοντας και εδώ την απουσία σταθερότητας και την ευέλικτη χρήση του ανθρώπινου δυναμικού αυτών των κατηγοριών. Τέλος, η χρήση ανθρώπινου δυναμικού με χαμηλά εκπαιδευτικά προσόντα (απόφοιτοι υποχρεωτικής και μη υποχρεωτικής εκπαίδευσης) μειώνεται περαιτέρω, καλύπτοντας πλέον ένα εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό της συνολικής απασχόλησης των κλάδων.

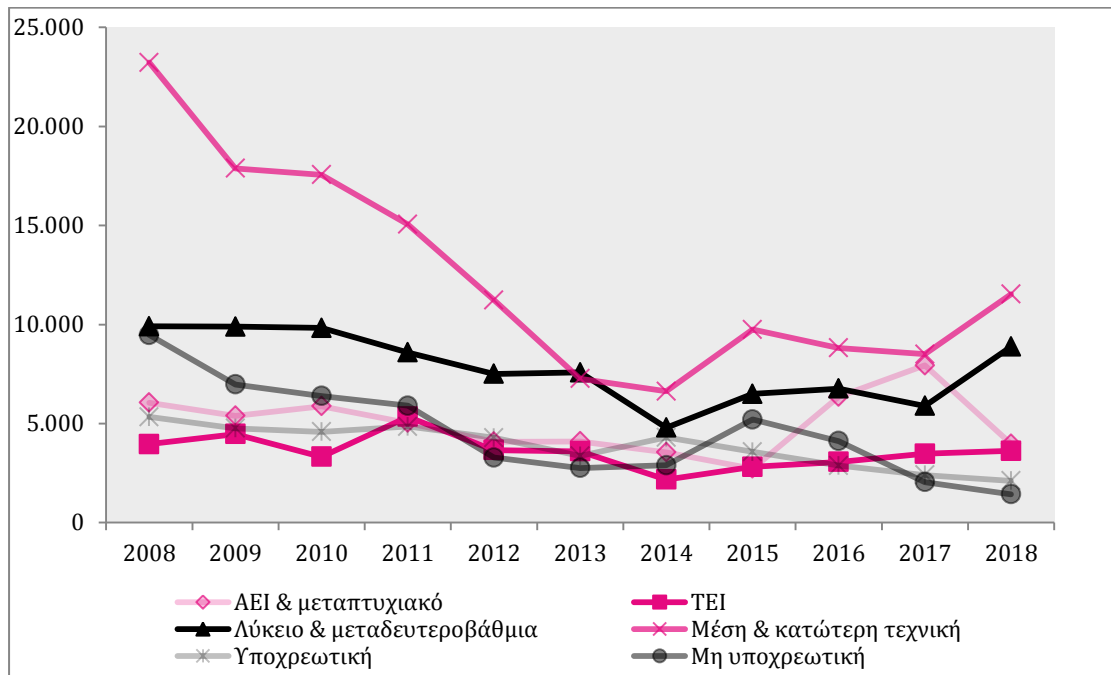
Οι κλάδοι μέσης προς υψηλή τεχνολογική εξειδίκευση διαχρονικά απασχολούν κυρίως αποφοίτους μέσης και κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης (Διάγραμμα 2.11). Είναι αυτοί οι οποίοι υφίστανται τις μεγαλύτερες απώλειες κατά την περίοδο της κρίσης, περιορίζοντας την απασχόλησή τους κατά 11.690 άτομα, αλλά είναι και αυτοί που ανακάμπτουν –με αργό ασφαλώς ρυθμό– από το 2014 και μετά, όταν αρχίζει η ελαφρά ανάκαμψη της απασχόλησης του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα.

Ακολουθούν οι απόφοιτοι λυκείου, που συνιστούν τη δεύτερη μεγαλύτερη ομάδα απασχολουμένων στους συγκεκριμένους κλάδους, με σημαντική αύξηση της παρουσίας τους μέσα στην κρίση (από 17,1% σε 28,1% στο διάστημα 2008-2018).⁴² Σημαντικές απώλειες εμφάνισαν και οι απόφοιτοι των δύο χαμηλότερων εκπαιδευτικών βαθμίδων (υποχρεωτικής και μη υποχρεωτικής εκπαίδευσης), που συνολικά περιόρισαν τη συμμετοχή τους από το 25,6% το 2008 στο 11,2% το 2018, υποδηλώνοντας μια διαδικασία βελτίωσης του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολουμένων στους κλάδους. Αυτό ενισχύεται περαιτέρω από την ελαφρά αύξηση της συμμετοχής των αποφοίτων πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και των αποφοίτων ΤΕΙ, η παρουσία των οποίων ωστόσο παραμένει περιορισμένη.

---

⁴² Επισημαίνεται ότι η αύξηση αυτή της συμμετοχής των αποφοίτων λυκείου δεν υποδηλώνει και αύξηση του απόλυτου αριθμού τους, αλλά τη μείωση της απασχόλησής τους με σημαντικά χαμηλότερο ρυθμό σε σχέση με τις άλλες κατηγορίες των απασχολουμένων.

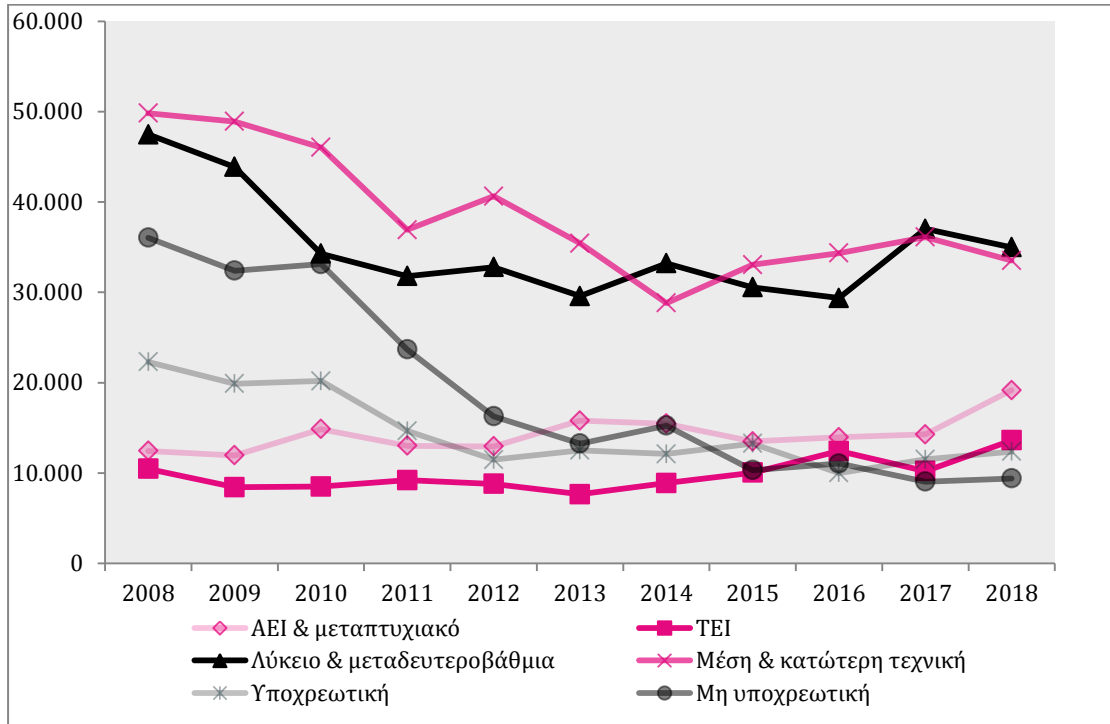
Διάγραμμα 2.11: Διακυμάνσεις απασχόλησης κλάδων μέσης προς υψηλή τεχνολογικής εξειδίκευσης κατά επίπεδο εκπαίδευσης (2008-2018)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

Οι κλάδοι μέσης προς χαμηλή τεχνολογική εξειδίκευση χρησιμοποιούν κυρίως αποφοίτους λυκείου και αποφοίτους μέσης και κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης (Διάγραμμα 2.12). Διαχρονικά οι δύο αυτές κατηγορίες καλύπτουν περισσότερο από τους μισούς απασχολούμενους (55,2%) το 2018.

Διάγραμμα 2.12: Διακυμάνσεις απασχόλησης κλάδων μέσης προς χαμηλή τεχνολογική εξειδίκευση κατά επίπεδο εκπαίδευσης (2008-2018)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

Σημαντική αύξηση της παρουσίας τους εμφάνισαν οι απόφοιτοι των υψηλών εκπαιδευτικών βαθμίδων με τους αποφοίτους πανεπιστημιακής εκπαίδευσης να αυξάνουν την απασχόλησή τους κατά 54,4% και τους αποφοίτους ΤΕΙ κατά 30,2% κατά τη δεκαετία του 2008-2018, σε βάρος κυρίως των αποφοίτων των χαμηλών εκπαιδευτικών βαθμίδων, με τους αποφοίτους υποχρεωτικής και μη υποχρεωτικής εκπαίδευσης να μειώνουν την απασχόλησή τους κατά 44,5% και 74,0% αντίστοιχα,⁴³ υποδηλώνοντας μια σημαντική διαδικασία βελτίωσης του εκπαιδευτικού επιπέδου των απασχολούμενων στους κλάδους.

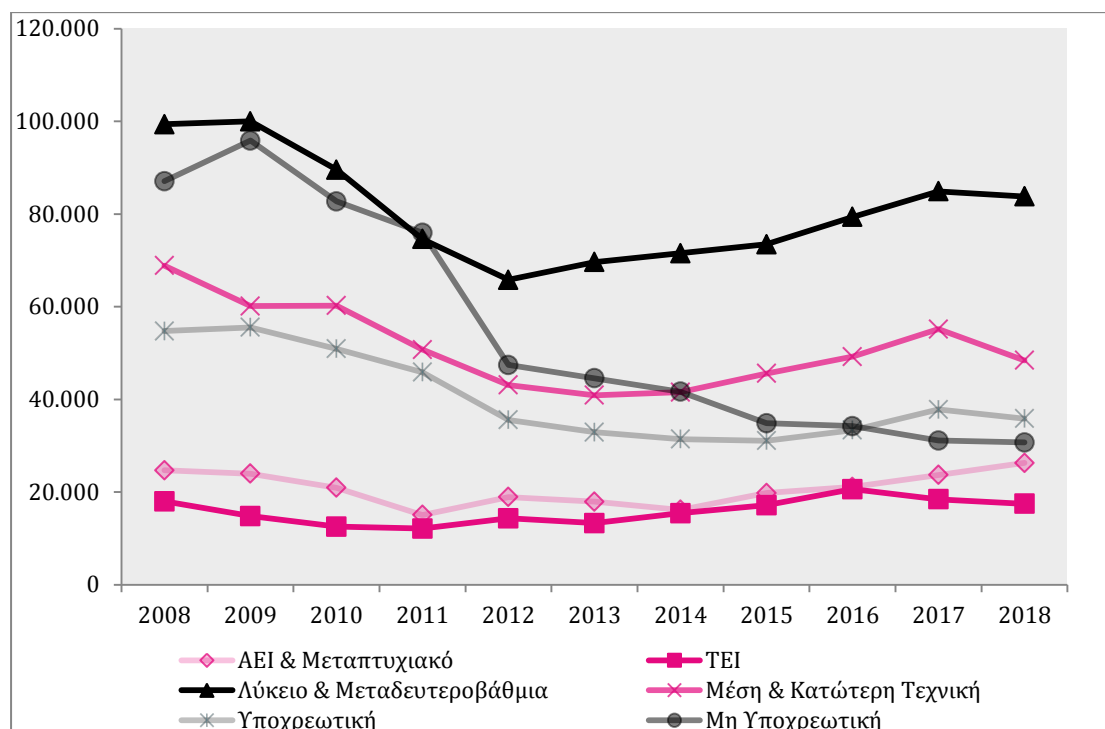
Οι κλάδοι χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης σε ολόκληρη την περίοδο ανάλυσης χρησιμοποιούν κυρίως αποφοίτους λυκείου και αποφοίτους μέσης και κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης. Οι απόφοιτοι λυκείου, παρά τις σημαντικές διακυμάνσεις και τη μείωση κατά 15,6% της απασχόλησής τους στο διάστημα

⁴³ Η απώλεια αυτή των αποφοίτων των χαμηλών εκπαιδευτικών βαθμίδων δεν υποδηλώνει υποχρεωτικά την ανάγκη για αυξημένες δεξιότητες στους κλάδους, αλλά συνδέεται ταυτόχρονα με την ηλικία των απασχολούμενων αυτών των βαθμίδων, που τους φέρνει εγγύτερα στη συνταξιοδότηση.

της κρίσης, αυξάνουν τη συμμετοχή τους στη συνολική απασχόληση των κλάδων καλύπτοντας το 34,6%, γεγονός που οφείλεται ασφαλώς στις σημαντικά υψηλότερες μειώσεις των απασχολούμενων αποφοίτων των χαμηλών εκπαιδευτικών βαθμίδων (Διάγραμμα 2.13).

Διάγραμμα 2.13: Διακυμάνσεις απασχόλησης κλάδων χαμηλής τεχνολογικής εξειδίκευσης κατά επίπεδο εκπαίδευσης (2008-2018)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, Έρευνες Εργατικού Δυναμικού

Οι απόφοιτοι μέσης και κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης μειώνουν την απασχόλησή τους σημαντικά μέχρι το 2013, αλλά έκτοτε ανακάμπτουν. Μείωση εμφάνισαν και οι απόφοιτοι υποχρεωτικής και μη υποχρεωτικής εκπαίδευσης κατά 34,5% και 64,8% αντίστοιχα, περιορίζοντας σημαντικά τη συμμετοχή τους στη συνολική απασχόληση.⁴⁴ Στον αντίποδα, οι απόφοιτοι των υψηλών εκπαιδευτικών βαθμίδων αύξησαν τη συμμετοχή τους στο 10,8% και οι απόφοιτοι πανεπιστημιακής εκπαίδευσης και TEI στο 7,2. Κατά τη φάση της ανάκαμψης της απασχόλησής τους (από το 2014 και με αύξηση κατά 11,4% ή

⁴⁴ Και στην περίπτωση αυτή οι σημαντικές μειώσεις της απασχόλησης αποφοίτων χαμηλών εκπαιδευτικών βαθμίδων αναμένεται να συνδέεται τόσο με τις ανάγκες σε δεξιότητες στους κλάδους όσο όμως και με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των απασχολούμενων σε αυτούς.

24.810 θέσεις εργασίας), οι κλάδοι χρησιμοποιούν πρωτίστως αποφοίτους πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (αύξηση κατά 62,7%) και δευτερευόντως αποφοίτους λυκείου (17,2%) και αποφοίτους μέσης και κατώτερης τεχνικής εκπαίδευσης (16,6%).

2.5. Οι Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (ΣΣΕ) και η ευελιξία της απασχόλησης κατά το 2018

Από τον Αύγουστο του 2018, οπότε ολοκληρώθηκε τυπικά τουλάχιστον το πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής της χώρας και έπειτα από μια πολύχρονη (εξαετή και πλέον) περίοδο μεγάλης αποδυνάμωσης των συλλογικών διαπραγματεύσεων, σημαντικό μέρος της οποίας υπήρξε και η κατάργηση της αρμοδιότητας των εθνικών οργανώσεων εργαζομένων και εργοδοτών να καθορίζουν τον εθνικό κατώτατο μισθό μέσω της ΕΓΣΣΕ, σημειώνονται ορισμένες θετικές εξελίξεις στις συλλογικές εργασιακές σχέσεις. Η κυριότερη εξέλιξη αφορά την επαναφορά της διαδικασίας κήρυξης των κλαδικών ΣΣΕ ως γενικά υποχρεωτικών και της εφαρμογής της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης, έτσι ώστε να μην μπορούν να υπογράφονται δυσμενέστερες επιχειρησιακές συλλογικές συμβάσεις εργασίας, εφόσον υφίσταται δεσμευτική ευνοϊκότερη κλαδική ΣΣΕ. Επιπλέον, έγιναν ορισμένες νομοθετικές παρεμβάσεις στη διαδικασία Μεσολάβησης και Διαιτησίας (ΟΜΕΔ).

Θα πρέπει να επισημανθεί ωστόσο ότι οι παρεμβάσεις αυτές, παρά τη θετική για τους εργαζομένους κατεύθυνση, παραμένουν ατελείς ή ανεπαρκείς και σε καμία περίπτωση δεν επαναφέρουν πλήρως το προ μνημονιακών παρεμβάσεων καθεστώς των ελεύθερων συλλογικών διαπραγματεύσεων του Ν. 1876/1990, ούτε αποτελούν πλήρη συμμόρφωση με την, ύστερα από την προσφυγή της ΓΣΕΕ, απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ 2307/2014 για τη χωρίς εμπόδια μονομερή προσφυγή στη Διαιτησία. Παρακάτω παρουσιάζονται αναλυτικότερα οι θεσμικές παρεμβάσεις που άπτονται των εργασιακών σχέσεων.

2.5.1 Επεκτασιμότητα κλαδικών συλλογικών συμβάσεων εργασίας (ΣΣΕ)

Το Υπουργείο Εργασίας με εγκύκλιο (αριθ. 32921/2175 στις 13.6.2018) γνωστοποίησε την επαναφορά της διαδικασίας επέκτασης της ισχύος των κλαδικών ΣΣΕ και της αρχής της ευνοϊκότερης ρύθμισης που προέβλεπαν τα άρθρα 11 και 10 του Ν. 1876/1990 αντίστοιχα. Σημειώνεται ότι ο μηχανισμός της επέκτασης προβλέπεται τόσο για τις κλαδικές όσο και για τις ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ στον Ν. 1876/1990 (άρθρο 11, παρ. 2) για τις ελεύθερες συλλογικές διαπραγματεύσεις και αφορά όλους τους εργαζομένους του κλάδου ή του επαγγέλματος που καλύπτει η ΣΣΕ η οποία κηρύσσεται γενικά υποχρεωτική. Ωστόσο, με το άρθρο 37 του μνημονιακού Ν. 4024/2011 η διάταξη αυτή τέθηκε σε αναστολή για όσο θα διαρκούσε «η εφαρμογή του Μεσοπρόθεσμου Πλαισίου Δημοσιονομικής Στρατηγικής». Η διάρκεια αυτής της αναστολής και οι αμφισβητήσεις που είχε προκαλέσει ως προς τον χρόνο λήξης της οριοθετήθηκαν με τους Νόμους 4472 και 4475 του 2017, με τους οποίους τέθηκε ως όριο λήξης της το τέλος του τρίτου ΠΟΠ (δηλαδή ο Αύγουστος του 2018), οπότε έκτοτε επανήλθε η δυνατότητα της επέκτασης των κλαδικών και των ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ.

Η έκδοση της παραπάνω εγκυκλίου, η οποία χαρακτηρίστηκε από το Υπουργείο Εργασίας ως «τεχνικό ζήτημα», προκάλεσε την έντονη αντίδραση των συνδικάτων, με τη ΓΣΕΕ να καταγγέλλει την επιβολή πρόσθετων διαδικαστικών εμποδίων σε βάρος της απρόσκοπτης επαναφοράς της διαδικασίας της επέκτασης των ΣΣΕ.⁴⁵ Σύμφωνα με την εγκύκλιο του Υπουργείου Εργασίας, προκειμένου να κηρυχτεί υποχρεωτική μια κλαδική σύμβαση, ζητείται από την εκάστοτε εργοδοτική οργάνωση που την υπέγραψε να καταθέτει το Μητρώο Μελών της, δηλαδή το Μητρώο με τα στοιχεία των επιχειρήσεων που είναι μέλη της, ώστε μέσω του συστήματος ΕΡΓΑΝΗ να διαπιστωθεί εάν αυτές απασχολούν το 51% των εργαζομένων του κλάδου. Ταυτόχρονα, όμως, η εγκύκλιος αναφέρει ότι η κατάθεση του Μητρώου δεν έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα και ότι εφόσον η εργοδοτική οργάνωση δεν καταθέσει Μητρώο Μελών δεν μπορεί να υπάρξει επέκταση της

---

⁴⁵ ΓΣΕΕ, Δελτίο Τύπου 15.6.2018.

κλαδικής συλλογικής σύμβασης. Κατά συνέπεια, με την επιβολή ουσιαστικά αυτής της πρόσθετης προϋπόθεσης, η οποία δεν αναφέρεται στον νόμο –και ανεξαρτήτως του εάν μια εργοδοτική οργάνωση καλύπτει το κριτήριο του 51%– είναι φανερό ότι η επέκταση των κλαδικών συμβάσεων εργασίας εναπόκειται (ή επαφίεται) αποκλειστικά στη διακριτική ευχέρεια των εργοδοτικών οργανώσεων και στη διάθεσή τους να καταθέσουν το Μητρώο Μελών τους. Ουσιαστικά παραχωρείται στην εργοδοτική πλευρά δικαίωμα βέτο για την επέκταση της συλλογικής σύμβασης, δεδομένου ότι αφήνεται στη διακριτική ευχέρεια της εργοδοτικής οργάνωσης η προσκόμιση ή όχι του Μητρώου Μελών της.

2.5.2 Μεσολάβηση και Διαιτησία (ΟΜΕΔ)

Με τον Ν. 4549/2018⁴⁶ (άρθρο 15):

- α) εισάγεται η υποχρέωση των Μεσολαβητών και Διαιτητών του ΟΜΕΔ να συνεξετάζουν κατά τη διενέργεια επίλυσης των συλλογικών εργατικών διαφορών, πλην της «οικονομικής κατάστασης και εξέλιξης της ανταγωνιστικότητας της παραγωγικής δραστηριότητας», και την «εξέλιξη της αγοραστικής δύναμης του μισθού»,
- β) δίνεται η δυνατότητα μικρής παράτασης της διαδικασίας Μεσολάβησης, με τη χορήγηση δικαιώματος για μία μόνο φορά στον Μεσολαβητή «με αιτιολογημένη απόφασή του, να απόσχει από την υποβολή πρότασης τάσσοντας προθεσμία στα μέρη για συνέχιση των διαβουλεύσεων, η οποία δεν μπορεί να είναι μικρότερη από τρεις (3) ούτε μεγαλύτερη από έξι (6) εργάσιμες ημέρες και η οποία δύναται να παραταθεί με συμφωνία των μερών (εάν τα μέρη δεν καταλήξουν σε συμφωνία ή αν παρέλθει άπρακτη η προθεσμία που τέθηκε, τότε ο μεσολαβητής κοινοποιεί στα μέρη αιτιολογημένη πρόταση μεσολάβησης),
- γ) θεσμοθετείται και για την εργοδοτική πλευρά η δυνατότητα μονομερούς προσφυγής στη Διαιτησία με τον νόμο να ορίζει ότι η προσφυγή στη διαιτητική

---

⁴⁶ Ν. 4549/2018 (ΦΕΚ Α' 105/14.6.2018), «Διατάξεις για την ολοκλήρωση της Συμφωνίας Δημοσιονομικών Στόχων και Διαρθρωτικών Μεταρρυθμίσεων – Μεσοπρόθεσμο Πλαίσιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2019-2022 και λοιπές διατάξεις».

διαδικασία γίνεται «από οποιοδήποτε μέρος αποδέχτηκε την πρόταση του μεσολαβητή που απέρριψε το άλλο μέρος».

Σημειώνεται ότι δεν έχει επιτευχθεί μέχρι σήμερα η οφειλόμενη συμμόρφωση με το περιεχόμενο της απόφασης 2307/2014 της Ολομέλειας του ΣτΕ και το Σύνταγμα της χώρας, με σκοπό να επιτραπεί στη Διαιτησία του ΟΜΕΔ να επιτελέσει ελεύθερα και χωρίς εμπόδια τη λειτουργία της, εξασφαλίζοντας την ύπαρξη συλλογικών ρυθμίσεων και τη ρύθμιση του συνόλου των όρων αμοιβής και εργασίας.⁴⁷ Δηλαδή βρίσκονται ακόμα σε ισχύ διατάξεις του Ν. 4303/2014 (για τον δεύτερο βαθμό Διαιτησίας, τα προσανατολισμένα στα συμφέροντα της εργοδοσίας οικονομικά και χρηματοοικονομικά στοιχεία που υποχρεωτικά λαμβάνονται υπόψη κ.λπ.) με τις οποίες έχουν τεθεί σοβαρά εμπόδια στη λειτουργία της Διαιτησίας, που πλήττουν την αποτελεσματική λειτουργία της και την μέσω αυτής διασφάλιση δίκαιων και αξιοπρεπών όρων αμοιβής και εργασίας.

2.5.3 Η πορεία των ΣΣΕ και των Διαιτητικών Αποφάσεων κατά το 2018

Ως προς την πορεία των συλλογικών ρυθμίσεων (ΣΣΕ και Διαιτητικές Αποφάσεις) κατά το 2018 και με βάση όλα όσα αναφέρθηκαν σχετικά με τις θεσμικές εξελίξεις, θα πρέπει να επισημανθούν τα εξής:

α) Η νέα εγκύκλιος του Υπουργείου Εργασίας για την επανενεργοποίηση της διαδικασίας επέκτασης των ΣΣΕ εκδόθηκε τον Αύγουστο του 2018. Ωστόσο, η προϋπόθεση περί εθελοντικής κατάθεσης του Μητρώου Μελών εκ μέρους των εργοδοτικών οργανώσεων καθιστά ιδιαίτερα δύσκολο το να εφαρμοστεί στην πράξη η επέκταση των κλαδικών συμβάσεων, τουλάχιστον σε μεγάλη κλίμακα. Στο πλαίσιο αυτό είναι αναμενόμενο ότι πολλές εργοδοτικές οργανώσεις (ακόμα και αν συνάψουν ΣΣΕ) ενδέχεται να αρνηθούν να καταθέσουν το Μητρώο Μελών τους.

---

⁴⁷ ΓΣΕΕ, Δελτίο Τύπου 09.05.2018.

β) Η εγκύκλιος αφορά μόνο τις κλαδικές ΣΣΕ και δεν αναφέρεται καθόλου στις ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ, με συνέπεια να είναι τουλάχιστον ασαφές το πεδίο εφαρμογής της σε αυτή την κατηγορία των ΣΣΕ.⁴⁸

γ) Αν και η νομοθεσία για την επέκταση των ΣΣΕ αφορά και τις Διαιτητικές Αποφάσεις, από την εγκύκλιο αφήνεται διφορούμενο, όπως και με τις ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ, το εάν υπάρχει ή όχι η δυνατότητα κήρυξης ως υποχρεωτικών όσων συλλογικών ρυθμίσεων είναι προϊόν Διαιτησίας. Από την επανενεργοποίηση της διαδικασίας επέκτασης μέχρι την ολοκλήρωση της συγγραφής του παρόντος κεφαλαίου (τέλη Απριλίου 2019) δεν έχει επεκταθεί κάποια κλαδική Διαιτητική Απόφαση, με αποτέλεσμα να δεσμεύονται μόνο τα συμβαλλόμενα σε αυτές μέρη (με τα γνωστά προβλήματα εφαρμογής).

δ) Μετά τις 20 Αυγούστου ξεκίνησε (εν μέσω και αντιδράσεων από εργοδοτικούς φορείς) η εφαρμογή της επεκτασιμότητας σε κλαδικές ΣΣΕ που βρίσκονται σε ισχύ.

ε) Η επαναφορά της επεκτασιμότητας των κλαδικών ΣΣΕ, παρά τα ζητήματα που αναφέρονται παραπάνω, μπορεί να οδηγήσει βάσιμα στο συμπέρασμα ότι έχει υπάρξει αύξηση του αριθμού των εργαζομένων που καλύπτονται από ΣΣΕ. Ο ακριβής αριθμός των καλυπτόμενων εργαζομένων, στοιχείο κομβικό για την έρευνα, δεν μπορεί αυτή τη στιγμή να υπολογιστεί ακριβώς και είναι κρίσιμο να καταστεί υποχρεωτικά τηρούμενο και δημοσιεύσιμο στοιχείο από τις βάσεις δεδομένων του Υπουργείου Εργασίας, κυρίως την ΕΡΓΑΝΗ.

Σε κάθε περίπτωση, ο σύντομος χρόνος εφαρμογής της διαδικασίας επέκτασης των ΣΣΕ σε συνδυασμό με τη μη επέκταση των Διαιτητικών Αποφάσεων και των ομοιοεπαγγελματικών ΣΣΕ, τις δυσχέρειες υπογραφής νέων κλαδικών και ομοιοεπαγγελματικών συλλογικών συμβάσεων, και τα προβλήματα στην εφαρμογή των ΣΣΕ που έχουν επεκταθεί (π.χ. ο μη ορθός προσδιορισμός του μισθού/ημερομισθίου από το πάγωμα των τριετιών ή η μη καταβολή του επιδόματος γάμου κ.λπ., και οι αντικρουόμενες ερμηνείες γι' αυτά τα ζητήματα) δεν συμβάλλουν στην εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς την κατάσταση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και των ΣΣΕ στην Ελλάδα αυτή τη στιγμή (Απρίλιος 2019).

---

⁴⁸ Για παράδειγμα, η ομοιοεπαγγελματική ΣΣΕ τεχνικών ραδιοφώνου (ΕΤΕΡ) κηρύχθηκε υποχρεωτική, ενώ η ομοιοεπαγγελματική ΣΣΕ ηλεκτροτεχνιτών δεν κηρύχθηκε υποχρεωτική.

2.5.4 Η εικόνα των ΣΣΕ το 2018

Σε πρακτικό επίπεδο, μετά και την εφαρμογή της εγκυκλίου, οι σημαντικότερες αλλαγές και οι ιδιαιτερότητες που διαπιστώνονται στο πεδίο των ΣΣΕ το 2018 αφορούν:

- Την κήρυξη ως γενικά υποχρεωτικών 10 υφιστάμενων κλαδικών ΣΣΕ μετά τις 20 Αυγούστου 2018 και έως το τέλος του έτους. Οι συμβάσεις αυτές αφορούν σε εθνικό επίπεδο τους εργαζομένους στις τράπεζες, στα ταξιδιωτικά γραφεία, στις ναυτιλιακές εταιρείες και στα ξενοδοχεία. Σε τοπικό επίπεδο κηρύχθηκαν υποχρεωτικές οι τοπικές κλαδικές συμβάσεις στα ξενοδοχεία των νομών Χανίων, Λασιθίου και Ρόδου. Σύμφωνα με την εκτίμηση του Υπουργείου Εργασίας⁴⁹, αυτές οι ΣΣΕ καλύπτουν πάνω από 191.000 εργαζομένους. Αν υπολογιστεί ότι το σύνολο των εργαζομένων με σχέση ιδιωτικού δικαίου σύμφωνα με την Ετήσια Έκθεση της ΕΡΓΑΝΗ του 2018 είναι 1.996.723, τότε η επέκταση των κλαδικών συμβάσεων εργασίας αντιστοιχεί περίπου στο 10% του συνόλου των εργαζομένων (βλ. Πίνακα 2.4).
- Την επέκταση των παραπάνω κλαδικών ΣΣΕ κυρίως σε τομείς, κλάδους ή και επαγγέλματα με παράδοση στη σύναψη ΣΣΕ, με δυναμική παρουσία στην οικονομία, οι οποίες στην πλειονότητά τους συνέχιζαν να υπογράφονται και τα προηγούμενα έτη παρ' ότι δεν ίσχυε η επεκτασιμότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο κλάδος του τουρισμού, όπου παρατηρείται τέσσερις συμβάσεις να κηρύσσονται υποχρεωτικές εντός του 2018. Από την άλλη πλευρά, κλάδοι με υψηλή απασχόληση, όπως αυτός του εμπορίου, συνεχίζουν να μην καλύπτονται από κλαδική ΣΣΕ, όπως και τα προηγούμενα έτη.
- Την πιθανή υποχώρηση από τα μέσα του 2018 των επιχειρησιακών ΣΣΕ έπειτα από συνεχόμενα έτη αυξημένης συμμετοχής στο σύνολο των συμβάσεων. Το 2018 υπογράφηκαν 31 κλαδικές/ομοιοεπαγγελματικές συλλογικές συμβάσεις, ενώ ο αριθμός των επιχειρησιακών ΣΣΕ (έως 30.05.2018) ανέρχεται σε 155, αντιπροσωπεύοντας το 83% του συνόλου των ΣΣΕ (βλ. Πίνακα 2.5). Σημειώνεται ότι η τελευταία επιχειρησιακή

⁴⁹ Υπουργείο Εργασίας, Δελτίο Τύπου 19.11.2018.

συλλογική σύμβαση που έχει αναρτηθεί στην ιστοσελίδα του Υπουργείου Εργασίας υπογράφηκε στις 30.05.2018, ενώ για το επόμενο διάστημα έως το τέλος του 2018 δεν φαίνεται αναρτημένη καμία επιχειρησιακή ΣΣΕ. Επίσης, έως 30.05.2018, οι 57 από τις 155 επιχειρησιακές ΣΣΕ αφορούν ξενοδοχειακές επιχειρήσεις.

- Την πιθανή αποφυγή εκ μέρους πολλών κλαδικών εργοδοτικών οργανώσεων να συμμετάσχουν σε προσκλήσεις για συλλογικές διαπραγματεύσεις, φοβούμενες να μη δεσμεύσουν τα μέλη τους με υποχρεωτικές κλαδικές κατώτατες αμοιβές.

Πίνακας 2.4: Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας ΣΣΕ κλαδικές/τοπικές/ομοιοεπαγγελματικές που κηρύχτηκαν υποχρεωτικές το 2018

α/α	Κλάδος	Ημερομηνία υπογραφής υπουργικής απόφασης
1	Τράπεζες	03.09.2018
2	Ναυτιλιακά πρακτορεία και ναυτιλιακές επιχειρήσεις	03.09.2018
3	Γραφεία ταξιδιών και τουρισμού	03.09.2018
4	Πρακτορειακές επιχειρήσεις μέλη της Διεθνούς Ναυτικής Ένωσης	03.09.2018
5	Ξενοδοχειακές επιχειρήσεις Χανίων	07.09.2018
6	Ξενοδοχειακές επιχειρήσεις Λασιθίου	07.09.2018
7	Ξενοδοχειακές επιχειρήσεις της χώρας	17.09.2018
8	Τεχνικοί Ελληνικής Ραδιοφωνίας	26.10.2018
9	Ξενοδοχειακές επιχειρήσεις Ρόδου	08.11.2018
10	Ξένες Αεροπορικές Εταιρείες	19.11.2018

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Πίνακας 2.5: Συλλογικές Συμβάσεις Εργασίας (ΣΣΕ) (2010-2018)

Έτος	Κλαδικές/εθνικές /ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ	Επιχειρησιακές ΣΣΕ (στοιχεία έως 30.05.2018)	Τοπικές ομοιοεπαγγελματικές ΣΣΕ	Σύνολο	Ποσοστό (%) συμμετοχής επιχειρησιακών ΣΣΕ (στοιχεία έως 30.05.2018)
2010	65	227	14	306	74,18
2011	38	170	7	215	79,07
2012	23	976	6	1005	97,11
2013	14	409	0	423	96,69
2014	14	286	5	305	93,77
2015	12	263	7	282	93,26
2016	10	318	6	334	95,21
2017	15	244	6	265	92,08
2018	22	155	9	186	83,33

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Σε γενικές γραμμές και σε ό,τι αφορά τις νέες εξελίξεις ως προς την επεκτασιμότητα των κλαδικών ΣΣΕ, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η γενική εικόνα στο πεδίο των συλλογικών διαπραγματεύσεων δεν έχει αλλάξει ουσιαστικά. Μέχρι σήμερα, είναι εμφανές ότι δεν έχει αντιστραφεί η προϊούσα αποδυνάμωση της συλλογικής προστασίας των εργαζομένων. Η απουσία υπογραφής ΣΣΕ σε κλάδους που πριν από την κρίση είχαν παράδοση σύναψης ΣΣΕ συνεχίζεται. Ο καθορισμός του κατώτατου μισθού δεν επανήλθε στην αρμοδιότητα των οργανώσεων των εργαζομένων και των εργοδοτών, αλλά παρέμεινε στη νομοθετική δικαιοδοσία της εκάστοτε κυβέρνησης, με αποτέλεσμα η ΕΓΣΣΕ, παρά τον κορυφαίο της ρόλο ως προς τη ρύθμιση συνολικά των κατωτάτων ορίων αμοιβής και εργασίας, να έχει αποδυναμωθεί. Με άλλα λόγια, φαίνεται να έχει ουσιαστικά παγιωθεί η απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων και η ευελιξία στην αγορά εργασίας, χωρίς εμφανή σημάδια αντιστροφής αυτής της κατάστασης.

2.5.5 Η εικόνα των ατομικών συμβάσεων εργασίας το 2018

Όπως έχει επισημανθεί και στις προηγούμενες Εκθέσεις του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, η εφαρμογή του πληροφοριακού συστήματος ΕΡΓΑΝΗ από 01.03.2013 καθιστά πλέον δυνατή τη συστηματική καταγραφή των ροών απασχόλησης, καθώς και την αποτύπωση της πραγματικής εικόνας των εργασιακών σχέσεων και των χαρακτηριστικών τους σε επίπεδο ατομικών συμβάσεων εργασίας. Σύμφωνα με τις Εκθέσεις του συστήματος ΕΡΓΑΝΗ του Σώματος Επιθεώρησης Εργασίας (ΣΕΠΕ) του Υπουργείου Εργασίας, που αφορούν τις ροές της μισθωτής απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα, προκύπτει με σαφήνεια ότι τα τελευταία έτη σταθεροποιείται, ενισχύεται και γενικεύεται η τάση για προσλήψεις με ευέλικτες μορφές εργασίας, κυρίως με ατομικές συμβάσεις μερικής απασχόλησης ή εκ περιτροπής εργασίας.

Η εξέταση και η ανάλυση των δεδομένων που αφορούν τις νέες προσλήψεις (μορφή εργασίας, συνολικός αριθμός και ποσοστιαία αναλογία ανά μορφή εργασίας) την περίοδο 2009-2018 αναδεικνύει βασικά χαρακτηριστικά των τάσεων της αγοράς εργασίας (βλ. Πίνακα 2.6) τα οποία συνοψίζονται ως εξής:

Πίνακας 2.6: Νέες προσλήψεις ανά μορφή σύμβασης/απασχόλησης
(2009-2018)

Έτος	Νέες προσλήψεις - Συμβάσεις					
	Πλήρης εργασία	Μερική εργασία	Εκ περιτροπής εργασία	Γενικό σύνολο νέων προσλήψεων	Σύνολο μερικής και εκ περιτροπής εργασίας	Ποσοστό (%) ευέλικτων μορφών εργασίας επί του συνόλου
2018	1.218.566	1.110.239	340.118	2.668.923	1.450.357	54,3
2017	1.083.418	981.758	335.222	2.400.398	1.316.980	54,9
2016	969.965	859.439	313.570	2.142.974	1.173.009	54,7
2015	805.064	677.521	326.967	1.809.552	1.004.488	55,5
2014	775.221	566.373	224.545	1.566.139	790.918	50,5
2013	593.337	412.019	101.868	1.107.224	513.887	46,4
2012	375.843	241.985	66.615	684.443	308.600	45,1
2011	460.706	233.558	68.300	762.564	301.858	39,6
2010	586.281	228.994	60.677	875.952	289.671	33,1
2009	746.911	157.738	40.489	945.138	198.227	21,0
Απόκλιση 2009-2018	471.655	952.501	299.629	1.723.785	1.252.130	72,6
Απόκλιση 2009-2018 (%)	63,15	603,85	740,03	182,38	631,66	
Απόκλιση 2017-2018	135.148	128.481	4.896	268.525	133.377	49,7
Απόκλιση 2017-2018 (%)	12,47	13,09	1,46	11,19	10,13	

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Πληροφοριακό Σύστημα ΕΡΓΑΝΗ (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

- Οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης, δηλαδή οι προσλήψεις μερικής απασχόλησης και εκ περιτροπής εργασίας, σταθεροποιούνται στις προτιμήσεις των εργοδοτών και των επιχειρήσεων, μιας και καταλαμβάνουν ποσοστιαία αναλογία πάνω από το 50% τα 5 τελευταία έτη (2014-2018).

- Αντίστοιχα οι προσλήψεις με πλήρη απασχόληση υποχωρούν σταθερά, αφού μειώνεται η ποσοστιαία αναλογία τους από 79% το 2009 σε 45% το 2018.
- Το ίδιο διάστημα η ποσοστιαία αναλογία των νέων προσλήψεων με ευέλικτες μορφές απασχόλησης μεταξύ 2009 και 2018 υπερδιπλασιάζεται. Ενώ το 2009 οι προσλήψεις με ευέλικτες μορφές εργασίας αντιστοιχούσαν στο 21% του συνόλου των προσλήψεων, το 2018 αντιστοιχούν στο 54,3%.
- Σημαντικό επίσης δεδομένο το οποίο αποδεικνύει την ισχυρή τάση ενίσχυσης της εργασιακής ευελιξίας, με τη μορφή της αυξημένης κινητικότητας, αποτελεί ο καταγραφόμενος υπερδιπλασιασμός (+182%) των νέων προσλήψεων μεταξύ των ετών 2009-2018.
- Σε επίπεδο ετήσιας σύγκρισης των δεδομένων (2017-2018), τα στοιχεία της ΕΡΓΑΝΗ πιστοποιούν την ουσιαστική καθιέρωση της ευέλικτης απασχόλησης στις νέες προσλήψεις. Κατά το έτος 2018 καταγράφονται 133.377 περισσότερες προσλήψεις σε σχέση με το 2017, μεταξύ των οποίων υπερτερούν οι ευέλικτες μορφές εργασίας (55%).

Η σταθεροποίηση και η επέκταση της ευελιξίας της αγοράς εργασίας κατά τα τελευταία έτη προκύπτει και από τη διαχρονική εξέλιξη των μετατροπών των ατομικών συμβάσεων εργασίας, από συμβάσεις εργασίας πλήρους απασχόλησης σε συμβάσεις μερικής απασχόλησης και εκ περιτροπής εργασίας (βλ. Πίνακα 2.7), όπου, σύμφωνα με τα στοιχεία των Εκθέσεων της ΕΡΓΑΝΗ και του ΣΕΠΕ αποτυπώνονται, τα εξής:

Πίνακας 2.7: Μετατροπές συμβάσεων πλήρους εργασίας σε ευέλικτες μορφές απασχόλησης (2009-2018)

Μετατροπή σύμβασης πλήρους εργασίας σε:						
Έτος	Μερική απασχόληση	Εκ περιτροπής με σύμφωνη γνώμη του εργαζόμενου	Εκ περιτροπής με μονομερή γνώμη του εργοδότη	Σύνολο εκ περιτροπής	Γενικό σύνολο μετατροπών	Συμμετοχή εκ περιτροπής στο σύνολο μεταβολών (%)
2018	36.795	12.230	3.808	16.038	52.833	30
2017	35.189	12.629	5.663	18.292	53.481	34
2016	32.600	13.211	5.451	18.662	51.262	36
2015	30.928	15.641	10.682	26.323	57.251	46
2014	25.488	12.405	7.896	20.301	45.789	44
2013	28.410	14.258	15.386	29.644	58.054	51
2012	49.640	21.478	13.372	34.850	84.490	41
2011	32.420	19.128	7.414	26.542	58.962	45
2010	18.713	6.527	1.013	7.540	26.253	29
2009	12.219	4.146	612	4.758	16.977	28
Απόκλιση 2009-2018	24.576	8.084	3.196	11.280	35.856	
Απόκλιση 2009-2018 (%)	201,13	194,98	522,22	237,07	211,20	
Απόκλιση 2017-2018	1.606	-399	-1.855	-2.254	-648	
Απόκλιση 2017-2018 (%)	4,56	-3,16	-32,76	-12,32	-1,21	

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικής Ασφάλισης, Πληροφοριακό Σύστημα ΕΡΓΑΝΗ (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

- Ο αριθμός των μετατροπών των ατομικών συμβάσεων από συμβάσεις πλήρους απασχόλησης σε συμβάσεις μερικής απασχόλησης και εκ περιτροπής εργασίας συνεχίζει να είναι αυξημένος το 2018, πάνω από 200% συγκρινόμενο σε σχέση με το 2009 (2018: 52.833, 2009: 16.977), ενώ το 2012 συνεχίζει να είναι το έτος με το υψηλότερο ποσοστό μεταβολής (398%) σε σχέση με το 2009.

- Το 2018 η τάση για μετατροπή των ατομικών συμβάσεων από πλήρους απασχόλησης σε ευέλικτες μορφές εργασίας, μειώνεται ελαφρά σε σχέση με το 2017 (-1,2%). Στο πλαίσιο αυτό, η εκ περιτροπής εργασία (εκούσια ή ακούσια) μειώνεται αξιοσημείωτα (-12,3% περίπου σε σχέση με το 2017), ενώ η μερική απασχόληση αυξάνεται κατά 4,6% σε σχέση με το 2018, δείχνοντας την προτίμηση των επιχειρήσεων.
- Ο υψηλότερος αριθμός μετατροπής των ατομικών συμβάσεων εργασίας συνεχίζει να εμφανίζεται το 2012 (οπότε ο συνολικός αριθμός μετατροπών ατομικών συμβάσεων ανήλθε σε 84.490). Στη συνέχεια, κατά τα έτη 2013-2018, ο αριθμός αυτών των μετατροπών μειώνεται (2013: 58.054, 2014: 45.789, 2015: 57.251, 2016: 51.262, 2017: 53.481, 2018: 52.833).
- Το ποσοστό μεταβολής της μετατροπής των ατομικών συμβάσεων από πλήρη απασχόληση σε μερική και εκ περιτροπής εργασία μεταξύ 2009-2018 παρουσιάζει συνολική αύξηση της τάξης του 211,2%. Πιο εντυπωσιακή άνοδος μεταξύ όλων των μετατροπών των ατομικών συμβάσεων είναι η ποσοστιαία αύξηση κατά 522,2% των αναγκαστικών μετατροπών συμβάσεων πλήρους απασχόλησης σε εκ περιτροπής εργασία μονομερώς από τον εργοδότη. Τέλος, το ποσοστό της μετατροπής των ατομικών συμβάσεων από πλήρη απασχόληση σε μερική και σε «εθελοντική» εκ περιτροπής εργασία έχει αυξηθεί κατά τη διάρκεια της παραπάνω περιόδου κατά 201,1% και κατά 195% αντίστοιχα.

Με βάση όλα τα παραπάνω δεδομένα, είναι ασφαλές να παρατηρήσουμε ότι η ευελιξία της εργασίας τείνει να πάρει γενικευμένα χαρακτηριστικά. Για το συνδικαλιστικό κίνημα, η πλήρης και χωρίς περιορισμούς επαναφορά και η υποχρεωτικότητα των ΣΣΕ, τόσο σε εθνικό επίπεδο (ΕΓΣΣΕ με καθορισμό κατώτατου μισθού από τους κοινωνικούς εταίρους και όχι το κράτος), όσο και σε κλαδικό επίπεδο (υποχρεωτικές κλαδικές συλλογικές συμβάσεις χωρίς εμπόδια), αποτελούν προτεραιότητα στις διεκδικήσεις και τα αιτήματά του.

Κεφάλαιο 3

Φτώχεια και ανισότητα

3.1 Εισαγωγή

Η απορρύθμιση της εγχώριας αγοράς εργασίας και ταυτόχρονα οι πολιτικές λιτότητας και υπερφορολόγησης των νοικοκυριών είχαν ως αποτέλεσμα τη διεύρυνση της φτώχειας και την επιδείνωση των όρων διαβίωσης των πολιτών. Ένα φαινόμενο το οποίο αποκτά γενικευμένα χαρακτηριστικά κατά την εξέλιξη της κρίσης, πλήττοντας περισσότερο τις κοινωνικά και εργασιακά ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού. Τα προηγούμενα έτη, οι Εκθέσεις του ΙΝΕ ΓΣΕΕ επικέντρωναν την ανάλυσή τους ως προς τη φτώχεια και την εισοδηματική ανισότητα στη φάση όξυνσης της κρίσης, ώστε να αναδειχθούν οι κοινωνικές επιπτώσεις των ΠΟΠ. Η παρούσα Έκθεση επικεντρώνεται ιδιαιτέρως στην εξέλιξη του φαινομένου της φτώχειας μετά το 2014-2015 οπότε η υφεσιακή δυναμική εξασθενεί και εμφανίζονται οι πρώτες ενδείξεις σταθεροποίησης της οικονομίας. Επιπλέον, στην παρούσα Έκθεση, πέρα από την παρουσίαση των συμβατικών δεικτών φτώχειας και ανισότητας, δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στο κατά πόσο η υποχώρηση του ποσοστού φτώχειας που παρατηρείται αφορά συνολικά τους εργαζομένους της χώρας ή εάν υπάρχουν ενδείξεις περιθωριοποίησης συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων. Ειδικότερα, ερευνάται το εάν οι πολιτικές απορρύθμισης της αγοράς εργασίας και η αποδυνάμωση της κοινωνικής πολιτικής έχουν πλήξει περισσότερο τις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως είναι οι εργαζόμενοι που δουλεύουν περιστασιακά ή με ευέλικτες μορφές απασχόλησης, οι εργαζόμενες γυναίκες και οι μετανάστες.

3.2 Η εξέλιξη της φτώχειας στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης και της σταθεροποίησης της οικονομίας

Στο Διάγραμμα 3.1 εμφανίζονται τρεις διαφορετικοί δείκτες φτώχειας⁵⁰ για την Ελλάδα.⁵¹ Ο πιο συμβατικός δείκτης ποσοστού φτώχειας είναι εκείνος που

---

⁵⁰ Να σημειωθεί ότι οι εκτιμήσεις του ποσοστού φτώχειας και ανισότητας για το 2017 που δημοσιεύονται από την ΕΛΣΤΑΤ και τη Eurostat προκύπτουν από τα αποτελέσματα της

περιλαμβάνει τα άτομα των οποίων το εισόδημα ανέρχεται έως το 60% του διάμεσου διαθέσιμου εισοδήματος του πληθυσμού σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Παρατηρούμε ότι η σχετική φτώχεια εμφανίζει σταθερή αύξηση από 19,7% το 2009 σε 23,1% το 2012-2013, οπότε φτάνει στο μέγιστο ποσοστό της. Στα επόμενα έτη το ποσοστό φτώχειας εμφανίζει μια αξιοσημείωτη αποκλιμάκωση φτάνοντας το 2017 στο 20,2% μειούμενο κατά μία ποσοστιαία μονάδα σε σχέση με το 2016. Η μείωση αυτή αποδίδεται, κατά τη γνώμη μας, σε δύο κυρίως λόγους: α) στην ολοκλήρωση της διαδικασίας εσωτερικής υποτίμησης και ταυτόχρονα στη σταδιακή αύξηση της απασχόλησης και των εισοδημάτων που εισρέουν στο μέσο νοικοκυριό, και β) στη θέσπιση μιας σειράς κοινωνικών επιδομάτων, όπως το Ελάχιστο Εγγυημένο Εισόδημα (2014), το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης (2016), το επίδομα θέρμανσης κ.ά., τα οποία συνέβαλαν στη μερική ανακούφιση του πληθυσμού που πλήττεται από ακραία φτώχεια.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί πως η συμβατική εκτίμηση της σχετικής φτώχειας στηρίζεται στην υπόθεση πως οι οικονομίες βρίσκονται σε μια κατάσταση σταθερής μεγέθυνσης και πως σε τελική ανάλυση η ουσία της φτώχειας σχετίζεται περισσότερο με την ανισότητα⁵² παρά με την ένδεια. Ωστόσο, στην περίπτωση της Ελλάδας μια τέτοια υπόθεση δεν μπορεί να θεμελιωθεί εξαιτίας της πρωτοφανούς οικονομικής συρρίκνωσης. Για τον λόγο αυτό, στο Διάγραμμα 3.1 συμπεριλαμβάνεται και ένας δεύτερος δείκτης ορίου φτώχειας όπου ως διάμεσο διαθέσιμο εισόδημα ορίζεται εκείνο του 2008, καθώς το έτος εκείνο η υλική ευμάρεια ήταν σαφώς υψηλότερη. Πράγματι, στην περίπτωση αυτή προκύπτει ότι η σχετική φτώχεια αυξάνεται με πολύ υψηλότερους ρυθμούς και πιο συγκεκριμένα από 18,9% το 2009 σε 46,3% το 2017 έχοντας όμως μειωθεί κατά 1,5% σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Το εύρημα αυτό υποδεικνύει ότι η αποκατάσταση του βιοτικού επιπέδου των ελληνικών νοικοκυριών στα προ κρίσης επίπεδα θα είναι μια μακροχρόνια

δειγματοληπτικής Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC), με περίοδο αναφοράς εισοδήματος το έτος 2016. Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα έτη της ανάλυσής μας.

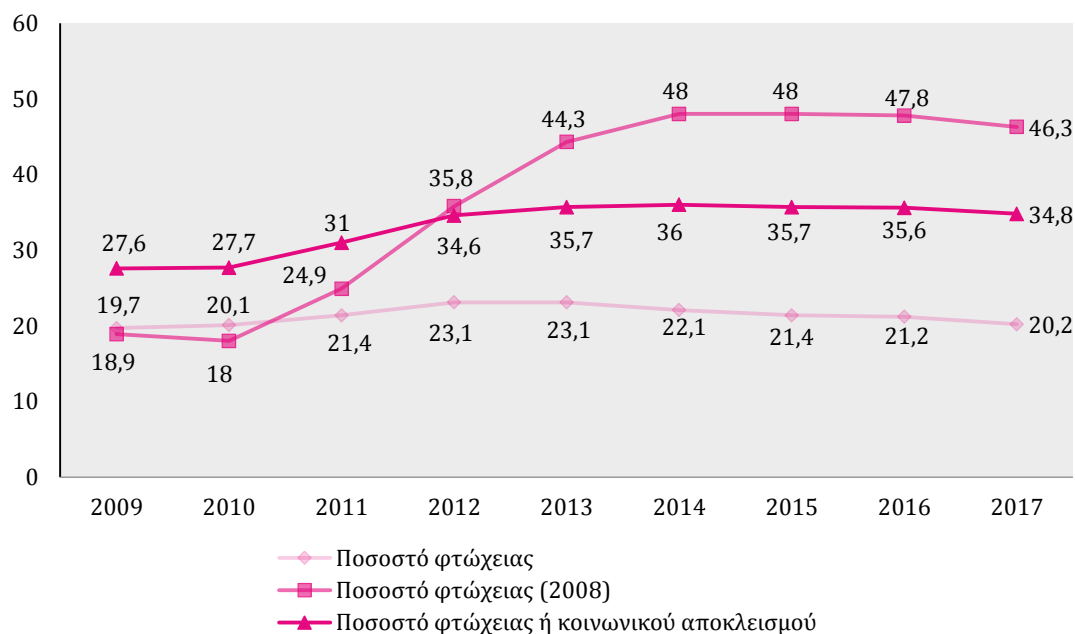
⁵¹ Για μια πρόσφατη αναλυτική παρουσίαση του ποσοστού φτώχειας και της υλικής αποστέρησης στις χώρες της ΕΕ βλ. ETUI (2019) και iASES (2019).

⁵² Το ζήτημα της ανισοκατανομής αναλύεται περισσότερο στην Ενότητα 3.4.

διαδικασία, η οποία θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από τις εξελίξεις στην αγορά εργασίας και την ενίσχυση των ροών εισοδήματος.

Διάγραμμα 3.1: Εξέλιξη βασικών δεικτών ποσοστού (%) φτώχειας στην Ελλάδα (2009-2017)

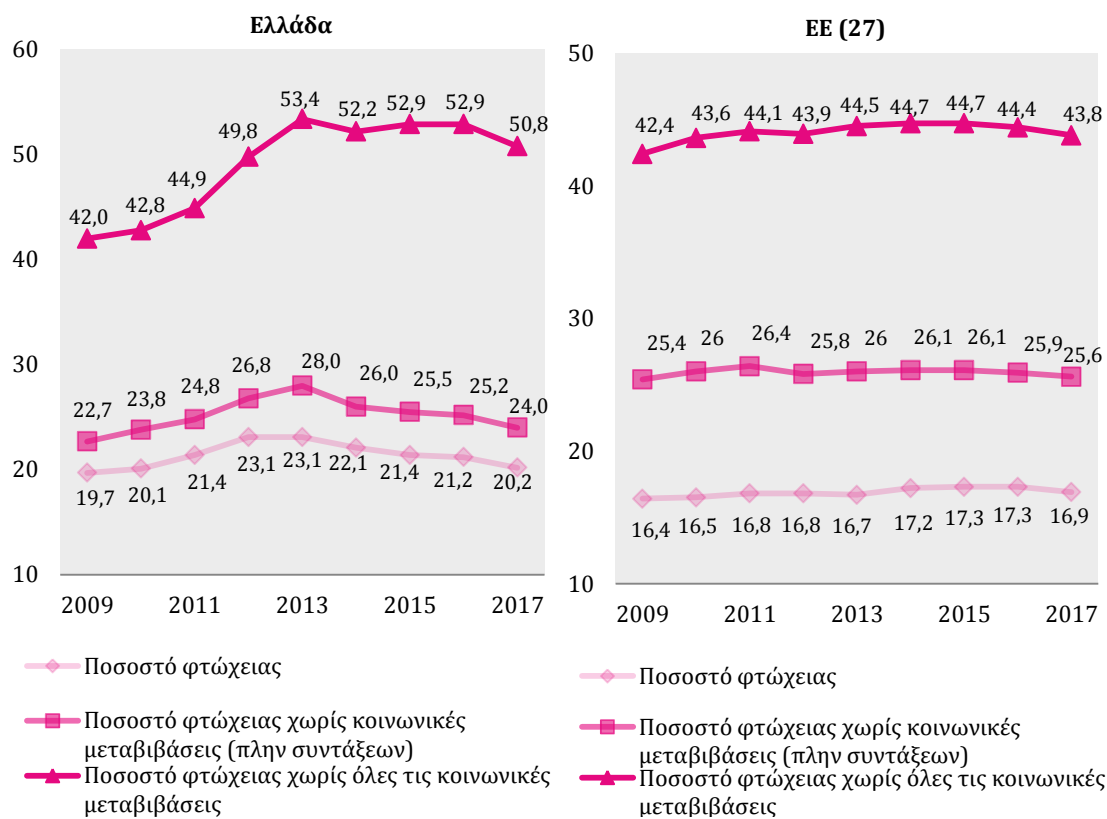
Πηγή: Eurostat

Ένας τρίτος δείκτης είναι εκείνος της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, ο οποίος υιοθετήθηκε από τη Eurostat στο πλαίσιο της «Στρατηγικής 2020» και συνιστά μια πιο πολυδιάστατη προσέγγιση του φαινομένου της φτώχειας, καθώς δεν περιορίζεται μόνο στα εισοδηματικά κριτήρια, αλλά λαμβάνει υπόψη κι άλλες παραμέτρους, όπως η υλική αποστέρηση και η εργασιακή ένταση (Eurostat, 2012). Παρομοίως, και ο συγκεκριμένος δείκτης είναι σαφώς υψηλότερος από το συμβατικό ποσοστό φτώχειας, ενώ αυξάνεται από 27,6% το 2009 σε 35,7% το 2013, για να μειωθεί στο 34,8% το 2017, καθώς ευθυγραμμίζεται με την εξασθένηση της υφεσιακής δυναμικής που σημειώθηκε στην ίδια περίοδο.

Από την έως τώρα ανάλυση είναι εμφανής μια σταθερή τάση υποχώρησης του ποσοστού φτώχειας μετά το 2013. Προς αυτή την κατεύθυνση κρίνεται θετική η πρόσφατη απόσυρση των διατάξεων του Ν. 4472/17 που προέβλεπαν μείωση

των συντάξεων έως 18% από 01.01.2019. Ο λόγος για τον οποίο επισημαίνουμε την ιδιαίτερη σημασία των συντάξεων στο επίπεδο διαβίωσης των ελληνικών νοικοκυριών βρίσκεται στο Διάγραμμα 3.2, όπου εμφανίζεται το ποσοστό φτώχειας στην Ελλάδα συμπεριλαμβανομένων όλων των κοινωνικών μεταβιβάσεων, το ποσοστό φτώχειας χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις πλην των συντάξεων και τέλος το ποσοστό φτώχειας χωρίς όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Όπως μπορούμε να δούμε, τα ελληνικά νοικοκυριά εμφανίζουν υπέρμετρη εξάρτηση από τις συντάξεις προκειμένου να διατηρηθούν πάνω από το όριο της φτώχειας σε σχέση με τον μέσο όρο της ΕΕ-27. Η εν λόγω εξάρτηση κορυφώνεται το 2016, οπότε η απόκλιση στο εγχώριο ποσοστό φτώχειας συμπεριλαμβανομένων όλων των κοινωνικών μεταβιβάσεων σε σχέση με το ποσοστό φτώχειας χωρίς τις κοινωνικές μεταβιβάσεις αγγίζει το 31,7%, όταν στην ΕΕ η ίδια απόκλιση είναι 27,1%. Η σταθερή διεύρυνση της απόκλισης μεταξύ των δύο ποσοστών φτώχειας κατά την περίοδο της κρίσης αναχαιτίζεται το 2017 οπότε μειώνεται στο 30,6%, όταν στην ΕΕ η αντίστοιχη απόκλιση περιορίζεται στο 26,9%. Αντιθέτως, χαμηλή είναι η εξάρτηση των ελληνικών νοικοκυριών από τις υπόλοιπες κοινωνικές μεταβιβάσεις συγκριτικά με τα ευρωπαϊκά νοικοκυριά, ενώ η απόκλιση μεταξύ του γενικού ποσοστού φτώχειας και του ποσοστού φτώχειας χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις (πλην των συντάξεων) μειώνεται οριακά από 4,0% το 2016 σε 3,8% το 2017.

Διάγραμμα 3.2: Ποσοστό φτώχειας με και χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις για την Ελλάδα και την ΕΕ (2009-2017)

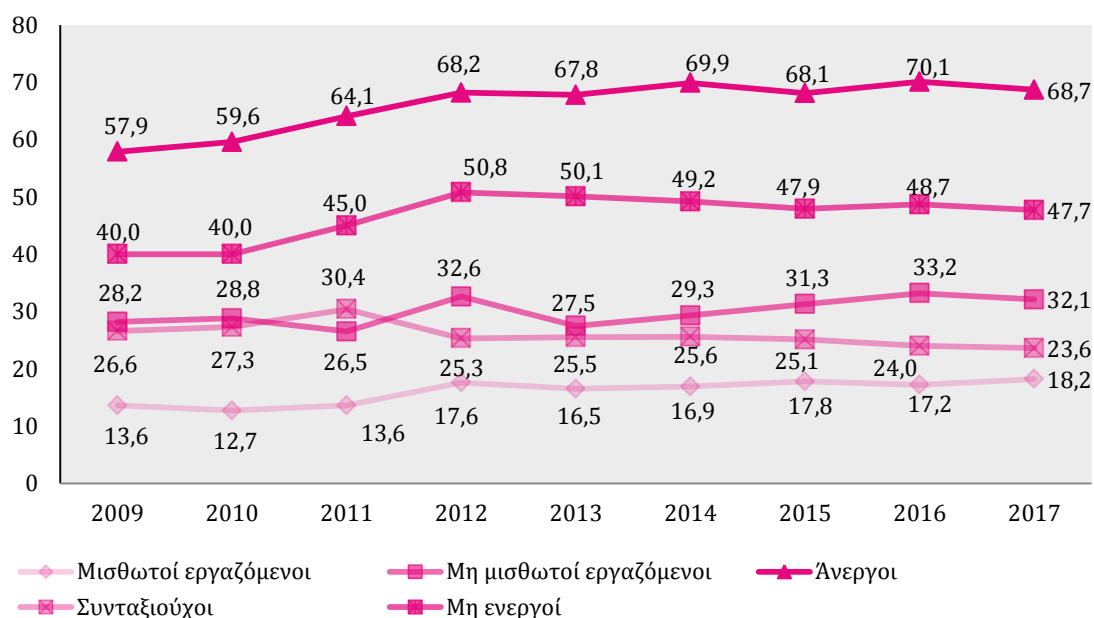
Πηγή: Eurostat

Πρέπει να σημειωθεί ότι η πρόσφατη υπουργική απόφαση για κατάργηση του υποκατώτατου μισθού και αύξηση του κατώτατου μισθού αναμένεται να έχει θετικές επιδράσεις στην περαιτέρω αποκλιμάκωση του ποσοστού φτώχειας. Ωστόσο, οι θετικές αυτές επιδράσεις μπορεί να αντισταθμιστούν αρνητικά από την αναμενόμενη μείωση του αφορολόγητου ορίου από 01.01.2020, που επίσης προβλέπεται στον Ν. 4472/17, ενώ καθοριστικούς παράγοντες για τον ρυθμό αποκλιμάκωσης του ποσοστού φτώχειας συνιστούν η μελλοντική εξέλιξη του ποσοστού ανεργίας καθώς και η ποιότητα των μορφών απασχόλησης.

Στο Διάγραμμα 3.3 εμφανίζεται το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται στο όριο της φτώχειας ή του κοινωνικού αποκλεισμού ως προς την εργασιακή δραστηριότητα. Το υψηλότερο ποσοστό εντοπίζεται στους άνεργους, το οποίο κατά την περίοδο 2009-2017 αυξάνεται κατά 10,8%. Ωστόσο, το 2017 μειώθηκε κατά 1,4% σε σχέση με το 2016, οπότε και περιορίζεται πλέον κάτω του 70%.

Από την άλλη πλευρά, το χαμηλότερο ποσοστό φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού εντοπίζεται στους μισθωτούς εργαζομένους. Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο ότι το 2017 εντοπίζεται μια μη αμελητέα αύξηση του ποσοστού των μισθωτών εργαζομένων στο όριο της φτώχειας ή του κοινωνικού αποκλεισμού κατά 1%. Όπως είχαμε αναφέρει το προηγούμενο έτος,⁵³ η μικρή υποχώρηση που σημειώθηκε το 2016 μπορεί να αποδοθεί στην αποδυνάμωση της διαδικασίας εσωτερικής υποτίμησης. Ωστόσο την ίδια στιγμή, η διεύρυνση των εύλικτων μορφών απασχόλησης συνιστά ανασταλτικό παράγοντα για μια πιο ισχυρή αποκλιμάκωση του ποσοστού φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού των μισθωτών εργαζομένων. Όσον αφορά τις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες του Διαγράμματος 3.3, το 2017 σε σχέση με το 2016, εμφανίζουν μείωση του ποσοστού που βρίσκεται στο όριο της φτώχειας ή του κοινωνικού αποκλεισμού, με τη μεγαλύτερη να σημειώνεται στους μη μισθωτούς εργαζομένους (-1,4%), ενώ ακολουθούν ο μη ενεργός πληθυσμός (-1,0%) και οι συνταξιούχοι (-0,4%).

Διάγραμμα 3.3: Πληθυσμός (%) στο όριο της φτώχειας στην Ελλάδα ως προς την επαγγελματική κατάσταση (2009-2017)

Πηγή: Eurostat

⁵³ Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2018α).

3.3. Οικονομική στενότητα και υλική αποστέρηση των ελληνικών νοικοκυριών

Η επιβολή πολιτικών λιτότητας σε συνδυασμό με την αύξηση της άμεσης και της έμμεσης φορολόγησης συνέβαλαν στην επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των ελληνικών νοικοκυριών. Αυτό είναι εμφανές στο Διάγραμμα 3.4, όπου συγκρίνεται το ποσοστό των κατοίκων της χώρας που αντιμετωπίζει δυσκολίες στην ικανοποίηση βασικών αναγκών πριν το ξέσπασμα της κρίσης και την περίοδο 2016-2018, ενώ στο ίδιο διάγραμμα εμφανίζονται τα αντίστοιχα ποσοστά για την ΕΕ.⁵⁴ Από την άλλη πλευρά, η αύξηση της απασχόλησης η οποία σημειώνεται τα τελευταία χρόνια σε συνδυασμό με την επιδοματική πολιτική των κυβερνήσεων προς τα οικονομικά ασθενέστερα νοικοκυριά συνέβαλαν στον μερικό περιορισμό της πρωτοφανούς απώλειας ευημερίας που σημειώθηκε στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία. Ειδικότερα, το 2018 παρατηρούμε μείωση κατά 4,9% (από 47,9% σε 43%) του ποσοστού των νοικοκυριών που εμφανίζουν καθυστέρηση στην έγκαιρη αποπληρωμή λογαριασμών ΔΕΚΟ, τόκων, δανείων και δόσεων συγκριτικά με το 2016. Αντίστοιχα, μείωση κατά 3,2% (από 53,6% σε 50,4%) παρουσιάζει και το ποσοστό των νοικοκυριών που αδυνατούν να καλύψουν έκτακτες ανάγκες. Όσον αφορά ορισμένες καταναλωτικές δαπάνες, όπως η δυνατότητα γεύματος με κρέας, ψάρι ή κοτόπουλο κάθε 2η ημέρα και κατοχής αυτοκινήτου, το ποσοστό των ελληνικών νοικοκυριών βελτιώνεται κατά 2,8% (από 14,4% σε 11,6%) και 1% (από 10,0% σε 9,0%), αντίστοιχα. Η καλύτερη επίδοση ωστόσο εμφανίζεται στην κάλυψη επαρκούς θέρμανσης, η οποία αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στην καταβολή του αντίστοιχου επιδόματος.

Όπως μπορούμε να δούμε από το Διάγραμμα 3.4, το ποσοστό των νοικοκυριών που αδυνατεί να έχει επαρκή θέρμανση μειώνεται το 2018 κατά 6,4% σε σχέση με το 2016 (από 29,1% σε 22,7%). Μείωση κατά 2,6% εμφανίζει το ποσοστό των νοικοκυριών που αδυνατεί να πάει διακοπές για μία εβδομάδα (από 53,6% σε 51%), ενώ τέλος κατά 2,4% μειώνονται τα νοικοκυριά που αδυνατούν να αντεπεξέλθουν στις πάσης φύσεως υποχρεώσεις τους (από 40,6% σε 38,2%).

---

⁵⁴ Οι εκτιμήσεις που παρέχει η Eurostat το 2018 για την Ελλάδα είναι προσωρινές και αναμένεται να μεταβληθούν μερικώς. Για την ΕΕ δεν έχουν δημοσιευτεί ακόμα εκτιμήσεις για το 2018.

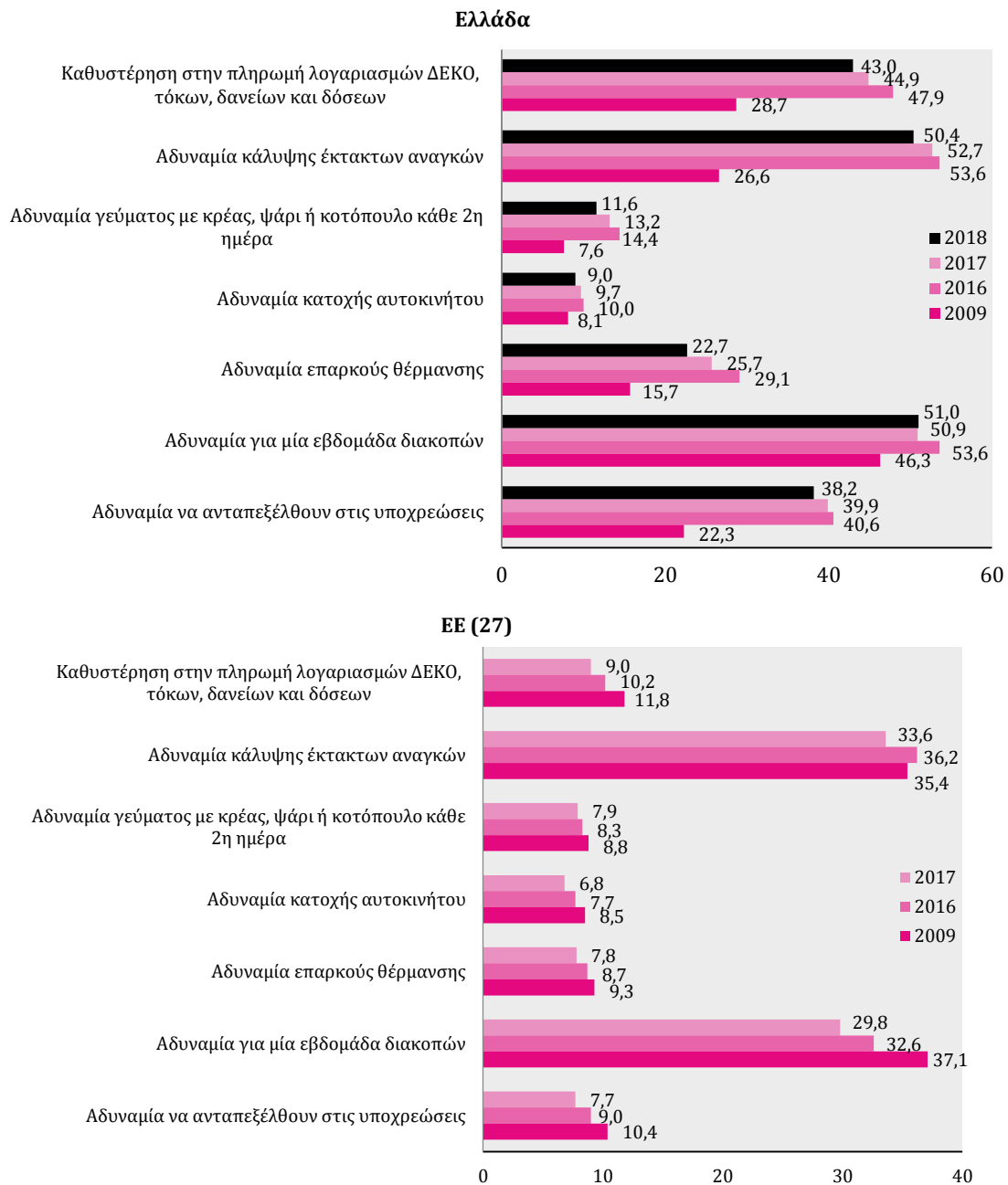
Από την άλλη πλευρά, το γεγονός ότι τα νοικοκυριά της ΕΕ εξήλθαν πιο γρήγορα από τις αρνητικές επιπτώσεις που επέφερε η κρίση στην Ευρωζώνη⁵⁵ συνέβαλε σε μια σταθερή και συνεχή βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους.

Συγκρίνοντας τις μεταβολές στην ΕΕ σε σχέση με την Ελλάδα μεταξύ 2016 και 2017 προκύπτει μια διαφοροποιημένη εικόνα, καθώς σε ορισμένες κατηγορίες αναγκών εμφανίζεται σύγκλιση στα ποσοστά των νοικοκυριών, ενώ σε άλλες κατηγορίες σημειώνεται διεύρυνση των αποκλίσεων. Ειδικότερα, τα ελληνικά νοικοκυριά εμφανίζουν σύγκλιση με εκείνα της ΕΕ στην κάλυψη αναγκών που αφορούν τις πληρωμές λογαριασμών ΔΕΚΟ, τόκων, δανείων και δόσεων, της παροχής γεύματος με κρέας, ψάρι ή κοτόπουλο κάθε 2η ημέρα, καθώς και της παροχής επαρκούς θέρμανσης. Αντιθέτως, σε ανάγκες όπως η κάλυψη έκτακτων αναγκών και η δυνατότητα να αντεπεξέλθουν στις πάσης φύσεως υποχρεώσεις, εντοπίζεται διεύρυνση στο ποσοστό των νοικοκυριών μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ. Αυτό, κατά τη γνώμη μας, οφείλεται στο ότι οι συγκεκριμένες ανάγκες σχετίζονται περισσότερο με τη διαθέσιμη ρευστότητα των νοικοκυριών, η οποία εξανεμίστηκε κατά την περίοδο της κρίσης.

---

⁵⁵ Βλ. ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2018α).

Διάγραμμα 3.4: Ποσοστό (%) του πληθυσμού στην Ελλάδα και στην ΕΕ (27) που αδυνατεί να καλύψει συγκεκριμένες ανάγκες (2009, 2016-2018)

Πηγή: Eurostat

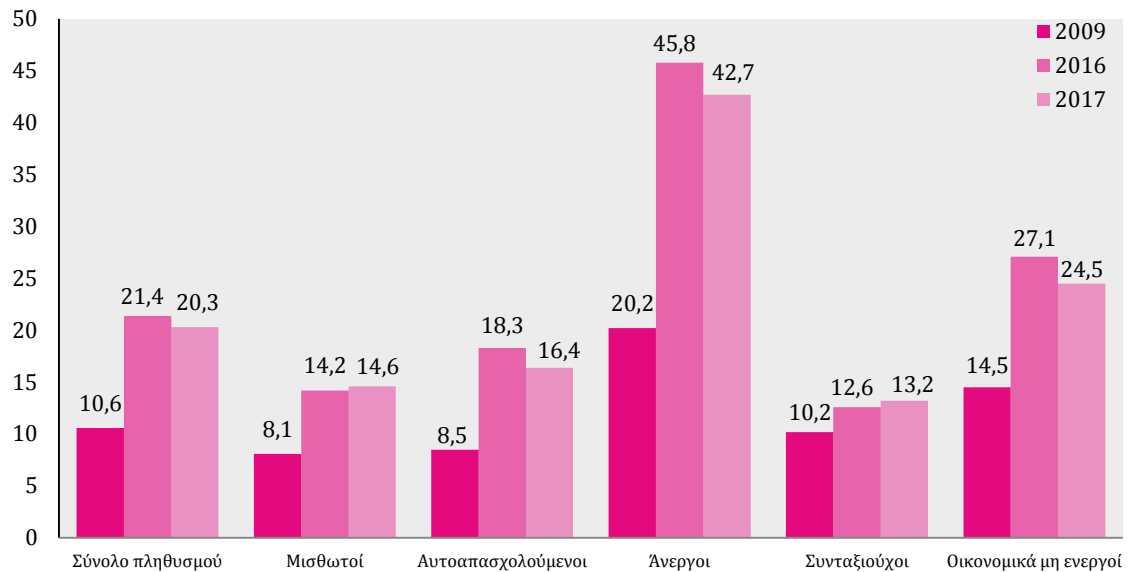
Η σχετική βελτίωση των όρων διαβίωσης των ελληνικών νοικοκυριών κατά τη διάρκεια της κρίσης επιβεβαιώνεται και στο Διάγραμμα 3.5, όπου παρουσιάζεται η εξέλιξη του δείκτη σοβαρής υλικής αποστέρησης⁵⁶ στο σύνολο

⁵⁶ Ο δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης αποτυπώνει το ποσοστό του πληθυσμού που αδυνατεί να καλύψει τουλάχιστον τέσσερις από τις εννέα βασικές ανάγκες ενός μέσου νοικοκυριού. Για το περιεχόμενο της σοβαρής υλικής αποστέρησης βλ. Eurostat (2012).

του πληθυσμού καθώς και ανά καθεστώς απασχόλησης. Το πλεονέκτημα του δείκτη αυτού είναι ότι προσφέρει μια πιο συγκεκριμένη εικόνα ως προς την φτώχεια των νοικοκυριών στην πιο απόλυτη και ακραία μορφή της σε σχέση με τον συμβατικό δείκτη φτώχειας. Ειδικότερα, στο σύνολο του πληθυσμού το ποσοστό που βρίσκεται σε κατάσταση σοβαρής υλικής αποστέρησης αυξάνεται από 10,6% το 2009 σε 20,3% το 2017 εμφανίζοντας μείωση κατά 1,1% σε σχέση με το προηγούμενο έτος. Παρ' όλα αυτά, ένας στους πέντε Έλληνες εξακολουθεί να εμφανίζει σοβαρά προβλήματα διαβίωσης. Όσον αφορά τις επιμέρους πληθυσμιακές ομάδες, κατά την περίοδο 2016-2017, μικρή αύξηση (από 14,2% σε 14,6%) παρουσιάζουν οι μισθωτοί εργαζόμενοι που βρίσκονται σε κατάσταση σοβαρής υλικής αποστέρησης. Αντιθέτως, αξιοσημείωτη βελτίωση παρουσιάζουν οι αυτοαπασχολούμενοι, καθώς το ποσοστό όσων βρίσκονται σε κατάσταση σοβαρής υλικής αποστέρησης μειώνεται από 18,3% σε 16,4%. Όσον αφορά τις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες, σημαντική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης παρουσιάζουν οι άνεργοι, όπου το αντίστοιχο ποσοστό μειώνεται από 45,8% το 2016 σε 42,7% το 2017, ενώ αξιοσημείωτη είναι και η βελτίωση της θέσης του οικονομικά μη ενεργού πληθυσμού, εμφανίζοντας μείωση του δείκτη σοβαρής υλικής αποστέρησης από 27,1% σε 24,5%. Αντιθέτως, περιορισμένη επιδείνωση της θέσης τους εμφανίζουν οι συνταξιούχοι, καθώς ο πληθυσμός που βρίσκεται σε κατάσταση σοβαρής υλικής αποστέρησης αυξήθηκε κατά 0,5%. Παρ' όλα αυτά σε σχέση με τις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες, οι συνταξιούχοι εξακολουθούν να βρίσκονται σε καλύτερη θέση ως προς την κατάσταση σοβαρής υλικής αποστέρησης.

Διάγραμμα 3.5: Δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης στο σύνολο του πληθυσμού και κατά καθεστώς απασχόλησης στην Ελλάδα (ηλικία άνω των 18, 2009 και 2016-2017)

Πηγή: Eurostat

3.4. Η εξέλιξη της οικονομικής ανισότητας στην Ελλάδα

Το φαινόμενο της φτώχειας δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την άνιση κατανομή του εισοδήματος, καθώς μια φτωχή χώρα μπορεί να έχει πιο ίση κατανομή των παραγόμενων εισοδημάτων σε σχέση με μια πλούσια. Συνεπώς, για να έχουμε μια πιο συνολική εικόνα των επιπτώσεων της κρίσης και της ασκούμενης οικονομικής πολιτικής, η ανάλυσή μας στη συνέχεια στρέφεται στη διερεύνηση της κατανομής του εισοδήματος.⁵⁷ Μια προσέγγιση της μέτρησης της ανισότητας είναι μέσω του προσδιορισμού της κατανομής του εισοδήματος μεταξύ των πληθυσμιακών δεκατημορίων και πιο συγκεκριμένα των δεικτών S10/S6 και S6/S1. Ο δείκτης S6/S1 ισούται με τον λόγο του εισοδηματικού μεριδίου που απολαμβάνει το 6ο πιο ευκατάστατο δεκατημόριο του πληθυσμού προς το 1ο πληθυσμιακό δεκατημόριο και αποτυπώνει τις μεταβολές που απορρέουν από τις χαμηλές εισοδηματικές τάξεις. Αντίστοιχα, ο δείκτης S10/S6 ισούται με τον λόγο του εισοδηματικού μεριδίου που απολαμβάνει το 10ο πιο

⁵⁷ Για μια πιο αναλυτική παρουσίαση της ανισοκατανομής του εισοδήματος στις χώρες της ΕΕ βλ. ETUI (2019).

ευκατάστατο δεκατημόριο του πληθυσμού προς το αντίστοιχο 6^ο πληθυσμιακό δεκατημόριο στη σειρά κατάταξης και αποτυπώνει τις μεταβολές στην ισοκατανομή που απορρέουν από τις υψηλές εισοδηματικές τάξεις. Ξεκινώντας από τον δείκτη S6/S1 παρατηρούμε στο Διάγραμμα 3.6 πως κατά την περίοδο 2009-2017 εμφανίζεται αύξηση της τάξεως των 0,44 μονάδων. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η αύξηση αυτή λαμβάνει χώρα κυρίως στη φάση όξυνσης της κρίσης που έπληξε περισσότερο τα χαμηλότερα τμήματα της εισοδηματικής κατανομής. Αντιθέτως, τα τελευταία έτη εμφανίζεται ένας περιορισμός της ανισοκατανομής στις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις με τον δείκτη S6/S1 να μειώνεται από 4,60 το 2016 σε 4,23 το 2017. Στην ΕΕ ο ίδιος δείκτης εμφανίζει αύξηση, η οποία όμως κρίνεται περιορισμένη για να ισχυριστούμε πως υπήρξαν ραγδαίες εισοδηματικές μεταβολές στην κοινωνική διαστρωμάτωση των χαμηλότερων τάξεων, ενώ το 2017 ο ίδιος δείκτης παραμένει αμετάβλητος. Όσον αφορά τον δείκτη S10/S6, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην ΕΕ προκύπτει περιορισμένη βελτίωση της εισοδηματικής κατανομής στις υψηλότερες τάξεις.

Διάγραμμα 3.6: Δείκτες ανισότητας S10/S6 και S6/S1 σε Ελλάδα και ΕΕ (2009, 2016-2017)

Πηγή: Eurostat (εκτιμήσεις INE ΓΣΕΕ)

Συνοψίζοντας τα ευρήματα του Διαγράμματος 3.6, μπορούμε να συμπεράνουμε τα εξής: Πρώτον, η φάση όξυνσης της κρίσης στην Ελλάδα συνοδεύτηκε και από

ενίσχυση της άνισης κατανομής εισοδήματος κυρίως στις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις, ενώ τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται μια τάση αντιστροφής. Δεύτερον, πιο οξυμμένη είναι η ανισοκατανομή στις χαμηλότερες παρά στις υψηλότερες εισοδηματικές τάξεις.⁵⁸ Τρίτον, στην Ελλάδα υπάρχει μεγαλύτερη ανισοκατανομή των εισοδημάτων σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, η οποία διογκώθηκε στη διάρκεια της κρίσης.

Στο Διάγραμμα 3.7 εμφανίζεται ο δείκτης *Gini*⁵⁹ για την περίοδο 2009-2017, ο οποίος επιβεβαιώνει την άνοδο των ανισοτήτων κατά τη φάση όξυνσης της κρίσης.⁶⁰ Ο δείκτης προσεγγίζει το 2014 το υψηλότερο επίπεδό του (34,5%), για να αποκλιμακωθεί στη συνέχεια και ιδίως το 2017 στο 33,4%. Στο ίδιο διάγραμμα εμφανίζονται και άλλοι δύο δείκτες *Gini*: ο πρώτος προσμετρά την ανισοκατανομή στα εισοδήματα χωρίς την επίδραση των κοινωνικών μεταβιβάσεων (εξαιρουμένων των συντάξεων) και ο δεύτερος την ανισοκατανομή χωρίς όλες ανεξαιρέτως τις κοινωνικές μεταβιβάσεις. Στην πρώτη περίπτωση παρατηρούμε ότι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις (πλην των συντάξεων) με κυριότερη το επίδομα ανεργίας έχουν περιορισμένες επιπτώσεις στην ανισοκατανομή ειδικά στην αρχή της κρίσης, καθώς στη συνέχεια αυξάνεται η σημασία τους για την αντιμετώπιση της ανισότητας. Ειδικότερα, το 2009 η ανισοκατανομή αυξάνεται μόλις κατά 1,7 μονάδες εάν δεν συνυπολογιστούν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις (πλην των συντάξεων), το 2013 κατά 2,6 μονάδες για να παραμείνει περίπου στα ίδια επίπεδα μέχρι το 2017. Αντιθέτως, όπως και στην περίπτωση του ποσοστού φτώχειας (βλ. Διάγραμμα 2.2), ιδιαίτερα ισχυρή είναι η συμβολή των συντάξεων στην άμβλυνση της ανισοκατανομής, η οποία μάλιστα ενισχύεται ακόμα περισσότερο κατά τη διάρκεια της κρίσης. Όπως μπορούμε να δούμε στο ίδιο διάγραμμα, το 2009 η απόκλιση ισούται με 16,3 μονάδες, για να διευρυνθεί στις 27,2 μονάδες το 2013 και στη συνέχεια να μειωθεί στις 24,8 μονάδες το 2017. Η εξέλιξη αυτή

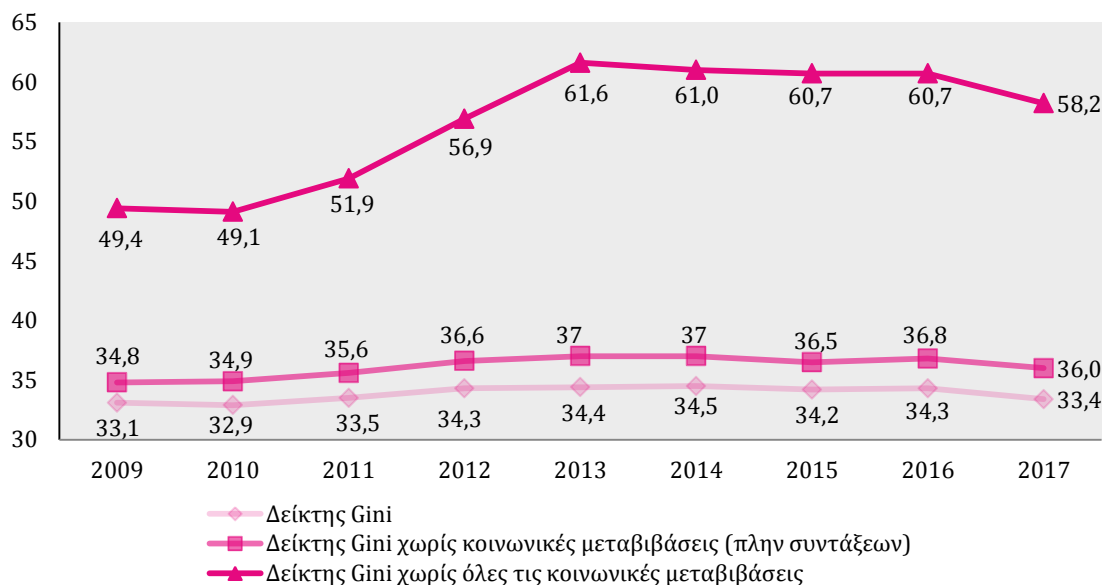
⁵⁸ Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι οι πολύ πλούσιες εισοδηματικές τάξεις ενδεχομένως να μη συμμετέχουν στην έρευνα της EU-SILC, με αποτέλεσμα να υποεκτιμάται ο δείκτης S10/S6.

⁵⁹ Ο δείκτης *Gini* λαμβάνει τιμές από 0 έως 100. Στην πρώτη περίπτωση υπάρχει απόλυτη ισοκατανομή των εισοδημάτων, ενώ στη δεύτερη απόλυτη ανισότητα.

⁶⁰ Για τα ίδια έτη ο δείκτης *Gini* συνολικά στην ΕΕ ήταν σχεδόν αμετάβλητος και σε επίπεδα χαμηλότερα από εκείνον της Ελλάδας (30,5 το 2009 και 30,7 το 2017).

αποδεικνύει αφενός⁶¹ το ειδικό βάρος που έχουν οι συντάξεις για τον περιορισμό των ανισοτήτων, το οποίο μάλιστα μεταβάλλεται ανάλογα με τη δυναμική της ύφεσης, και αφετέρου την περιορισμένη αποτελεσματικότητα των υπόλοιπων κοινωνικών μεταβιβάσεων.

Διάγραμμα 3.7: Δείκτες *Gini* (%) με και χωρίς κοινωνικές μεταβιβάσεις για την Ελλάδα (2009-2017)

Πηγή: Eurostat

3.5. Συνθήκες διαβίωσης και κοινωνικός αποκλεισμός σε ειδικές ομάδες του πληθυσμού

Νοικοκυριά με χαμηλή εργασιακή ένταση

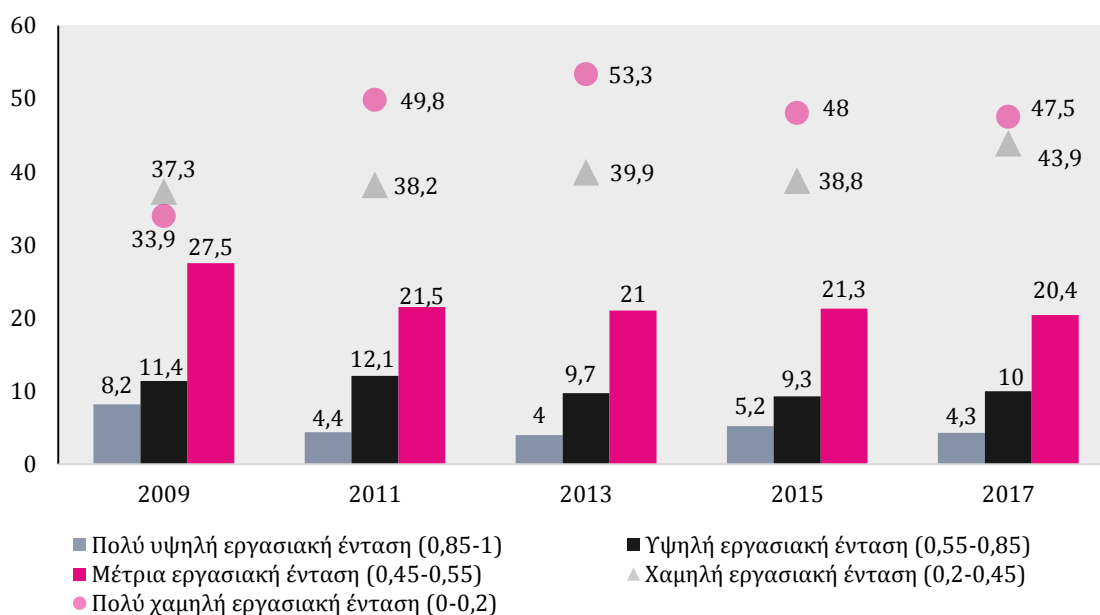
Στο Διάγραμμα 3.8 παρουσιάζεται η εξέλιξη του ποσοστού φτώχειας των νοικοκυριών σε συνάρτηση με το επίπεδο εργασιακής έντασης.⁶² Το

⁶¹ Σε επίπεδο ΕΕ παρομοίως οι συντάξεις συνιστούν τη σημαντικότερη παροχή άμβλυνσης των ανισοτήτων. Ωστόσο, το ειδικό τους βάρος είναι πιο περιορισμένο. Αντιθέτως, οι λοιπές μεταβιβαστικές πληρωμές έχουν συγκριτικά μεγαλύτερη συμβολή στον περιορισμό των ανισοτήτων.

⁶² Σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ (2018), ο δείκτης αναφέρεται στο ποσοστό του πληθυσμού ηλικίας 0-59 ετών που διαβιώνει σε νοικοκυριά των οποίων τα μέλη εργάστηκαν λιγότερο από 20% της συνήθους απασχόλησης κατά τη διάρκεια του προηγούμενου έτους. Η ένταση εργασίας του νοικοκυριού ορίζεται ως ο λόγος μεταξύ του αριθμού των μηνών κατά τους οποίους όλα τα μέλη εργάζονταν κατά το προηγούμενο έτος και του συνολικού αριθμού των μηνών που θα

πλεονέκτημα της συγκεκριμένης κατηγοριοποίησης είναι ότι ενσωματώνει όλες τις ευέλικτες μορφές απασχόλησης (ορισμένου χρόνου, μερικής απασχόλησης και εκ περιτροπής εργασίας), καθώς αποτιμά τις συνθήκες διαβίωσης στη βάση του πραγματικά διαθέσιμου εργάσιμου χρόνου. Παρατηρούμε ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης σημειώνεται αύξηση του ποσοστού φτώχειας στα νοικοκυριά πολύ χαμηλής και χαμηλής εργασιακής έντασης και διεύρυνση της διαφοράς ως προς το ποσοστό φτώχειας των νοικοκυριών μέτριας και άνω εργασιακής έντασης. Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν ότι η σχετική βελτίωση του ποσοστού φτώχειας των ελληνικών νοικοκυριών των τελευταίων ετών που εμφανίζεται στο Διάγραμμα 3.1 δεν αφορά τα νοικοκυριά που βρίσκονται στο εργασιακό περιθώριο, ενώ οξύνονται οι διαφορές στην αγορά εργασίας μεταξύ των εργαζομένων διαφορετικής εργασιακής έντασης.

Διάγραμμα 3.8: Ποσοστό φτώχειας (%) και εργασιακή ένταση των νοικοκυριών (2009-2017)

Πηγή: Eurostat

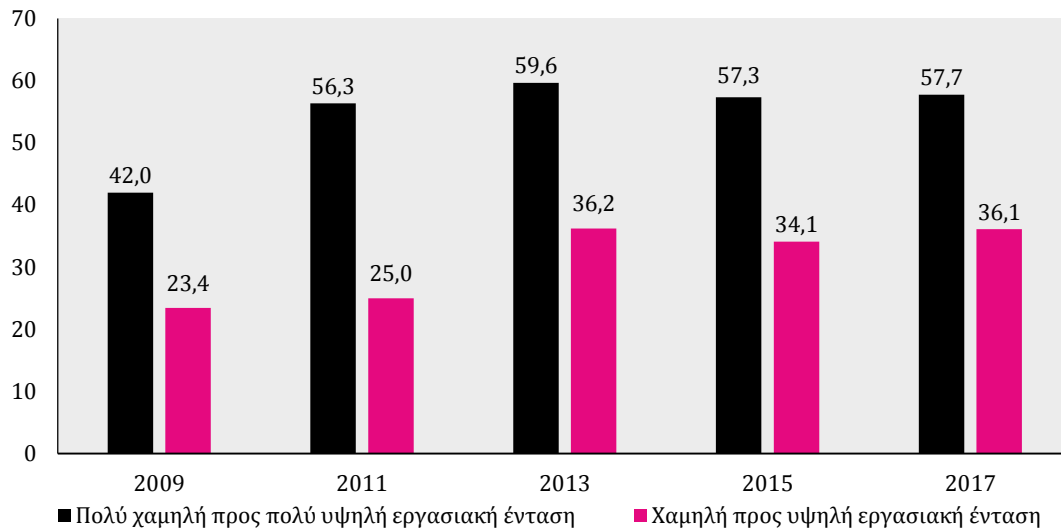
μπορούσαν θεωρητικά να έχουν εργαστεί κατά την ίδια περίοδο. Οικονομικά ενεργά μέλη θεωρούνται τα μέλη του νοικοκυριού ηλικίας 18-59 ετών. Τα νοικοκυριά που αποτελούνται μόνο από μαθητές ή σπουδαστές κ.λπ. κάτω των 25 ετών ή και άτομα ηλικίας 60 ετών και άνω εξαιρούνται από τον υπολογισμό του δείκτη.

Οι αρνητικές επιπτώσεις των ανισοτήτων που εντοπίζονται στην αγορά εργασίας ως προς το επίπεδο διαβίωσης των νοικοκυριών επιβεβαιώνονται και στο Διάγραμμα 3.9, όπου αποτυπώνεται το χάσμα εισοδημάτων⁶³ μεταξύ νοικοκυριών με διαφορετικό επίπεδο εργασιακής έντασης. Ειδικότερα, όπως μπορούμε να δούμε, το χάσμα εισοδημάτων μεταξύ νοικοκυριών πολύ υψηλής και πολύ χαμηλής εργασιακής έντασης αυξάνεται από 42,0% το 2009 σε 59,6% το 2013, σημειώνοντας περιορισμένη αποκλιμάκωση τα επόμενα χρόνια. Αντίστοιχη είναι η εξέλιξη του χάσματος εισοδημάτων και στα πιο ενδιάμεσα επίπεδα εργασιακής έντασης, καθώς το χάσμα εισοδημάτων μεταξύ νοικοκυριών χαμηλής και υψηλής εργασιακής έντασης αυξάνεται από 23,4% το 2009 στο 36,2% το 2013 για να παραμείνει το 2017 στα ίδια περίπου επίπεδα. Συμπερασματικά, τα παραπάνω ευρήματα αναδεικνύουν την ανάγκη λήψης μέτρων που θα έχουν ως στόχο την επανένταξη των νοικοκυριών που βρίσκονται στο περιθώριο της αγοράς εργασίας, όπως η διεύρυνση των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης και η επέκταση της επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης. Όμως, αναγκαία συνθήκη για την αποτελεσματικότητα των παραπάνω πολιτικών είναι η επίτευξη διατηρήσιμων και υψηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης και ταυτόχρονα η δραστική μείωση του ποσοστού ανεργίας.

---

⁶³ Το χάσμα εισοδημάτων μεταξύ των νοικοκυριών πολύ υψηλής και πολύ χαμηλής εργασιακής έντασης το εκτιμούμε ως την απόκλιση μεταξύ των δύο διάμεσων εισοδημάτων στους δύο τύπους νοικοκυριών προς το διάμεσο εισόδημα των νοικοκυριών υψηλής εργασιακής έντασης. Παρομοίως γίνεται και η εκτίμηση του χάσματος εισοδημάτων μεταξύ των νοικοκυριών υψηλής και χαμηλής εργασιακής έντασης.

Διάγραμμα 3.9: Χάσμα εισοδημάτων (%) ως προς το επίπεδο
εργασιακής έντασης (2009-2017)

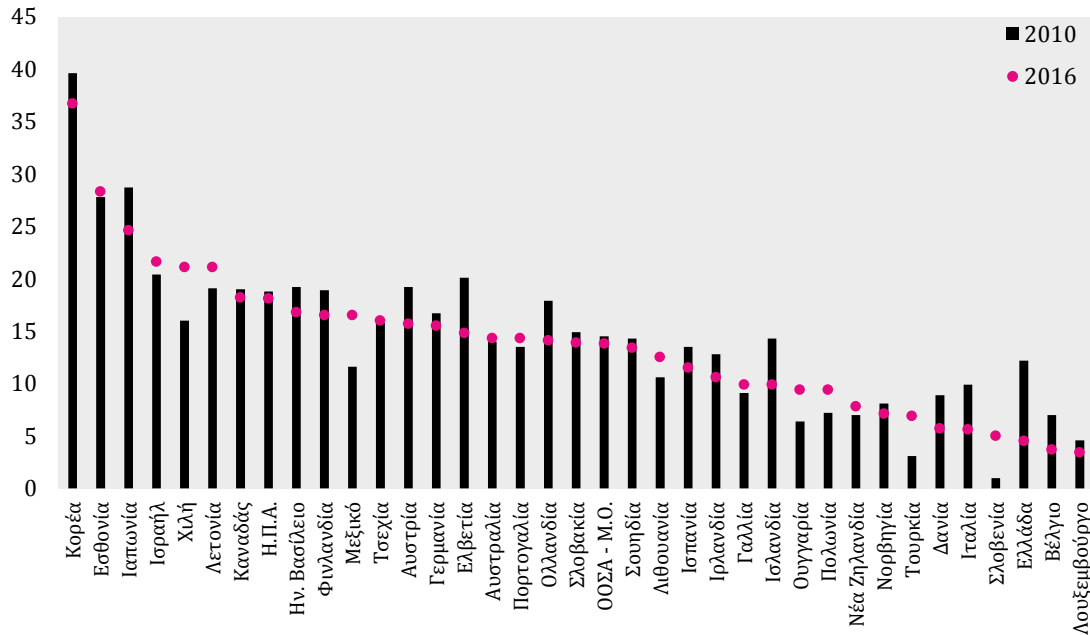
Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Γυναικείος πληθυσμός

Μια δεύτερη κοινωνική ομάδα η οποία διαχρονικά υφίσταται κοινωνικές διακρίσεις, που εκφράζονται και μέσα από την αγορά εργασίας, είναι οι γυναίκες. Ένας συνήθης δείκτης που αποτυπώνει τις διακρίσεις φύλου στην αγορά εργασίας είναι το χάσμα στους μισθούς που λαμβάνουν. Στο Διάγραμμα 3.10 συγκρίνεται το χάσμα μισθών μεταξύ του 2010 και του 2016. Όπως μπορούμε να δούμε, η Ελλάδα το 2016 κατατάσσεται στις τελευταίες θέσεις ως προς το χάσμα μισθών, ενώ κατά τη διάρκεια της κρίσης εμφανίζεται αισθητή βελτίωση.⁶⁴ Σύμφωνα με τον OECD (2017a), σε χώρες όπως η Ελλάδα, η Ιταλία, η Ισπανία και η Τουρκία, το χαμηλό χάσμα στις αμοιβές μεταξύ των δύο φύλων είναι πιο πιθανό να αποτυπώνει το γεγονός ότι οι πιο ειδικευμένες και υψηλότερων προσόντων εργαζόμενες γυναίκες τείνουν να παραμένουν στην αγορά εργασίας, με αποτέλεσμα να αυξάνεται το μέσο εισόδημά τους σε σχέση με τους άντρες. Αντιθέτως, σε άλλες χώρες, όπως, π.χ., το Βέλγιο, το Λουξεμβούργο, η Δανία και η Νορβηγία, το περιορισμένο χάσμα μισθών φαίνεται ότι αποτυπώνει περισσότερο την ισότιμη μεταχείριση απέναντι στους εργαζομένους και των δύο φύλων.

⁶⁴ Το χαμηλό μισθολογικό χάσμα μεταξύ των φύλων στην Ελλάδα εντοπίζεται και μεταξύ των χωρών-μελών της ΕΕ (Eurostat, 2018).

Διάγραμμα 3.10: Το χάσμα μισθών μεταξύ αντρών και γυναικών στις χώρες του ΟΟΣΑ (2010 και 2016)

Πηγή: OECD

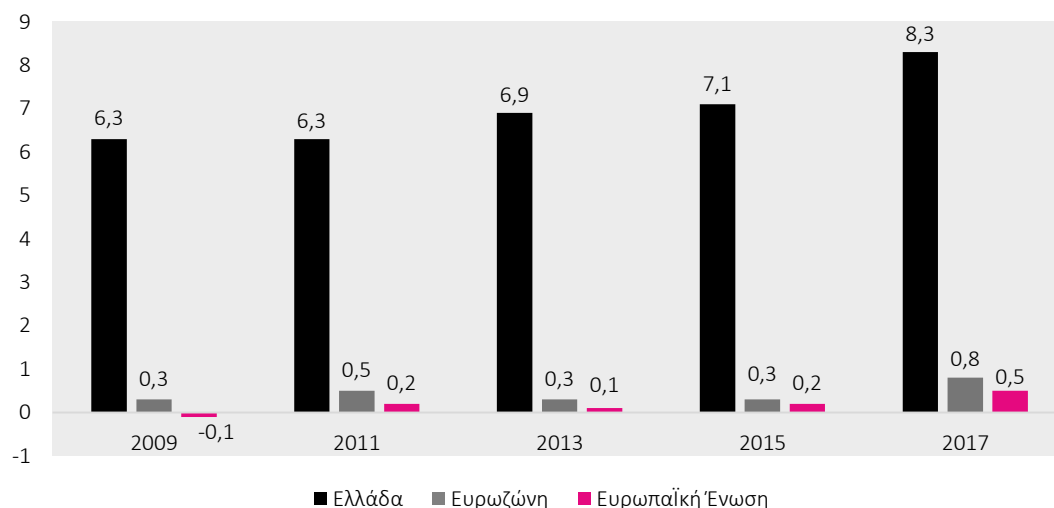
Ένας καλύτερος δείκτης σχετικά με τα εμπόδια εισόδου στην αγορά εργασίας που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες είναι το χάσμα ανεργίας, δηλαδή η διαφορά του ποσοστού ανεργίας μεταξύ γυναικών και αντρών. Η δυσμενής θέση του γυναικείου εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα επιβεβαιώνεται στο Διάγραμμα 3.11, όπου συγκρίνεται το χάσμα ανεργίας μεταξύ των δύο φύλων στην Ελλάδα συγκριτικά με εκείνο της Ευρωζώνης και της ΕΕ. Ήδη, πριν από το ξέσπασμα της κρίσης, η θέση της γυναίκας στην ελληνική αγορά εργασίας ήταν σε σαφώς υποδεέστερη θέση, καθώς το 2009 το χάσμα στο ποσοστό ανεργίας μεταξύ γυναικών και ανδρών ήταν 6,3%, όταν στην Ευρωζώνη ήταν 0,3% και στην ΕΕ -0,1%.⁶⁵ Η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας που προκρίθηκε για τη βελτίωση των μακροοικονομικών ανισοροπιών, εκτός των άλλων, φαίνεται ότι επιδείνωσε περαιτέρω τη θέση της εργαζόμενης γυναίκας στην Ελλάδα, καθώς το χάσμα του ποσοστού ανεργίας αυξήθηκε ακόμα περισσότερο φτάνοντας στο 8,3% το 2017, που είναι το υψηλότερο της περιόδου 2008-2017. Η αρνητική αυτή εξέλιξη υποδεικνύει ότι η υποχώρηση του συνολικού ποσοστού ανεργίας

⁶⁵ Η αρνητική τιμή σημαίνει ότι το ποσοστό ανεργίας των γυναικών είναι χαμηλότερο από το αντίστοιχο των αντρών.

ευνοεί περισσότερο την ανδρική απασχόληση, ενώ η θέση της γυναίκας στην αγορά εργασίας επιδεινώνεται.

Διάγραμμα 3.11: Χάσμα ποσοστού ανεργίας (%) μεταξύ γυναικών και ανδρών (Ελλάδα, Ευρωζώνη και ΕΕ, 2009-2017)

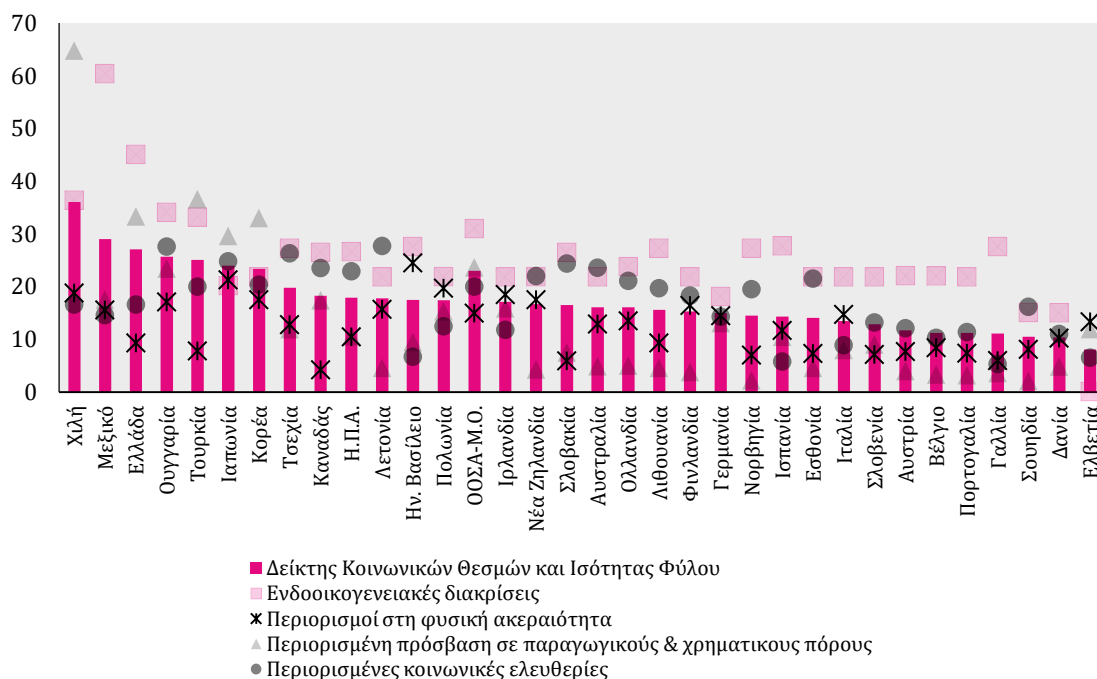
Πηγή: Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Η διεύρυνση του χάσματος ανεργίας μεταξύ ανδρών και γυναικών υποδεικνύει ότι το θεσμικό πλαίσιο στην αγορά εργασίας σε συνδυασμό με τις κοινωνικές νόρμες διατηρούν τις γυναίκες σε υποδεέστερη κοινωνική και εργασιακή θέση σε σχέση με τους άνδρες. Ο ισχυρισμός αυτός επιβεβαιώνεται και από τον δείκτη κοινωνικών θεσμών και ισότητας φύλου⁶⁶ στο Διάγραμμα 3.12 που δημοσίευσε ο ΟΟΣΑ για το 2019, όπου η Ελλάδα έχει τον τρίτο υψηλότερο δείκτη ανισότητας μετά τη Χιλή και το Μεξικό. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι η Τουρκία βρίσκεται σε καλύτερη θέση σε σχέση με την Ελλάδα, παρόλο που χαρακτηρίζεται από ένα ιδιαίτερα συντηρητικό κοινωνικό-θρησκευτικό πλαίσιο οργάνωσης των σχέσεων μεταξύ των δύο φύλων. Όπως μπορούμε να δούμε στο ίδιο διάγραμμα, οι κυριότερες αιτίες που συμβάλλουν στην υψηλή ανισότητα των γυναικών είναι οι ενδοοικογενειακές διακρίσεις, καθώς η Ελλάδα βρίσκεται στη 2η θέση μετά το Μεξικό, και η περιορισμένη πρόσβαση των γυναικών σε παραγωγικούς και χρηματικούς πόρους, όπου η χώρα μας βρίσκεται στην 3η θέση μετά τη Χιλή και την Τουρκία. Αντιθέτως, καλύτερη είναι η θέση της

⁶⁶ Όσο υψηλότερος είναι ο δείκτης τόσο υψηλότερες είναι οι διακρίσεις σε βάρος των γυναικών.

γυναίκας στην Ελλάδα όσον αφορά τις κοινωνικές της ελευθερίες και τη φυσική της ακεραιότητα.

Διάγραμμα 3.12: Δείκτης κοινωνικών θεσμών και ισότητας φύλου στις χώρες του ΟΟΣΑ (2019)

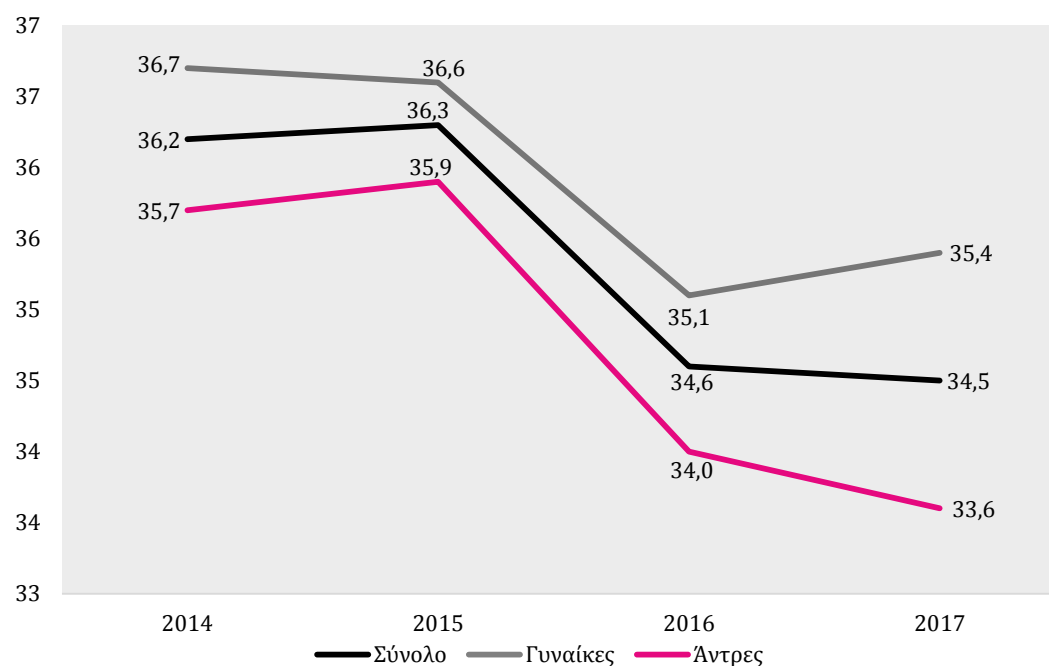
Πηγή: OECD

Η επιδείνωση της θέσης της γυναίκας σε σχέση με τους άντρες αποτυπώνεται τέλος και στην εξέλιξη του δείκτη υλικής και κοινωνικής αποστέρησης για την περίοδο 2014-2017 (Διάγραμμα 3.13).⁶⁷ Παρατηρούμε ότι το ποσοστό των γυναικών που βρίσκεται σε κατάσταση υλικής και κοινωνικής αποστέρησης είναι υψηλότερο από τους άνδρες, προσεγγίζοντας το 2015 το 36,6% έναντι 35,9% για τους άντρες. Ωστόσο, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι μετά το 2015 η μείωση που εμφανίζει ο δείκτης υλικής και κοινωνικής αποστέρησης για το σύνολο του πληθυσμού φαίνεται να αποτυπώνει τη βελτίωση της θέσης του αντρικού πληθυσμού παρά του γυναικείου. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη

⁶⁷ Ο δείκτης υλικής και κοινωνικής αποστέρησης συνιστά έναν καινούριο δείκτη που δημοσιεύει η ΕΕ και ο οποίος αντικαθιστά τον πιο περιοριστικό δείκτη υλικής αποστέρησης που είχε δημοσιευτεί το 2009. Ο δείκτης αυτός λαμβάνει υπόψη την αποστέρηση σε επτά ανάγκες που αφορούν συνολικά το νοικοκυριό και έξι εξατομικευμένες ανάγκες αντί των εννέα αναγκών που λάμβανε υπόψη ο παλαιότερος δείκτης. Για περισσότερες πληροφορίες βλέπε Guio et al. (2017).

διεύρυνση της διαφοράς του ποσοστού μεταξύ ανδρών και γυναικών σε κατάσταση υλικής και κοινωνικής αποστέρησης από 1,0% σε 1,8%.

Διάγραμμα 3.13: Δείκτης υλικής και κοινωνικής αποστέρησης ανά φύλο (2014-2017)

Πηγή: Eurostat

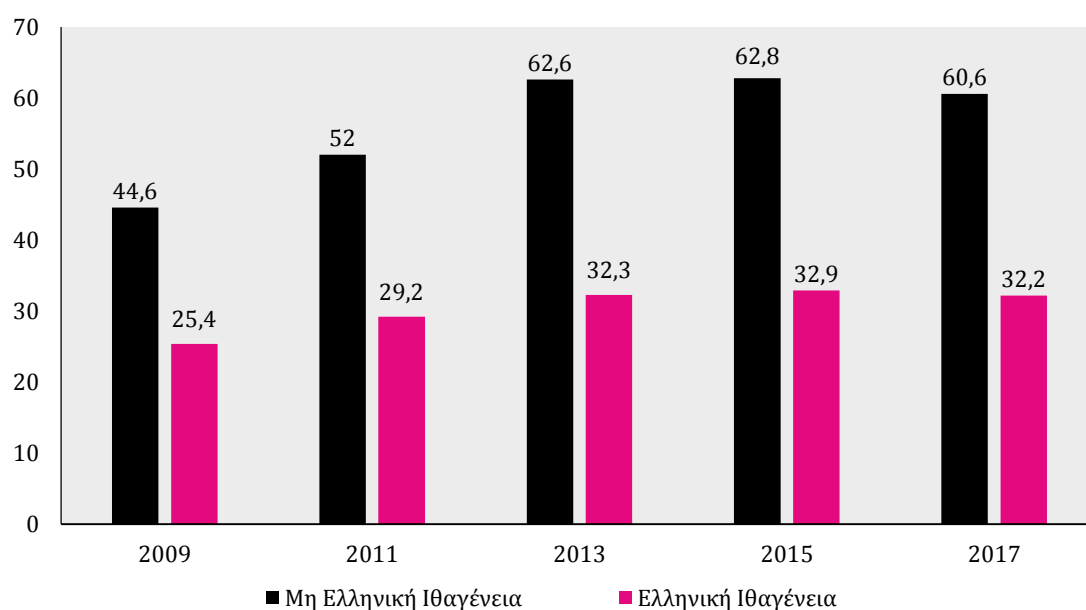
Μετανάστες

Η ανάλυση ως προς τις ειδικές κοινωνικές ομάδες ολοκληρώνεται με τη διερεύνηση του φαινομένου της φτώχειας στους μετανάστες κατά τη διάρκεια της κρίσης. Από το Διάγραμμα 3.14 προκύπτει ότι η κρίση επιβάρυνε περισσότερο τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων της χώρας που δεν έχουν ελληνική ιθαγένεια, καθώς η απόκλιση στο ποσοστό φτώχειας σε σχέση με το αντίστοιχο ποσοστό των κατοίκων με ιθαγένεια εκτοξεύτηκε από το 19,2% το 2009 (44,6% έναντι 25,4%) στο 30,3% το 2013 (62,6% έναντι 32,3), για να αποκλιμακωθεί ελαφρώς τα επόμενα χρόνια προσεγγίζοντας το 28,4% το 2017 (60,6% έναντι 32,2%).⁶⁸ Ως εκ τούτου, το ποσοστό σε κίνδυνο φτώχειας ή

⁶⁸ Να σημειωθεί ότι στην περίπτωση που λαμβάνεται υπόψη η χώρα γέννησης αντί η ιθαγένεια, οι αποκλίσεις στο ποσοστό φτώχειας είναι πιο περιορισμένες. Αυτό υποδεικνύει ότι η κατοχή ελληνικής ιθαγένειας μέσω των νομικών και εν γένει των πολιτικών και των κοινωνικών

κοινωνικού αποκλεισμού των μη έχόντων ελληνική ιθαγένεια κυμαινόταν σε περίπου διπλάσια επίπεδα το 2017 σε σχέση με τους έχοντες ελληνική ιθαγένεια (60,6% έναντι 32,2%). Μία, αλλά όχι η μοναδική, ερμηνεία για την απότομη αύξηση του ποσοστού φτώχειας των κατοίκων χωρίς ελληνική ιθαγένεια είναι η ραγδαία συρρίκνωση της οικοδομικής δραστηριότητας, καθώς στον συγκεκριμένο τομέα απασχολείται μεγάλο ποσοστό αλλοδαπών εργαζομένων.

Διάγραμμα 3.14: Ποσοστό φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού κατοίκων με ελληνική και μη ελληνική ιθαγένεια (2009-2017)

Πηγή: Eurostat

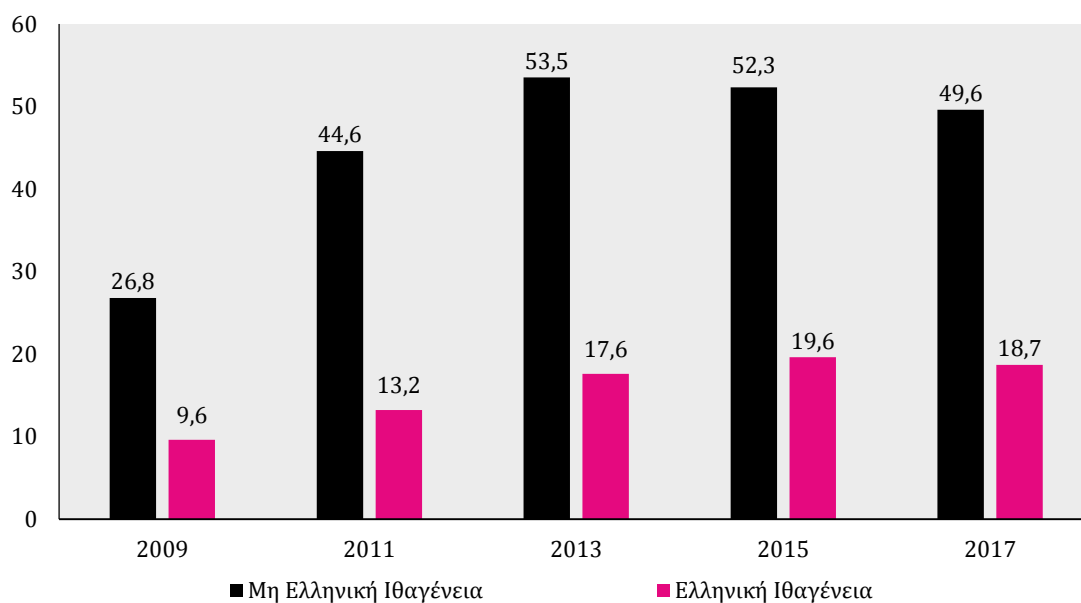
Στο Διάγραμμα 3.15 παρουσιάζεται η εξέλιξη του δείκτη σοβαρής υλικής αποστέρησης μεταξύ κατοίκων με ελληνική και μη ελληνική ιθαγένεια. Όπως και στο Διάγραμμα 3.14, προκύπτει και σε αυτή την περίπτωση ότι η κρίση έπληξε υπέρμετρα τους μετανάστες σε σχέση με τον γηγενή πληθυσμό ως προς την ικανότητα κάλυψης βασικών αναγκών. Η απόκλιση στον δείκτη σοβαρής υλικής αποστέρησης των κατοίκων χωρίς ελληνική ιθαγένεια σε σχέση με τον αντίστοιχο των κατοίκων με ιθαγένεια αυξήθηκε δραματικά από το 17,2% το 2009 (26,8% έναντι 9,6%) στο 35,9% το 2013 (53,5% έναντι 17,6%), για να

δικαιωμάτων που τη συνοδεύουν δημιουργεί ευνοϊκότερες προϋποθέσεις αποφυγής της φτώχειας, ανεξαρτήτως τόπου γέννησης.

αποκλιμακωθεί τα επόμενα χρόνια προσεγγίζοντας το 30,9% το 2017 (49,6% έναντι 18,7%). Με λίγα λόγια, κατά τη διάρκεια της κρίσης περίπου ένας στους δύο μη έχοντες ελληνική ιθαγένεια αντιμετωπίζει σοβαρή υλική αποστέρηση στην κάλυψη βασικών αναγκών.

Διάγραμμα 3.15: Δείκτης σοβαρής υλικής αποστέρησης κατοίκων με ελληνική και μη ελληνική ιθαγένεια (2009-2017)

Πηγή: Eurostat

Κεφάλαιο 4

Διαρθρωτικές και τεχνολογικές μεταβολές της ελληνικής οικονομίας κατά την περίοδο της κρίσης

4.1 Εισαγωγή

Η οικονομική κρίση και η κρίση χρέους στις οποίες βυθίστηκε η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια αντανakλούν σε μεγάλο βαθμό την κατάρρευση του μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Η διαπίστωση αυτή καθιστά την κρίση δομική. Το μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης που κατέρρευσε χαρακτηριζόταν από μια τεχνολογικά ανεπαρκή κλαδική διάρθρωση του παραγωγικού συστήματος και από χαμηλή παραγωγικότητα και διαρθρωτική ανταγωνιστικότητα. Η καθυστερημένη ανάπτυξη του παραγωγικού συστήματος υπήρξε βασική αιτία της χαμηλής εξωστρέφειας της οικονομίας και της υψηλής εξάρτησής της από τις εισαγωγές. Επίσης, είναι μία από τις κύριες αιτίες των μακροοικονομικών δυσλειτουργιών και ανισορροπιών που προσδιορίζουν την κατάσταση και τη βιωσιμότητα του εξωτερικού και του δημοσιονομικού ισοζυγίου της οικονομίας.

Συνεπώς, η μετάβαση της οικονομίας σε σταθερή και διατηρήσιμη δυναμική μεγέθυνσης θα εξαρτηθεί από τις διαρθρωτικές μεταβολές στο παραγωγικό υπόδειγμα της χώρας. Στο κεφάλαιο αυτό θα επιδιώξουμε μια συνοπτική αποτύπωση των διαρθρωτικών και των τεχνολογικών μεταβολών που σημειώθηκαν στην ελληνική οικονομία την περίοδο 2008-2018. Βασικός στόχος της ανάλυσής μας είναι η καταγραφή των τάσεων που σημειώνονται και η αξιολόγησή τους ως προς το εάν συγκροτούν διαδικασία διαρθρωτικού και τεχνολογικού μετασχηματισμού και μετάβασης της οικονομίας σε ένα νέο παραγωγικό μοντέλο.

4.2. Παραγωγική και τεχνολογική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας

Στον Πίνακα 4.1 παρουσιάζονται για επιλεγμένα έτη οι μεταβολές στην παραγωγική διάρθρωση της οικονομίας ξεκινώντας από το 2008, το οποίο σηματοδοτεί την είσοδο της Ελλάδας στην ύφεση και στη συνέχεια στα ΠΟΠ, έως το 2018, όταν η οικονομία έχει εισέλθει στη φάση της σταθεροποίησης. Αρχικά, παρατηρούμε ότι η αναβάθμιση του αγροτικού τομέα συνεχίζεται και το 2018 με την ποσοστιαία συμβολή του στην παραγωγική διάρθρωση της χώρας να αυξάνεται την περίοδο 2008-2017 κατά 1,1%. Αναβάθμιση παρουσιάζει και η βιομηχανία (πλην κατασκευών) κατά 2,34%, με το προϊόν της να αντιστοιχεί το 2018 στο 15,05% της συνολικής παραγωγής. Η παραπάνω βελτίωση αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στη σχετική αναβάθμιση της μεταποίησης κατά 1,4%, υπερβαίνοντας το κρίσιμο όριο του 10%, για να φτάσει το 2018 στο 11,03%. Η σταθερή αύξηση του μεριδίου της μεταποίησης που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια θα μπορούσε να θεωρηθεί ως θετική για τον διαρθρωτικό μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η βελτίωση αυτή της θέσης της μεταποίησης είναι κυρίως αποτέλεσμα της μείωσης του ΑΕΠ, παρά αποτέλεσμα μετασχηματισμού δυναμικής μεγέθυνσης του εν λόγω τομέα. Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι εξακολουθεί να παραμένει σε αρκετά χαμηλότερα επίπεδα σε σχέση με το αντίστοιχο μέσο μερίδιο της ΕΕ, το οποίο το 2018 κυμαίνονταν στο 16,28% (17,17% στην Ευρωζώνη) και αρκετά μακριά από τον στόχο του 20% που είχε θέσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έως το 2020 (EC, 2014). Όσον αφορά τον κατασκευαστικό κλάδο που πλήγηκε περισσότερο από την ύφεση, παρατηρούμε ότι η σχετική σημασία στην παραγωγή περιορίστηκε στο μισό και πιο συγκεκριμένα από 5,01% το 2008 στο 2,49% το 2018. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια δείχνει ενδείξεις σταθεροποίησης.

Αποτέλεσμα των παραπάνω μεταβολών υπήρξε η περιορισμένη μείωση στη σχετική σημασία του τομέα των υπηρεσιών στο συνολικό παραγόμενο προϊόν κατά 0,91%. Όμως, εξακολουθεί να βρίσκεται πολύ κοντά στο υψηλό ποσοστό του 80%, όταν το 2018 το αντίστοιχο μερίδιο στην ΕΕ κυμαίνονταν στο 73,3%

(72,1% στην Ευρωζώνη). Όσον αφορά τους επιμέρους κλάδους των υπηρεσιών, η μεγαλύτερη μείωση⁶⁹ εμφανίζεται στο «Εμπόριο, μεταφορές, καταλύματα και εστίαση» (-1,6%) και ακολουθούν οι κλάδοι «Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες» (-1,02%) και «Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες» (-0,77%).

Πίνακας 4.1: Μεταβολή (%) στην κλαδική διάρθρωση της παραγωγής (2008-2018)

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	2008	2010	2012	2014	2016	2018	Μεταβολή 2008-2018
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	3,18%	3,27%	3,66%	3,84%	4,10%	4,27%	1,10%
Βιομηχανία (πλην κατασκευών)	12,71%	11,20%	12,77%	13,61%	14,53%	15,05%	2,34%
Μεταποίηση	9,62%	8,19%	9,10%	9,51%	10,53%	11,03%	1,40%
Κατασκευές	5,01%	4,45%	3,44%	2,40%	2,50%	2,49%	-2,52%
Υπηρεσίες	79,10%	81,08%	80,13%	80,15%	78,88%	78,19%	-0,91%
Εμπόριο, μεταφορές, καταλύματα και εστίαση	26,62%	24,74%	22,30%	23,86%	23,42%	25,05%	-1,57%
Ενημέρωση και επικοινωνία	3,77%	3,85%	3,27%	3,49%	3,48%	3,46%	-0,31%
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	4,39%	4,82%	4,97%	4,76%	4,48%	3,63%	-0,77%
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	13,24%	16,79%	19,13%	18,28%	17,55%	16,27%	3,04%
Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες	6,38%	5,31%	5,14%	4,81%	5,11%	5,36%	-1,02%

⁶⁹ Στον Πίνακα 3.1 ο κλάδος «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας» είναι ο μοναδικός που εμφανίζει αύξηση της συμβολής του στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία. Ο λόγος είναι ότι ένα μεγάλο ποσοστό της παραγόμενης αξίας του κλάδου αποτελείται από τα τεκμαρτά ενοίκια των οποίων η συνολική αξία δεν επηρεάζεται ιδιαίτερα από τις οικονομικές διακυμάνσεις. Για το ζήτημα των τεκμαρτών ενοικίων βλέπε (INE ΓΣΕΕ 2017).

Δημόσια διοίκηση και άμυνα, εκπαίδευση, υγεία και κοινωνική μέριμνα	20,56%	21,66%	21,26%	20,86%	20,63%	20,30%	-0,26%
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, οικιακό προσωπικό	4,13%	3,92%	4,07%	4,09%	4,20%	4,11%	-0,03%

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

Συνεπώς, στη διάρκεια της δεκαετούς κρίσης στην Ελλάδα δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι παρατηρείται κάποια αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος. Η περιορισμένη διεύρυνση της σχετικής σημασίας που έχει ο εμπορεύσιμος τομέας αγαθών (πρωτογενής τομέας και μεταποίηση) είναι μια θετική εξέλιξη, εφόσον συνεχιστεί και στην ανοδική φάση του οικονομικού κύκλου, ωστόσο παραμένει ανεπαρκής ποσοτικά και ποιοτικά προκειμένου να ενεργοποιήσει μια διαδικασία τεχνολογικού, παραγωγικού και μακροοικονομικού μετασχηματισμού της ελληνικής οικονομίας και μετάβασή της σε ένα νέο μοντέλο ανάπτυξης. Το ιδιαίτερα χαμηλό μερίδιο της μεταποίησης και ταυτόχρονα η απόλυτη κυριαρχία του τομέα των υπηρεσιών συνεχίζεται, με αποτέλεσμα να συντηρείται η ενδογενής αδυναμία της οικονομίας να πετύχει διατηρήσιμα πλεονάσματα στο εμπορικό ισοζύγιο μέσω και της υποκατάστασης εισαγωγών, όταν την ίδια στιγμή ο τομέας της βιομηχανίας συνεισφέρει άνω του 80% των συνολικών εξαγωγών της Ευρώπης (EC, 2014).

Λαμβάνοντας υπόψη τον διαχρονικά χαμηλό παραγωγικό και τεχνολογικό μετασχηματισμό της ελληνικής οικονομίας⁷⁰ δεν πρέπει να μας εκπλήσσει η αδυναμία αύξησης της παραγωγικότητας στη φάση εξασθένησης της υφιστάμενης δυναμικής (2013-2018) και ανάκαμψης της απασχόλησης. Η προβληματική αυτή κατάσταση είναι εμφανής στον Πίνακα 4.2, όπου παρουσιάζεται η παραγωγικότητα ανά ώρα εργασίας για το σύνολο της οικονομίας, καθώς και

⁷⁰ Στη σχετική βιβλιογραφία υπάρχει πληθώρα μελετών που αναδεικνύουν διαχρονικά την προβληματική παραγωγική και τεχνολογική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας, ιδίως κατά τη μεταπολιτευτική περίοδο. Ενδεικτικά, βλ. Γιαννίτσης κ.ά. (2009), Αργείτης (2012), Τσοτσόρος και Λιδορίκης (2014), Βαΐτσος και Μισσός (2018).

για ορισμένους βασικούς κλάδους. Ειδικότερα, παρατηρούμε ότι για το σύνολο της οικονομίας η μείωση της παραγωγικότητας κατά την περίοδο 2008-2018 εκτιμάται στο 15,89%, χωρίς όμως να συνυπολογίζεται ο κλάδος «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας».⁷¹ Όσον αφορά τη μεταβολή της παραγωγικότητας στους επιμέρους τομείς, ο τομέας των υπηρεσιών εμφανίζει πτώση της τάξης του 23,1% (χωρίς τον κλάδο «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας»), με την υψηλότερη να σημειώνεται στον κλάδο «Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες» (-43,5%), ενώ ακολουθεί ο κλάδος «Ενημέρωση και επικοινωνία» (-41,4%).

Πίνακας 4.2: Μεταβολή της παραγωγικότητας σε βασικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας (2008-2018)

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	2008	2010	2012	2014	2016	2018	Μεταβολή 2008-2018
Σύνολο	18,54	17,53	16,30	16,22	15,61	15,60	-15,89%
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	5,70	6,23	7,21	7,16	6,89	7,38	29,56%
Βιομηχανία	22,29	21,53	23,05	24,05	24,06	24,86	11,54%
Μεταποίηση	18,57	18,03	18,82	20,38	20,64	21,32	14,81%
Κατασκευές	11,26	13,86	15,97	12,34	13,84	13,41	19,06%
Υπηρεσίες	20,67	19,01	16,81	16,93	16,01	15,89	-23,13%
Εμπόριο, μεταφορές, καταλύματα και εστίαση	16,72	15,02	12,47	12,84	11,62	12,22	-26,91%
Ενημέρωση και επικοινωνία	46,62	41,92	32,54	32,54	30,70	27,33	-41,39%
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	44,16	46,42	39,65	44,19	42,55	38,25	-13,39%

⁷¹ Ο λόγος για τον οποίο δεν συμπεριλαμβάνεται ο συγκεκριμένος κλάδος είναι ότι η προστιθέμενη αξία του αποτελείται κυρίως από τα (τεκμαρτά και μη τεκμαρτά) ενοίκια, των οποίων η αξία εμφανίζεται στους Εθνικούς Λογαριασμούς, δίχως όμως να υπεισέρχεται και ο συντελεστής «εργασία», όπως συμβαίνει σε άλλους κλάδους. Να σημειωθεί ότι την ίδια πρακτική ακολουθεί και ο ΟΟΣΑ.

Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες	19,57	14,78	12,64	10,87	10,66	11,05	-43,50%
Δημόσια διοίκηση και άμυνα, εκπαίδευση, υγεία και κοινωνική μέριμνα	25,13	25,71	24,12	24,21	23,38	22,78	-9,34%
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, οικιακό προσωπικό	14,93	11,61	11,82	12,72	13,29	12,89	-13,66%

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Η αρνητική συμβολή των υπηρεσιών στη μείωση της παραγωγικότητας αντισταθμίστηκε μερικώς από την αύξηση της παραγωγικότητας στον πρωτογενή και τον δευτερογενή τομέα. Πιο συγκεκριμένα, στη «Γεωργία, δασοκομία και αλιεία» η παραγωγικότητα αυξήθηκε κατά 29,56%, στις κατασκευές κατά 19,06% και στη μεταποίηση κατά 14,81%. Ειδικά για τη μεταποίηση, η αύξηση της παραγωγικότητας είναι ιδιαίτερα σημαντική από την άποψη ότι συνιστά τον κατεξοχήν εμπορεύσιμο τομέα, ώστε μια τέτοια θετική μεταβολή να καθιστά την εγχώρια παραγωγή πιο ανταγωνιστική στις διεθνείς αγορές. Όμως, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η αύξηση της παραγωγικότητας δεν χαρακτηρίζει το σύνολο ή έστω την πλειονότητα των δραστηριοτήτων της μεταποίησης, καθώς σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία⁷² από τους 19 κλάδους, οι 11 παρουσιάζουν μείωση της παραγωγικότητας. Η αύξηση της παραγωγικότητας στον τομέα της μεταποίησης εκκινεί κυρίως από τον κλάδο «Παραγωγή βασικών μετάλλων» και ακολουθούν οι κλάδοι «Παραγωγή μηχανοκίνητων οχημάτων, ρυμουλκούμενων και ημιρυμουλκούμενων οχημάτων» και «Παραγωγή βασικών φαρμακευτικών προϊόντων και φαρμακευτικών σκευασμάτων».

⁷² Κλαδικά στοιχεία σε διψήφιο επίπεδο ανάλυσης ήταν διαθέσιμα μέχρι το 2017.

Όπως έχουμε επισημάνει και σε προηγούμενες Εκθέσεις,⁷³ βασική αιτία της αρνητικής αυτής εξέλιξης συνιστά η σταθερή αποεπένδυση κατά την περίοδο της κρίσης, που οδήγησε στη συρρίκνωση των παραγωγικών δυνατοτήτων της ελληνικής οικονομίας προκαλώντας ένα ντόμινο πενιχρών μακροοικονομικών επιδόσεων, ενώ ταυτόχρονα συνέβαλε και στην απαξίωση των εργασιακών δεξιοτήτων των εργαζομένων που δεν μπορούσαν να ενσωματώσουν τις τεχνολογικές εξελίξεις οι οποίες συνδέονται με την κεφαλαιακή συσσώρευση, ιδίως σε κλάδους υψηλού τεχνολογικού επιπέδου και εντάσεως γνώσεων. Το πρόβλημα αυτό επιδεινώθηκε και από την ισχυρή μείωση της ζήτησης, κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών, καθώς πολλές δραστηριότητες του είναι μη εμπορεύσιμες ώστε να μην υπάρχει η δυνατότητα έστω και μερικής υποκατάστασης της μειούμενης εσωτερικής ζήτησης από την εξωτερική ζήτηση. Εάν στην παραπάνω συλλογιστική προσθέσουμε και την υψηλή συμβολή του τομέα των υπηρεσιών στην παραγωγική διάρθρωση της χώρας, τότε η μείωση της παραγωγικότητας στο σύνολο της οικονομίας αποτελεί μια δυσμενή πλην αναμενόμενη εξέλιξη.

Η έως τώρα ανάλυση επικεντρώθηκε στις διαρθρωτικές μεταβολές της ελληνικής οικονομίας την τελευταία δεκαετία. Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα που θίγεται στη συνέχεια είναι το κατά πόσο εμφανίζονται ενδείξεις αναβάθμισης της τεχνολογικής φυσιολογίας του εγχώριου παραγωγικού υποδείγματος, που συνιστά κρίσιμη συνθήκη προκειμένου η ελληνική οικονομία να επιστρέψει σε διατηρήσιμους ρυθμούς μεγέθυνσης. Ειδικότερα, η ανάλυση επικεντρώνεται στις τεχνολογικές μεταβολές που υπέστησαν οι δύο πιο σημαντικοί τομείς της οικονομίας: η μεταποίηση και οι υπηρεσίες.⁷⁴ Ξεκινώντας από τη μεταποίηση στο αριστερό μέρος του Διαγράμματος 4.1, επιβεβαιώνεται το χαμηλό τεχνολογικό επίπεδο του τομέα, ήδη πριν από την κρίση, καθώς οι κλάδοι χαμηλής και μέσης προς χαμηλή τεχνολογίας συμβάλλουν στο 82,51% της συνολικής παραγωγής. Το ποσοστό αυτό θα περιοριστεί οριακά τα επόμενα έτη προσεγγίζοντας το 82,08% το 2017, ενώ για το ίδιο έτος οι κλάδοι μέσης προς

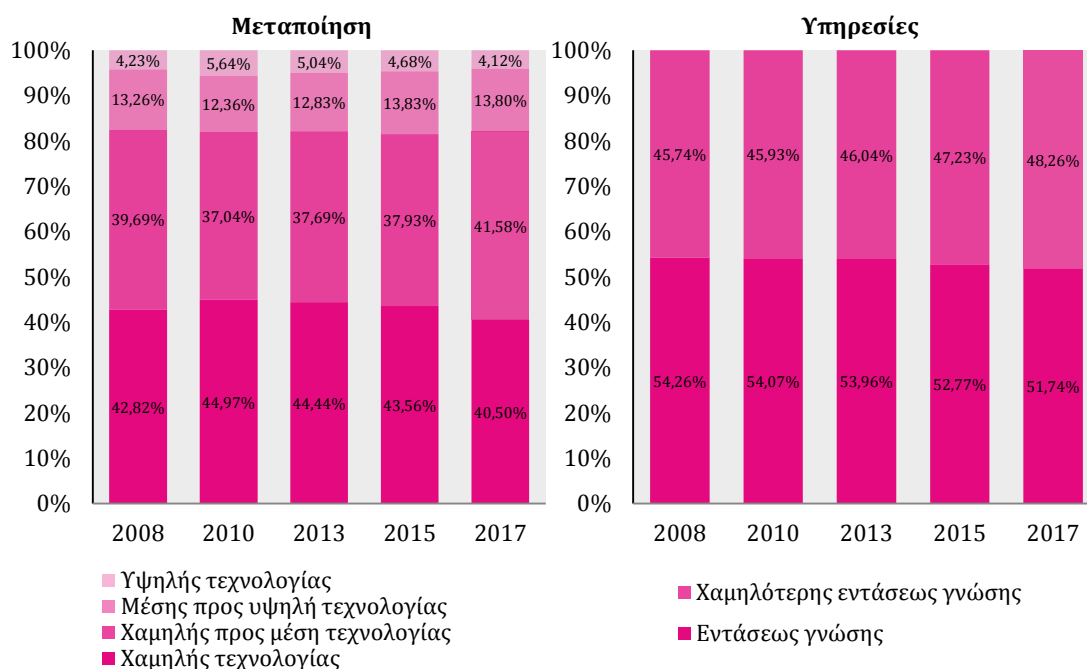
---

⁷³ Βλ. INE ΓΣΕΕ (2016), (2017).

⁷⁴ Για την ταξινόμηση των κλάδων της μεταποίησης και των υπηρεσιών ως προς το τεχνολογικό επίπεδο και τον βαθμό έντασης γνώσης αντίστοιχα, βλέπε Eurostat (n.d).

υψηλή και υψηλής τεχνολογίας αναλογούν περίπου στο 17,92, όταν το ίδιο ποσοστό στην Ευρωζώνη κυμαίνεται κοντά στο 40% (Αργείτης κ.ά., 2018).

Διάγραμμα 4.1: Κατανομή της προστιθέμενης αξίας στους κλάδους της μεταποίησης και των υπηρεσιών ως προς το τεχνολογικό επίπεδο και το επίπεδο γνώσεων (2008-2017)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Τα ευρήματα του Διαγράμματος 4.1 δείχνουν ότι η τεχνολογική φυσιολογία της ελληνικής μεταποίησης όχι μόνο εμφανίζει σημαντική καθυστέρηση σε σχέση με τις αναπτυγμένες οικονομίες αλλά και ότι κατά τη διάρκεια της κρίσης δεν υφίσταται κάποιος ουσιαστικός τεχνολογικός μετασχηματισμός που θα αναβάθμιζε την εγχώρια μεταποίηση. Αντιθέτως, όπως αναδεικνύει ο Αργείτης κ.ά. (2018), κατά τη διάρκεια της κρίσης, και ιδίως στην αρχική της φάση, υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις διεύρυνσης της τεχνολογικής καθυστέρησης της χώρας μας σε σχέση με άλλες αναπτυγμένες οικονομίες. Συνοψίζοντας, η ελληνική μεταποίηση αντιμετωπίζει ένα διττό πρόβλημα: από τη μια πλευρά εμφανίζει χαμηλή συμβολή στην παραγωγική διάρθρωση της χώρας και από την άλλη έναν σχετικά καθυστερημένο τεχνολογικό προσανατολισμό, παραμένοντας εγκλωβισμένη στην παραγωγή προϊόντων χαμηλού τεχνολογικού περιεχομένου.

Τέλος, για τον τριτογενή τομέα το κριτήριο διάκρισης ως προς το τεχνολογικό επίπεδο είναι η ένταση γνώσης, καθώς ο βασικός παραγωγικός συντελεστής που εισέρχεται στην παραγωγή του τομέα είναι η εργασία. Όπως μπορούμε να δούμε στο Διάγραμμα 4.1, το 2008 το μεγαλύτερο ποσοστό των υπηρεσιών⁷⁵ ήταν εντάσεως γνώσης (54,26%). Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της κρίσης σημειώνεται μείωση στο ποσοστό των υπηρεσιών έντασης γνώσης προσεγγίζοντας το 2017 το 51,74%. Η μεταβολή αυτή αποδίδεται σε μεγάλο βαθμό στη σχετική ενίσχυση υπηρεσιών χαμηλής έντασης γνώσεων, όπως ο τουρισμός.

4.3. Επενδύσεις, τεχνολογικός μετασχηματισμός και παραγωγικές δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας

Ενδείξεις ως προς τον μελλοντικό τεχνολογικό και παραγωγικό προσανατολισμό μιας οικονομίας δίνουν οι μεταβολές στη διάρθρωση των επενδύσεων. Στον Πίνακα 4.3 παρουσιάζεται η εξέλιξη της αξίας του ακαθάριστου σχηματισμού παγίου κεφαλαίου σε σταθερές τιμές για την περίοδο 2008-2018. Η ισχυρή αποεπένδυση που πραγματοποιήθηκε την τελευταία δεκαετία είναι προφανής στη μείωση των συνολικών ακαθάριστων επενδύσεων κατά 62,77%. Όμως, ακόμα πιο ανησυχητικό είναι ότι τα τελευταία έτη κατά τα οποία η ελληνική οικονομία έχει εισέλθει στη φάση της σταθεροποίησης η ελληνική οικονομία δεν φαίνεται να αφήνει πίσω της οριστικά την αποεπένδυση, καθώς η πραγματική αξία των επενδύσεων μειώνεται εκ νέου το 2018 μετά τη σύντομη ανάκαμψη των προηγούμενων ετών. Αυτό υποδεικνύει ότι η ελληνική οικονομία εξακολουθεί να στερείται τις αναπτυξιακές προϋποθέσεις που θα συνέβαλλαν στη διεύρυνση των παραγωγικών δυνατοτήτων της.

Όπως ήταν αναμενόμενο, η ισχυρή μείωση των σταθερών επενδύσεων εκκινεί από τη ραγδαία πτώση των επενδύσεων στις κατοικίες κατά 92,77%. Ωστόσο, από το «τσουνάμι αποεπένδυσης» δεν διαφεύγουν και οι υπόλοιπες επενδύσεις ανά τύπο κεφαλαιουχικού αγαθού. Ειδικότερα, η δεύτερη μεγαλύτερη μείωση

---

⁷⁵ Στις εκτιμήσεις δεν έχουν συμπεριληφθεί τα τεκμαρτά ενοίκια.

σημειώνεται στον «Εξοπλισμό μεταφορών» (-75,29%) ως αποτέλεσμα της ισχυρής συρρίκνωσης της εμπορικής δραστηριότητας (βλ. Πίνακα 4.3) και ακολουθούν οι επενδύσεις σε «Εξοπλισμό τεχνολογίας πληροφοριών και επικοινωνιών» (-48,03%). Ειδικά για τον τελευταίο τύπο κεφαλαιουχικού αγαθού, η εξέλιξη αυτή είναι ιδιαίτερα αρνητική, καθώς ο «Εξοπλισμός τεχνολογίας πληροφοριών και επικοινωνιών» σχετίζεται με τη λεγόμενη ψηφιοποίηση της οικονομίας, που έχει διάχυση σε όλο το φάσμα της παραγωγικής δραστηριότητας, με αποτέλεσμα την τεχνολογική καθυστέρηση του πάγιου και ανθρώπινου κεφαλαίου.

Πίνακας 4.3: Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου ανά τύπο κεφαλαιουχικού αγαθού (2008-2018, σταθερές τιμές 2010)

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	2008	2010	2012	2014	2016	2018	Μεταβολή 2008-2018
Σύνολο	57.187	39.698	24.158	21.087	22.238	21.291	-62,77%
Κατοικίες	18.876	11.205	5.944	1.911	1.240	1.373	-92,72%
Λοιπές κατασκευές	10.571	8.849	8.032	7.168	9.332	7.287	-31,07%
Εξοπλισμός μεταφορών	10.560	7.406	2.128	3.511	3.061	2.609	-75,29%
Εξοπλισμός τεχνολογίας πληροφοριών και επικοινωνιών	3.150	2.305	1.602	1.559	1.315	1.637	-48,03%
Λοιπά μηχανήματα και εξοπλισμός και οπτικά συστήματα	9.703	5.664	3.551	3.935	4.179	5.145	-46,98%
Καλλιεργούμενοι βιολογικοί πόροι	136	76	106	100	83	102	-24,56%
Προϊόντα πνευματικής ιδιοκτησίας	4.233	4.193	2.768	2.825	3.050	3.017	-28,72%

Πηγή: Eurostat

Στον Πίνακα 4.4 παρουσιάζονται οι μεταβολές στον ακαθάριστο σχηματισμό παγίου κεφαλαίου σε βασικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας. Απόλυτη εμφανίζεται η μείωση των επενδύσεων στον κλάδο «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας» (-93,40%), οι οποίες σχεδόν μηδενίζονται ως αποτέλεσμα της κατάρρευσης των αγοραπωλησιών στην ακίνητη περιουσία. Ιδιαίτερα ισχυρή πτώση παρουσιάζεται και σε άλλους κλάδους των υπηρεσιών, όπως οι «Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες» (-4,24%), το «Εμπόριο, μεταφορές, καταλύματα και εστίαση» (-53,06%) και η «Ενημέρωση και επικοινωνία» (-45,72%), οι οποίες συνέβαλαν στην πολύ υψηλή μείωση των επενδύσεων συνολικά στον τομέα των υπηρεσιών κατά 63,21%. Ο μοναδικός κλάδος των υπηρεσιών που εξαιρείται από την αποεπένδυση είναι οι «Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες» εμφανίζοντας ισχυρή αύξηση κατά 85,12%.

Όσον αφορά τον πρωτογενή και τον δευτερογενή τομέα ιδιαίτερα ισχυρή είναι η μείωση των επενδύσεων στον κλάδο «Γεωργία, δασοκομία και αλιεία» κατά 45,41%. Αντιθέτως, ο νευραλγικός κλάδος της μεταποίησης εμφανίζει περιορισμένη μείωση των επενδύσεων της τάξεως του 6,44%, οι οποίες έλαβαν κυρίως τη μορφή αποσβέσεων παγίου κεφαλαίου. Αυτό συνέβαλε στη σχετικά συγκρατημένη συρρίκνωση των επενδύσεων στον τομέα της βιομηχανίας (πλην κατασκευών) κατά 21,67%. Τέλος, ιδιαίτερα ισχυρή ήταν η μείωση στον τομέα των κατασκευών (-56,89%) ως αποτέλεσμα της ραγδαίας μείωσης της ζήτησης για νέες κατοικίες και επαγγελματικούς χώρους.

Στο πλαίσιο της αναζήτησης ενός νέου αναπτυξιακού προτύπου και με δεδομένη την ισχυρή αποεπένδυση που συντελέστηκε στην ελληνική οικονομία την τελευταία δεκαετία, ιδιαίτερα σημαντικός κρίνεται ο αναπροσανατολισμός των επενδύσεων σε δραστηριότητες υψηλότερου τεχνολογικού επιπέδου και έντασης γνώσης. Όπως μπορούμε να δούμε στο Διάγραμμα 4.2, στην περίπτωση της μεταποίησης δεν προκύπτει μια τέτοια θεμιτή εξέλιξη, καθώς οι επενδύσεις σε κλάδους χαμηλής και χαμηλής προς μέση τεχνολογίας αυξήθηκε από 79,93% το 2008 σε 86,23% το 2013, για να μειωθεί ελαφρώς στο 83,79% το 2017. Η εξέλιξη αυτή κρίνεται αναμενόμενη από την άποψη ότι η ανάπτυξη των κλάδων υψηλής τεχνολογίας απαιτεί μεγάλο όγκο επενδύσεων, που με τη σειρά τους

προϋποθέτουν ένα σταθερό και υγιές μακροοικονομικό περιβάλλον για να πραγματοποιηθούν. Μια κατάσταση που σε καμία περίπτωση δεν χαρακτήριζε την περίοδο μετά το 2010 στην Ελλάδα εξαιτίας των βίαιων αναπροσαρμογών που επέφερε στην οικονομία η εφαρμογή των ΠΟΠ και της συνεπακόλουθης κοινωνικής και πολιτικής αστάθειας. Όσον αφορά τον τομέα των υπηρεσιών, προκύπτει μια βελτίωση της ανακατανομής των επενδύσεων προς όφελος των κλάδων έντασης γνώσης, όπου σημειώνεται ισχυρή αύξηση από 38,45% σε 73,48%. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι η βελτίωση αυτή αποδίδεται σε μεγαλύτερο βαθμό στη συρρίκνωση των επενδύσεων στον κλάδο «Διαχείριση ακίνητης περιουσίας», που χαρακτηρίζεται από χαμηλή ένταση γνώσης.

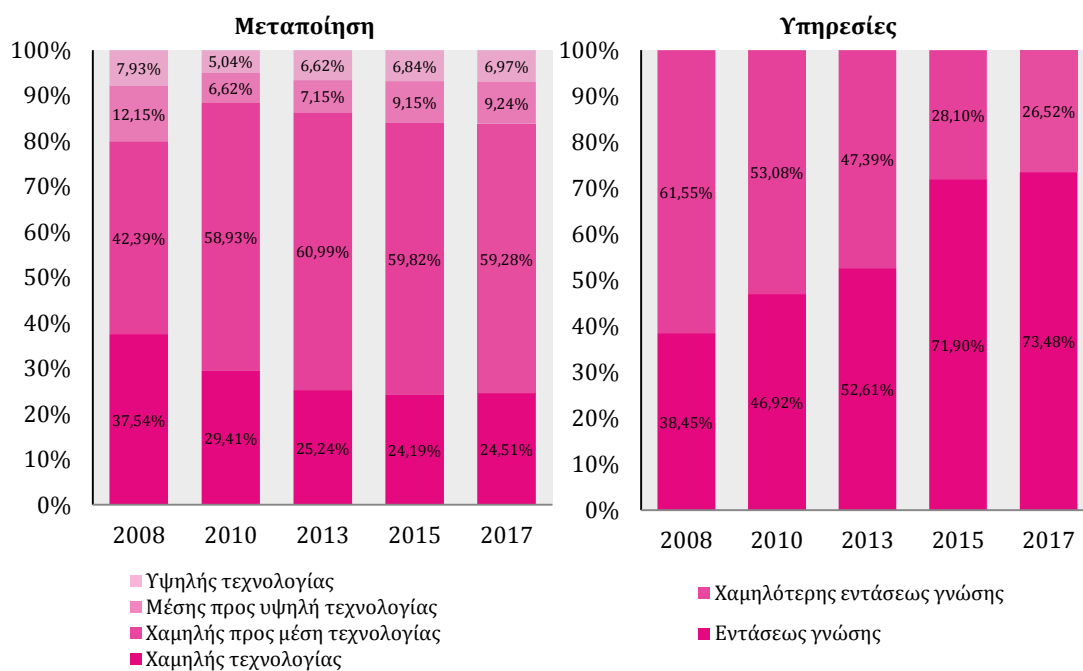
Πίνακας 4.4: Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου ανά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (2008-2017, σταθερές τιμές 2010)

Κλάδοι οικονομικής δραστηριότητας	2008	2010	2013	2015	2017	Μεταβολή 2008-2017
Γεωργία, δασοκομία και αλιεία	2.606	1.635	1.020	1.215	1.423	-45,41%
Βιομηχανία (πλην κατασκευών)	4.431	4.126	2.760	3.372	3.471	-21,67%
Μεταποίηση	3.053	2.851	2.023	2.494	2.857	-6,44%
Κατασκευές	1526	225	201	587	658	-56,89%
Υπηρεσίες	48.565	33.713	17.965	15.388	17.869	-63,21%
Εμπόριο, μεταφορές, καταλύματα και εστίαση	11.661	8.848	3.655	3.861	5.474	-53,06%
Ενημέρωση και επικοινωνία	1.561	2.170	1.141	808	847	-45,72%
Χρηματοπιστωτικές και ασφαλιστικές δραστηριότητες	583	419	313	989	1.080	85,12%
Διαχείριση ακίνητης περιουσίας	20.176	12.295	5.939	1.627	1.332	-93,40%
Επαγγελματικές, επιστημονικές, τεχνικές και διοικητικές δραστηριότητες	3.533	2.168	1.168	994	910	-74,24%

Δημόσια διοίκηση και άμυνα, εκπαίδευση, υγεία και κοινωνική μέριμνα	9.887	6.315	4.152	6.526	7.564	-23,50%
Τέχνες, διασκέδαση και ψυχαγωγία, άλλες δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, οικιακό προσωπικό	1.162	1.498	1.598	582	661	-43,11%

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

Διάγραμμα 4.2: Κατανομή των επενδύσεων στους κλάδους της μεταποίησης και των υπηρεσιών σε σχέση με το τεχνολογικό επίπεδο και το επίπεδο γνώσης (2008-2017)

Πηγή: Eurostat (επεξεργασία INE ΓΣΕΕ)

4.4. Τεχνολογική διάρθρωση στις εξαγωγές μεταποιητικών αγαθών

Όπως είδαμε και στο Κεφάλαιο 1, η ελληνική οικονομία παρουσίασε σημαντική προσαρμογή του εξωτερικού ισοζυγίου της. Η εξέλιξη αυτή συνιστούσε βασικό στόχο των ΠΟΠ, καθώς όλες οι εφαρμοζόμενες πολιτικές επικεντρώνονταν στην

αντιμετώπιση των δίδυμων ελλειμμάτων της, δηλαδή του δημοσιονομικού και του εμπορικού. Ταυτόχρονα, τα ΠΟΠ έθεταν ως αναγκαιότητα τη μεγαλύτερη εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας, όπου οι εξαγωγές (μαζί με τις επενδύσεις) θα αποτελούσαν βασικό μοχλό της οικονομικής μεγέθυνσης. Όμως, για να μπορέσουμε να ισχυριστούμε μετάβαση της ελληνικής οικονομίας σε ένα υπόδειγμα ανάπτυξης που να βασίζεται στις εξαγωγές, θα πρέπει ο εμπορεύσιμος τομέας –και ειδικά το πιο δυναμικό του κομμάτι, που είναι η μεταποίηση– να διέρχεται από σταθερή διαδικασία τεχνολογικών μεταβολών η οποία θα επιτρέπει την ενεργή συμμετοχή σε δυναμικές αγορές που εμπορεύονται προϊόντα υψηλής τεχνολογίας και ένταση γνώσης. Ο Lall (2001) υποστηρίζει ότι μια εξαγωγική δομή όπου τα μεταποιητικά προϊόντα υψηλής τεχνολογίας κατέχουν υψηλό μερίδιο συγκεντρώνει μια σειρά από πλεονεκτήματα για μια οικονομία, όπως ότι: α) εμφανίζουν υψηλή εισοδηματική ελαστικότητα ζήτησης, β) δημιουργούν νέα ζήτηση γ) συμβάλλουν στην περαιτέρω βελτίωση του ανθρώπινου κεφαλαίου, δ) επιφέρουν τεχνολογική διάχυση συνολικά στην οικονομία και στ) θωρακίζουν τις οικονομίες από τον ανταγωνισμό. Στο ίδιο μήκος κύματος, οι Hausmann et al. (2007) και Krishna and Levchenko (2013) υποδεικνύουν ότι οι οικονομίες που εμφανίζουν ένα διαφοροποιημένο καλάθι εξαγωγών με υψηλή συμμετοχή προϊόντων ανώτερης τεχνολογίας είναι πιο ευσταθείς στις διακυμάνσεις της παγκόσμιας ζήτησης και του οικονομικού κύκλου.

Στον αντίποδα, όπως πρόσφατα είχε επισημάνει το INE ΓΣΕΕ,⁷⁶ η ανταγωνιστικότητα κόστους της ελληνικής οικονομίας καθορίζεται κυρίως από το ύψος των ονομαστικών μισθών. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να απουσιάζει κάποιο εγγενές κίνητρο ανάπτυξης τεχνικών εντάσεως κεφαλαίου ή τεχνολογίας που να εξοικονομεί ποσότητες εργασίας, καθώς τα όποια ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα στον εμπορεύσιμο τομέα διαμορφώνονται γύρω από το κόστος εργασίας. Σε αυτή την περίπτωση, οι εξαγωγές τείνουν να εξειδικευτούν σε κλάδους χαμηλού τεχνολογικού επιπέδου που χαρακτηρίζονται από χαμηλή παραγωγικότητα και περιορισμένα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα. Η παραπάνω υπόθεση δυστυχώς επιβεβαιώνεται στο Διάγραμμα 4.3, όπου

---

⁷⁶ Βλ. INE ΓΣΕΕ (2018β).

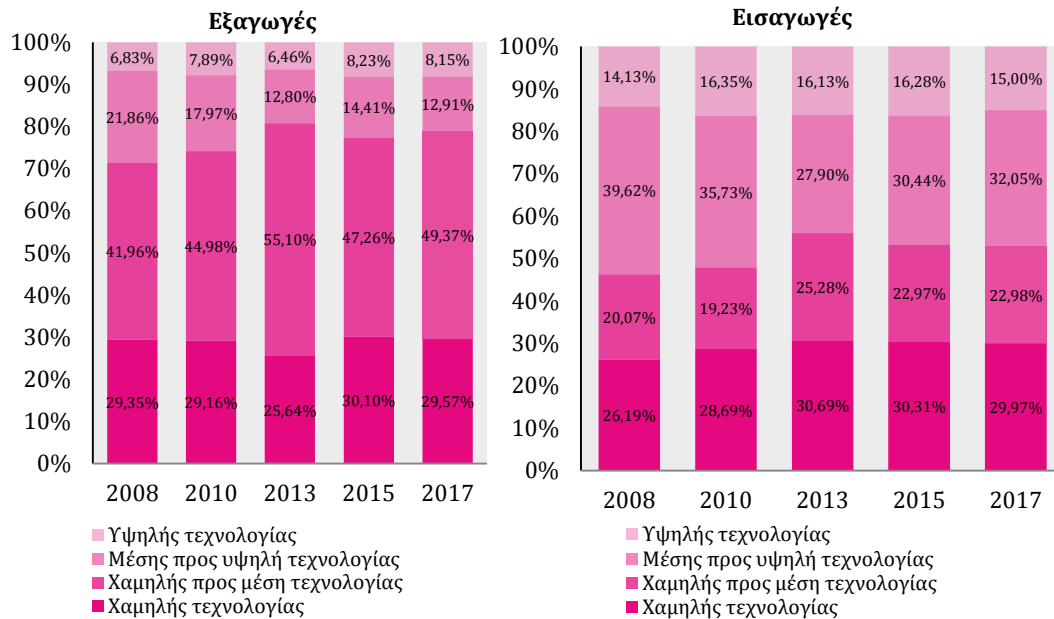
παρουσιάζεται η σύνθεση των ελληνικών εξαγωγών και εισαγωγών μεταποιητικών προϊόντων. Όπως μπορούμε να δούμε, κατ' αναλογία με το Διάγραμμα 4.1, οι εξαγωγές αγαθών χαμηλής και χαμηλής προς μέση τεχνολογίας⁷⁷ έχουν συντριπτικά το υψηλότερο μερίδιο, το οποίο για το 2008 εκτιμάται αθροιστικά στο 71,31%. Τα επόμενα χρόνια με την εφαρμογή των ΠΟΠ η συμβολή τους διευρύνεται ακόμη περισσότερο φτάνοντας στη φάση κορύφωσης της κρίσης σε επίπεδα άνω του 80%, για να αποκλιμακωθεί ελαφρώς το 2017 στο 78,94%. Από την άλλη πλευρά, παρατηρούμε από την πλευρά των εισαγωγών την πολύ υψηλή εξάρτησή τους από προϊόντα υψηλότερου τεχνολογικού επιπέδου. Το 2008 οι εισαγωγές αγαθών μέσης προς υψηλή και υψηλής τεχνολογίας αντιστοιχούσαν στο 53,75% των συνολικών εισαγωγών, για να μειωθούν στη διάρκεια της κρίσης σε ποσοστό κάτω του 50%. Η υποχώρηση του ποσοστού των εισαγωγών σε προϊόντα υψηλής τεχνολογίας αποδίδεται στη μείωση της ζήτησης για διαρκή καταναλωτικά αγαθά (ηλεκτρικές συσκευές κ.λπ.) και για κεφαλαιουχικά αγαθά τα οποία χαρακτηρίζονται ως υψηλής τεχνολογίας λόγω της μείωσης του διαθέσιμου εισοδήματος και του ισχυρού κύματος αποεπένδυσης παρά σε μια διαδικασία υποκατάστασης εισαγωγών προϊόντων υψηλής τεχνολογίας από εγχώρια παραγωγή. Ο ισχυρισμός αυτός επιβεβαιώνεται και από τα Διαγράμματα 4.1 και 4.2, στα οποία δεν παρουσιάζονται ενδείξεις ποιοτικής αναβάθμισης της εγχώριας μεταποίησης.⁷⁸

---

⁷⁷ Όπως έχει δείξει ο Αργεΐτης κ.ά. (2018), ο τομέας της μεταποίησης χαμηλής προς μέση τεχνολογίας είναι ο τομέας που καθορίζει συνολικά τη φυσιογνωμία του εγχώριου παραγωγικού υποδείγματος.

⁷⁸ Ο Αργεΐτης κ.ά. (2018), χρησιμοποιώντας υπόδειγμα εισροών-εκροών, σημειώνει ότι κατά τη φάση κορύφωσης της κρίσης εμφανίζεται αξιοσημείωτη αύξηση της εξάρτησης της εγχώριας παραγωγής από εισαγόμενες ενδιάμεσες εισροές.

Διάγραμμα 4.3: Κατανομή των ελληνικών εξαγωγών και εισαγωγών μεταποιητικών προϊόντων ανά τεχνολογικό επίπεδο (2008-2017)

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ (επεξεργασία ΙΝΕ ΓΣΕΕ)

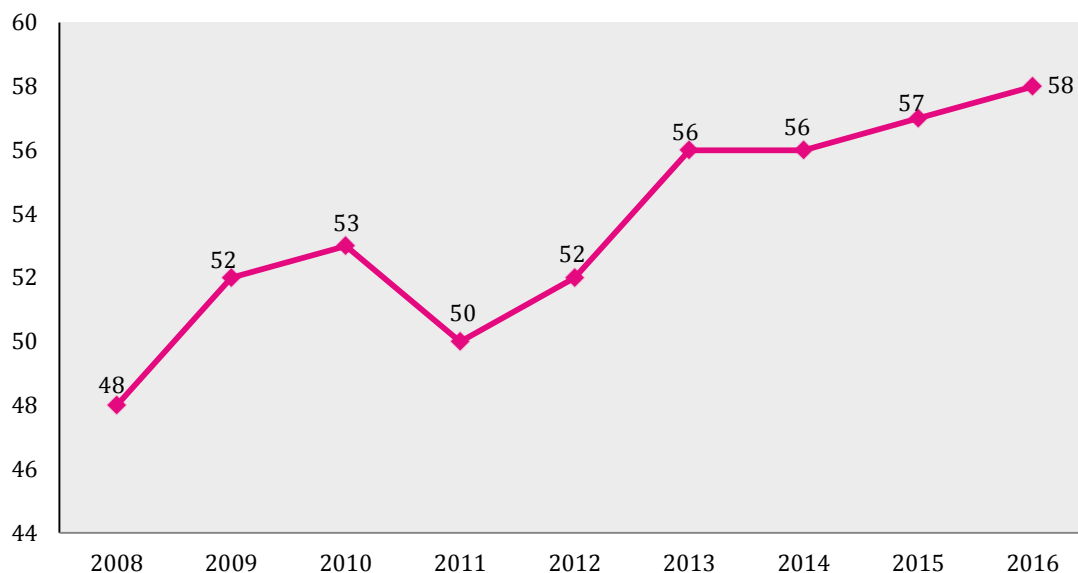
Η υποβάθμιση της ποιότητας του εξαγωγικού καλαθιού κατά τη διάρκεια της κρίσης αποτυπώνεται και σε άλλες πιο πολύπλοκες εκτιμήσεις, όπως εκείνη της «οικονομικής συνθετότητας».⁷⁹ Η έννοια της οικονομικής συνθετότητας αφορά αφενός την πολλαπλότητα τεχνογνωσίας που διαθέτει μια οικονομία και αφετέρου τις διαθέσιμες υποδομές προκειμένου να αξιοποιηθεί η τεχνογνωσία για την παραγωγή διαφοροποιημένων προϊόντων. Με λίγα λόγια, όσο πιο διαφοροποιημένο καλάθι παραγωγής μπορεί να παραχθεί σε μια χώρα τόσο υψηλότερος είναι και ο βαθμός οικονομικής συνθετότητας. Στο Διάγραμμα 4.4 παρουσιάζεται η εξέλιξη της κατάταξης της Ελλάδας ως προς τον βαθμό συνθετότητας⁸⁰ ανάμεσα σε 127 κράτη. Είναι εμφανής η ισχυρή υποβάθμιση της Ελλάδας στο διεθνές τεχνοπαραγωγικό σύστημα, καθώς σε μόλις οκτώ έτη η χώρα μας πέφτει κατά 10 θέσεις, με την υποβάθμιση αυτή να προκύπτει κυρίως στη φάση όξυνσης της κρίσης (2010-2013). Μια υποβάθμιση η οποία όμως

⁷⁹ Βλ. Hausmann et al. (2013).

⁸⁰ Για την αποτίμηση της οικονομικής συνθετότητας ο Hausmann et al. (2013) αξιοποιεί στοιχεία διεθνούς εμπορίου. Περισσότερες πληροφορίες για τη μεθοδολογία εκτίμησης της οικονομικής συνθετότητας βλ. Hausmann et al. (2013, σ. 19-25).

συνεχίζεται και στα επόμενα έτη φτάνοντας το 2016 στην 58η θέση, που είναι και η χειρότερη για την περίοδο που υπάρχουν διαθέσιμες εκτιμήσεις.⁸¹

Διάγραμμα 4.4: Διεθνής κατάταξη της Ελλάδας ως προς το επίπεδο οικονομικής συνθετότητας (2008-2016)

Πηγή: Atlas of economic complexity

4.5. Επένδυση στην τεχνολογία και στο ανθρώπινο κεφάλαιο

Ο φτωχός τεχνολογικός μετασχηματισμός και η χαμηλής ποιότητας παραγωγική διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας πριν το ξέσπασμα της χρηματοπιστωτικής κρίσης αποτέλεσαν βασικές αιτίες οι οποίες ανέδειξαν τις χρόνιες παθογένειες της ελληνικής οικονομίας. Την ίδια στιγμή, ο αναπτυξιακός προσανατολισμός των ΠΟΠ προέκρινε ότι η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας σε συνδυασμό με άλλα μέτρα δημοσιονομικού χαρακτήρα θα συνέβαλλαν σε μια παραγωγική αναδόμηση του μοντέλου ανάπτυξης όπου οι επενδύσεις και οι καθαρές εξαγωγές θα πυροδοτούσαν θετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης. Όμως όπως είδαμε και στις προηγούμενες ενότητες, αυτό που συνέβη στην πραγματικότητα ήταν η περαιτέρω παραγωγική και τεχνολογική υποβάθμιση της ελληνικής οικονομίας. Συνεπώς, στη χρονική συγκυρία που βρίσκεται η χώρα μας, δηλαδή μόλις

⁸¹ Οι διαθέσιμες εκτιμήσεις της οικονομικής συνθετότητας καλύπτουν την περίοδο 1995-2016, οπότε η Ελλάδα εμφάνισε την υψηλότερη κατάταξη το 2003 βρισκόμενη στην 44η θέση.

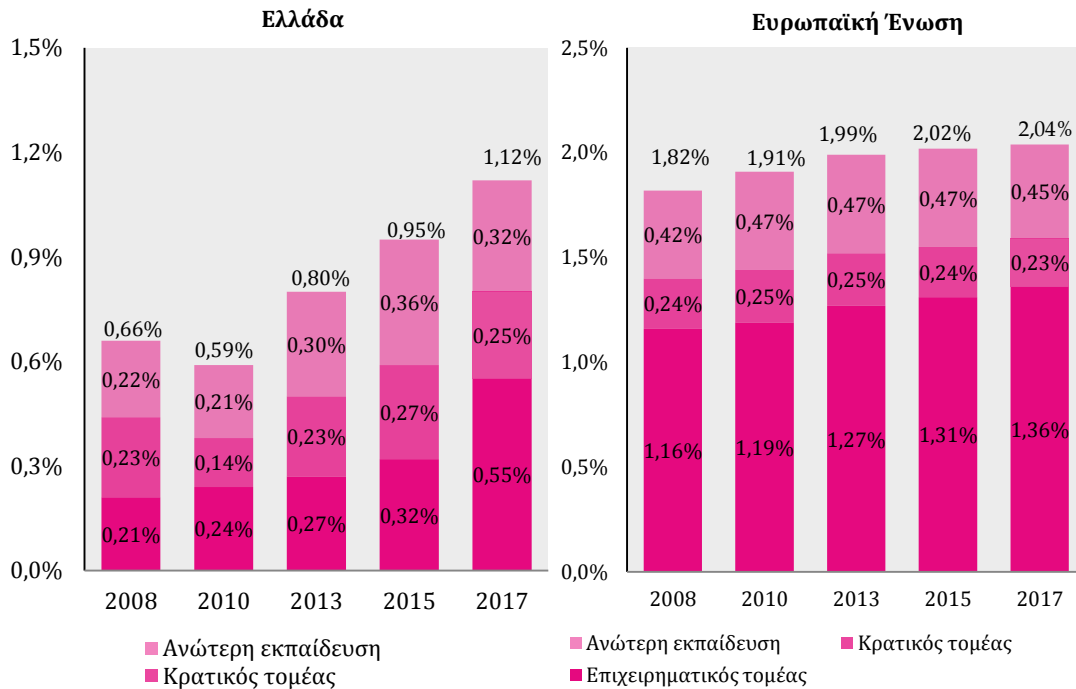
μερικούς μήνες μετά την τυπική έξοδο από τα Μνημόνια είναι ζητούμενο εάν έχει εμποδωθεί από τους εγχώριους παραγωγικούς φορείς και το κράτος η αναγκαιότητα αναβάθμισης του παραγωγικού υποδείγματος ως μία εκ των προϋποθέσεων για μια βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Για τον λόγο αυτό, η ανάλυσή μας ολοκληρώνεται με την παρουσίαση ορισμένων βασικών δεικτών που σχετίζονται με την Έρευνα & Ανάπτυξη (E&A), καθώς και με τη βελτίωση του εργατικού δυναμικού, ώστε να εξακριβώσουμε εάν υπάρχουν διεργασίες που αναμοχλεύουν την αναβάθμιση του παραγωγικού υποδείγματος.

Στο Διάγραμμα 4.5 παρουσιάζεται η εξέλιξη των δαπανών σε E&A, καθώς και η συμβολή ανά τομέα,⁸² όπου επιβεβαιώνεται η περιορισμένη αντίληψη από την πλευρά του κράτους και ακόμα περισσότερο από τις επιχειρήσεις σχετικά με την σημασία της E&A για τη βελτίωση του παραγωγικού υποδείγματος. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 2008 οι εγχώριες δαπάνες για E&A ως ποσοστό του ΑΕΠ αντιστοιχούσαν περίπου στο 1/3 του αντίστοιχου ποσοστού της ΕΕ, ενώ η απόκλιση μεταξύ των δύο ποσοστών διευρύνεται ακόμη περισσότερο κατά την πρώτη φάση της κρίσης. Ωστόσο, από το 2013 εμφανίζεται μια αξιοσημείωτη ανάκαμψη του ποσοστού δαπανών σε E&A, με αποτέλεσμα να περιορίζεται η απόκλιση ως προς το αντίστοιχο ποσοστό της ΕΕ, φτάνοντας το 2016 περίπου στο 55% του κοινοτικού μέσου όρου. Η βελτίωση αυτή όμως δεν πρέπει να καθησυχάζει τους εμπλεκόμενους φορείς, καθώς το ποσοστό των δαπανών σε E&A ως προς το ΑΕΠ εξακολουθεί να απέχει σημαντικά από τον στόχο του 3% που έχει τεθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή έως το 2020 (EC, 2010).

---

⁸² Στις εκτιμήσεις δεν εμφανίζονται οι δαπάνες σε E&A που πραγματοποιεί ο μη κερδοσκοπικός τομέας, καθώς το μέγεθος είναι αμελητέο.

Διάγραμμα 4.5: Κατανομή των δαπανών σε E&A στην Ελλάδα και στην ΕΕ ως ποσοστό του ΑΕΠ ανά τομέα (2008-2017)

Πηγή: Eurostat

Όσον αφορά τον τομέα προέλευσης των δαπανών σε E&A, προκύπτει ότι πριν από την κρίση η μεγάλη απόκλιση μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ αποδίδονταν κυρίως στον επιχειρηματικό τομέα και δευτερευόντως στα ιδρύματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ειδικότερα, το 2008 οι δαπάνες του επιχειρηματικού τομέα ως ποσοστό του ΑΕΠ ήταν μόλις στο 0,21% του ΑΕΠ (ή στο 31,82% του ποσοστού των συνολικών δαπανών), όταν το αντίστοιχο ποσοστό στην ΕΕ ήταν 1,16% (ή στο 63,74 % του ποσοστού των συνολικών δαπανών). Το ποσοστό των δαπανών από τα ιδρύματα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ήταν στο 0,22% στην Ελλάδα, όταν το αντίστοιχο ποσοστό στην ΕΕ ήταν 0,42%. Αντιθέτως, η συμβολή του κράτους ως ποσοστό του ΑΕΠ μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ κυμαίνεται περίπου στα ίδια επίπεδα με εξαίρεση την περίοδο 2010-2012. Από την έως τώρα ανάλυση προκύπτει ότι, σε αντίθεση με την ΕΕ, στην Ελλάδα πριν την κρίση η ερευνητική δραστηριότητα εξαρτιόνταν άμεσα (κράτος) ή έμμεσα (ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) κυρίως από φορείς του ευρύτερου δημόσιου τομέα παρά από τον ιδιωτικό τομέα. Όμως, η κατάσταση αυτή φαίνεται να μεταβάλλεται κατά τη διάρκεια της κρίσης, και κυρίως στη φάση

εξασθένησης της υφειακής δυναμικής, όπου ο επιχειρηματικός τομέας (και σε μικρότερο βαθμό η ανώτερη εκπαίδευση) αυξάνει σημαντικά το ποσοστό των δαπανών, συμβάλλοντας συνολικά σε ένα πιο ισορροπημένο μείγμα δαπανών σε E&A, λιγότερο εξαρτημένο από τον δημόσιο τομέα.

Εκτός από τις δαπάνες για την ανάπτυξη νέων μεθόδων παραγωγής και προϊόντων και γενικότερα για τη δημιουργία νέας γνώσης, ιδιαίτερα σημαντική είναι η ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου, καθώς κάτι τέτοιο συνιστά προϋπόθεση για την καινοτομία, την τεχνολογική ανάπτυξη και την μακροχρόνια μεγέθυνση.⁸³ Ωστόσο, θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι θεωρούμε εσφαλμένη την άποψη ότι μια βελτίωση του ανθρώπινου κεφαλαίου θα συνέβαλε μονομερώς στην οικονομική μεγέθυνση, από την άποψη ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο έχει οργανική και ταυτόχρονα διαδραστική σχέση με την τεχνολογική μεταβολή. Με άλλα λόγια, η τεχνολογική μεταβολή είναι εκείνη που διαμορφώνει τις ανάγκες για ανθρώπινο κεφάλαιο, ωστόσο η ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου είναι αυτή που διευκολύνει τη διάχυση της τεχνολογικής καινοτομίας σε όλους τους τομείς οικονομικής δραστηριότητας.

Γενικότερα, υπάρχει πληθώρα δεικτών⁸⁴ που αποτιμούν την επένδυση στην ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου. Στην παρούσα Έκθεση επικεντρωνόμαστε κυρίως στην εκπαίδευση και την κατάρτιση των εργαζομένων και πιο συγκεκριμένα εξετάζουμε σε ποιον βαθμό υπάρχει η αντίληψη της συνεχιζόμενης εκπαίδευσης τόσο από την πλευρά των εργαζομένων όσο και από την πλευρά των επιχειρήσεων. Ειδικότερα, στο Διάγραμμα 4.6 παρουσιάζεται το ποσοστό των εργαζομένων⁸⁵ που συμμετείχαν σε προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης στην Ελλάδα σε αντιπαραβολή με τον μέσο όρο της ΕΕ. Όπως μπορούμε να δούμε, το ποσοστό των εργαζομένων που συμμετέχουν σε προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης είναι ιδιαίτερα χαμηλό, καθώς το 2008 κυμαινόταν στο 33,3% του ευρωπαϊκού μέσου όρου

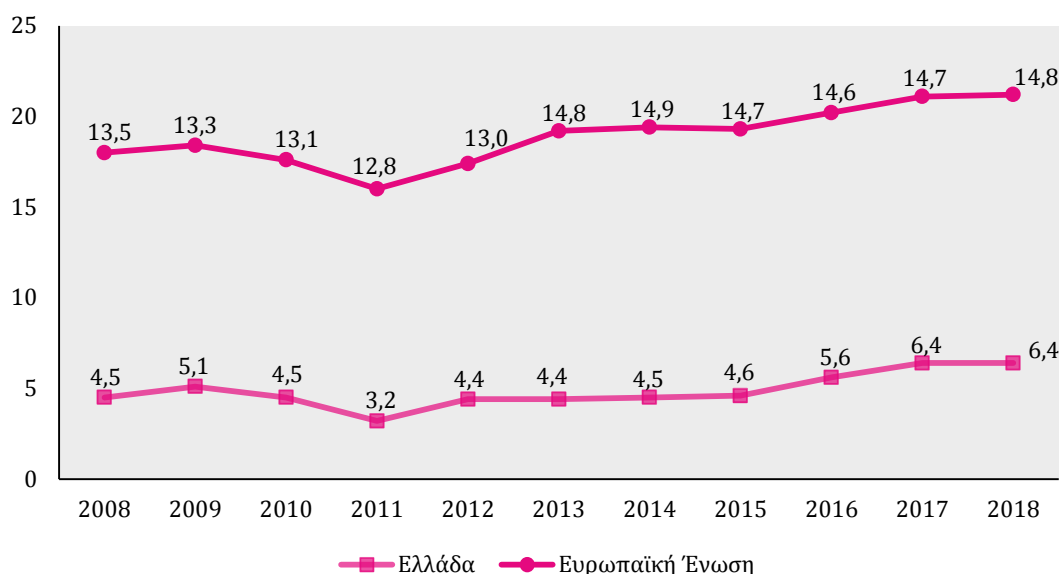
⁸³ Είναι προϋπόθεση καθώς, σύμφωνα με ορισμένες προσεγγίσεις δεν εντοπίζεται μια ευθύγραμμη σχέση ανάμεσα στον βαθμό εκπαίδευσης (γνώση-δεξιότητες) και στην οικονομική ανάπτυξη. Για το ζήτημα αυτό βλ. Λιντζέρης (2017, σ. 81-83).

⁸⁴ Ενδεικτικά βλ. OECD (2017b, κεφ. 2).

⁸⁵ Πρόκειται για εργαζομένους από 18-64 ετών που παρακολούθησαν κάποιο πρόγραμμα εκπαίδευσης και κατάρτισης με περίοδο αναφοράς τις τελευταίες 4 εβδομάδες.

(4,5% έναντι 13,5%). Κατά τα πρώτα χρόνια της κρίσης, το ποσοστό των Ελλήνων εργαζομένων που συμμετέχουν στην εκπαίδευση και κατάρτιση μειώνεται ακόμα περισσότερο στο πλαίσιο της οικονομικής και εργασιακής ανασφάλειας που προκάλεσε η έναρξη της κρίσης, για να ανακάμψει σημαντικά τα επόμενα έτη και ιδίως στα τελευταία χρόνια της ανάλυσής μας, υπερβαίνοντας μετά το 2017 το 6%.

Διάγραμμα 4.6: Ποσοστό εργαζομένων που συμμετείχαν σε προγράμματα εκπαίδευσης και κατάρτισης (2008-2018)

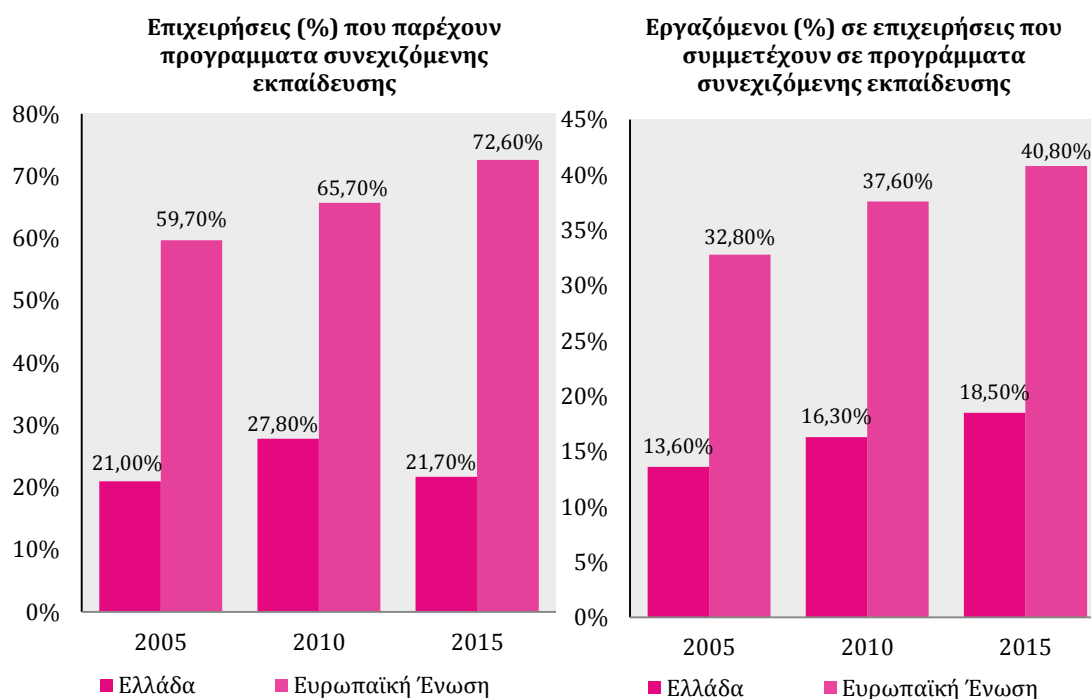

Πηγή: Eurostat

Μια αιτία για το ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό συμμετοχής των εργαζομένων στην εκπαίδευση και κατάρτιση φαίνεται πως είναι το εξαιρετικά χαμηλό ποσοστό των επιχειρήσεων που προσφέρουν συνεχιζόμενη επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση στους εργαζομένους τους. Όπως μπορούμε να δούμε, στο Διάγραμμα 4.7 το ποσοστό των ελληνικών επιχειρήσεων που παρείχαν εκπαιδευτικά προγράμματα βρισκόταν σε εξαιρετικό χαμηλό επίπεδο ήδη πριν από την κρίση και αναλογούσαν στο 35,18% του αντίστοιχου μέσου όρου της ΕΕ (21,0% έναντι 59,70%). Στη συνέχεια, ακολουθώντας την τάση της ΕΕ, παρουσίασε αύξηση στο 27,80%, για να μειωθεί κατά τη διάρκεια της κρίσης στο ιδιαίτερα χαμηλό 21,70%, όταν το αντίστοιχο ποσοστό στην ΕΕ το 2015

αυξήθηκε περαιτέρω στο 72,60%.⁸⁶ Ο περιορισμένος αριθμός προγραμμάτων συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και κατάρτισης είχε ως αποτέλεσμα την πολύ χαμηλή συμμετοχή των εργαζομένων στην ενδοεπιχειρησιακή εκπαιδευτική διαδικασία, όπως αποτυπώνεται στο δεξιό μέρος του Διαγράμματος 4.7.

Διάγραμμα 4.7: Ποσοστό συμμετοχής επιχειρήσεων και εργαζομένων σε προγράμματα συνεχιζόμενης εκπαίδευσης και κατάρτισης (2005-2015)

Πηγή: Eurostat

⁸⁶ Να σημειωθεί ότι οι σχετικές εκτιμήσεις δημοσιεύονται ανά πενταετία.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγναντόπουλος, Α. και Ευστράτογλου, Α. (2015). «Προς μια μακρόπνοη εξαγωγική πολιτική: Από την εσωτερική υποτίμηση στη βελτίωση της διαρθρωτικής ανταγωνιστικότητας», Κείμενο Πολιτικής 12, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Αργεΐτης, Γ. (2012). *Χρεοκοπία και οικονομική κρίση: Αποτυχία και κατάρρευση του ελληνικού μοντέλου καπιταλισμού*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Αργεΐτης, Γ., Κορατζάνης, Ν., Παϊταρίδης, Δ., Πασσάς, Κ. και Πιέρρος, Χ. (2018). *Η α(υτα)πάτη των προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής της Ελλάδας*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Αργεΐτης, Γ. και Νικολαΐδη, Μ. (2014). *Οικονομική κρίση και παραγωγική διάρθρωση στην Ελλάδα*, Μελέτη 28, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Βαΐτσος, Κ. και Μισσός, Β. (2018). *Πραγματική οικονομία: Εμπειρίες ανάπτυξης, κρίσης και φτωχοποίησης στην Ελλάδα*, Κριτική, Αθήνα.
- Γιαννίτσης, Τ., Ζωγραφάκης, Σ. Καστέλλη, Ι. και Μαυρή, Δ. (2009). *Ανταγωνιστικότητα και Τεχνολογία στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΕΛΣΤΑΤ (2018). *Κίνδυνος φτώχειας: Έρευνα εισοδήματος και συνθηκών διαβίωσης των νοικοκυριών – Έτος 2017*, Δελτίο Τύπου, 22 Ιουνίου.
- Ευστράτογλου, Α. (2015). *Οικονομική κρίση, ευέλικτες μορφές απασχόλησης και παραγωγικότητα στους κλάδους της ελληνικής οικονομίας*, Μελέτη 36, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Ευστράτογλου, Α. (2018). *Απασχόληση και επαγγέλματα το νέο αιώνα στην Ελλάδα*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2016). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.

- INE ΓΣΕΕ (2017). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ενδιάμεση Έκθεση 2017, Αθήνα.
- INE ΓΣΕΕ (2018α). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ετήσια Έκθεση, Αθήνα.
- INE ΓΣΕΕ (2018β). *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Ενδιάμεση Έκθεση, Αθήνα.
- Ιωακείμογλου, Η. (2012). *Εσωτερική υποτίμηση και συσσώρευση κεφαλαίου*, Μελέτη 22, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Λιντζέρης, Π. (2017). «Πολιτικές δεξιοτήτων: Επισημάνσεις για το ρόλο των δεξιοτήτων στην οικονομία, την εργασία και την κατάρτιση», στο Γούλας, Χ. και Λιντζέρης, Π. (επιμ.), *Διά βίου μάθηση, επαγγελματική κατάρτιση, απασχόληση και οικονομία: Νέα δεδομένα, προτεραιότητες και προκλήσεις*, ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ και ΙΝΕ ΓΣΕΕ, Αθήνα.
- Μαρσέλλου, Μ. (2013). *Η επίδραση της λειτουργικής διανομής εισοδήματος στις συνιστώσες της συναθροιστικής ζήτησης της ελληνικής οικονομίας*, Μελέτη 24, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.
- Τσοτσορός, Ν.Σ. και Λιδωρίκης, Ε.Σ. (2014). *Τεχνολογική αλλαγή και οικονομική ανάπτυξη*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- ΤτΕ (2018). *Νομισματική Πολιτική. Ενδιάμεση Έκθεση*, Δεκέμβριος.
- ΤτΕ (2019). *Έκθεση του Διοικητή για το έτος 2018*, Απρίλιος.
- Υπουργείο Οικονομικών (2018). *Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού 2019*, Αθήνα, Νοέμβριος.
- Υπουργείο Οικονομικών (2019α). *Economic Bulletin*, Issue 9, 6 April.
- Υπουργείο Οικονομικών (2019β). *Economic Bulletin*, Issue 10, 26 April

Ξενόγλωσση

- Argitis, G. and Nikolaidi, M. (2014). "The financial fragility and the crisis of the

Greek government sector”, *International Review of Applied Economics*, 28 (3), pp. 274-292.

- Cengiz, D., Dube, A., Lindner, A. and Zipperer, B. (2019). “The effect of minimum wages on low-wage jobs: Evidence from the United States using a bunching estimator”, Working Paper 25434, National Bureau of Economic Research.
- EC (2014). “Commission calls for immediate action for a European industrial renaissance”, Press release, 22 January.
- EC (2018). “Enhanced surveillance report – Greece”, *Institutional Paper 090*, DG-ECFIN, European Commission, November.
- EC (2019). “Enhanced surveillance report – Greece”, *Institutional Paper 099*, DG-ECFIN, European Commission, February.
- ETUI (2019). *Benchmarking Working Europe 2019*, Brussels.
- Eurostat (2012). *Measuring Material Deprivation in the EU: Indicators for the Whole Population and Child-specific Indicators*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Eurostat (2018). “Women in the EU earned on average 16% less than men in 2016”, News Release, 7 March.
- Eurostat (n.d). “Annex 3 – High-tech aggregation by NACE Rev. 2”, in Eurostat indicators on High-tech industry and Knowledge – intensive services.
- Guio, A-C., Gordon, D., Najera, H. and Pomati, M. (2017). *Revising the EU Material Deprivation Variables*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Hausmann, R., Hwang, J. and Rodrik, D. (2007). “What you export matters”, *Journal of Economic Growth*, 12 (1), pp. 1-25.
- Hausmann, R., Hidalgo, A.C., Bustos, S., Coscia, M., Chung, S., Jimenez, J., Simoes, A. and Yildirim, M.A. (2013). *The Atlas of Economic Complexity Mapping Paths to Prosperity*, The MIT Press, Cambridge (MA).
- iASES (2019). *The Imperative of Sustainability – Economic, Social and Environmental 7th report*, Brussels.

- IMF (2018). *World Economic Outlook: Challenges to Steady Growth*, Washington, October.
- IMF (2019). “Greece: First post-program monitoring discussions – press release; staff report; and statement by the executive director for Greece”, IMF Country Report No. 19/73, March.
- Krishna, P. and Levchenko, A.A. (2013). “Comparative advantage, complexity, and volatility”, *Journal of Economic Behavior & Organization*, 94, pp. 314-329.
- Lall, S. (2001). *Competitiveness, Technology and Skills*, Edward Elgar Publishing, Cheltenham.
- OECD (2011). “ISIC REV. 3. Technology intensity definition. Classification of manufacturing industries into categories based on R&D intensities”, Directorate for Science, Technology and Industry.
- OECD (2017a). *Understanding the socio-economic divide in Europe*, Background report, 26 January.
- OECD (2017b). *OECD Science, Technology and Industry Scoreboard 2017: The Digital Transformation*, OECD Publishing, Paris.
- Onaran, O. and Obst, T. (2016). “Wage-led growth in the EU15 member-states: the effects of income distribution on growth, investment, trade balance and inflation”, *Cambridge Journal of Economics*, 40 (6), pp. 1517-1551.
- Passas, C. and Pierros, C. (2017). “The failure of internal devaluation and the case of an investment – led strategy to foster competitiveness in Greece”, Policy Brief 14, Observatory of Economic and Social Developments, INE GSEE.
- Pierros, C. (2019). “Functional income distribution, structural competitiveness and financial fragility of the Greek economy in a SVAR model”, *International Review of Applied Economics*, Forthcoming.

ISBN: 978-960-7402-60-8